МАЛЮНОК НА СНІГУ

МАЛЮНОК НА СНІГУ

БИБЛИОТЕКА
ЮНОШЕСТВА

МАЛЮНОК НА СНІГУ

Збірка повістей та оповідань

Для середнього шкільного віку

Художники
Ірина Померанцева
та Олександр Басс

Київ
«Веселка»
1986

Сб2
В19

Документальные повести и рассказы современных писателей: белорусской писательницы Г. О. Василевской «Рисунок на снегу», русского писателя А. Я. Очкина «Иван — я, Федоровы — мы» и украинского писателя М. П. Шевелева «Если ты жив, Айказ...» — объединены одной темой. В них рассказывается о героической борьбе нашего народа — взрослых и детей — с немецко-фашистскими захватчиками.

Переклад Олександра Деко,
Галини Лісковської, Світлани Гордіюк

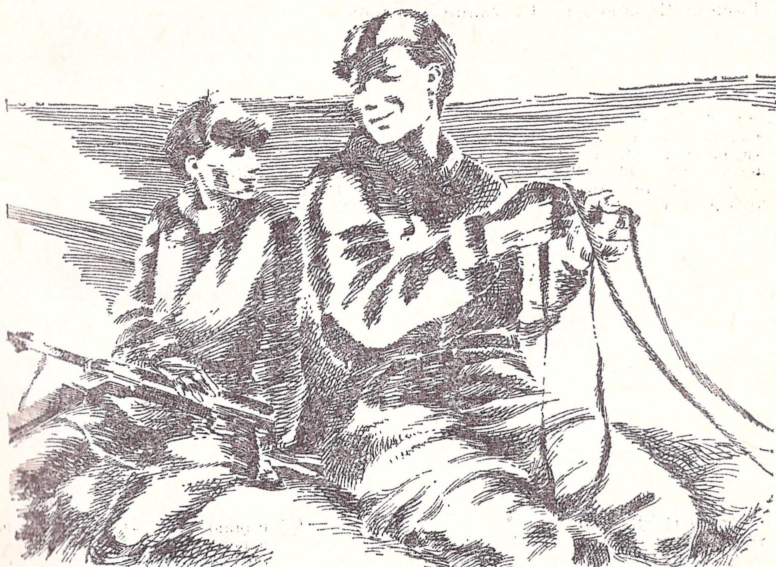
По изданию:
Галіна Василеуская «Малюнак на снезе», Выдавецтва «Юнацтва», Мінск, 1979. Алексей Очкин «Иван — я, Федоровы—мы», М., «Детская литература», 1982. Марк Шевелев «Если ты жив, Айказ..., М., Издательство ДОСААФ СССР, 1981.

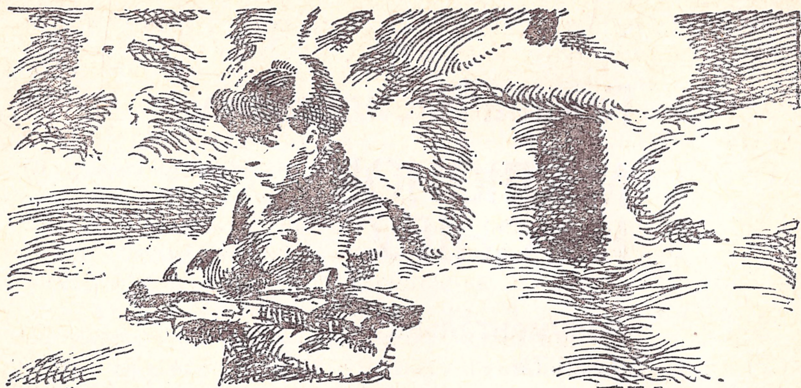
М $\frac{4803010000-063}{М206(04)-86}$ 28.86.

Галина Василевська

МАЛЮНОК НА СНІГУ

Документальна повість

«Ми ніколи не переможемо росіян, тому що навіть їхні діти б'ються й гинуть, як герої».

Із щоденника німецького солдата.
Січень 1944 р.

ЗЕМЛЯНКА

Сирі дрова не хотіли горіти. Почервонілий від напруги, дядько Іван дмухав що є сили у відчинені дверцята низенької грубки, складеної з старої, обгорілої цегли. Звідти, з груби, разом з їдким димом вилітав попіл і сідав на вуса дядька Івана. Вуса стали сірими, у землянці пахло димом, а дрова все одно не горіли.

— Тьху, лихо на вас! — не витримав дядько Іван, витер обличчя рукавом і повернувся на дерев'яному чурбаку.— Тишку, ти спиш? А то, може, сухих дровцят принесеш? Не хоче наша з тобою грілка гріти, тільки димом сходить.

Тишко, білявий хлопець у безрукавці, пошитій з солдатської шинелі, лежав на нарах і дивився у маленьке віконце, через яке ледь пробивалося світло. Він мовчки піднявся,

натяг на ноги бурки, надів шапку-вушанку і пішов до дверей, оббитих темною, вилинялою ковдрою. На краях ковдри міцно трималася паморозь.

— Почекай, хлопче, одягнися.

Дядько Іван накинув Тихону на плечі ватянку із закасаними рукавами, що досягала хлопцеві майже до колін. Тихон піднявся земляними східцями і відчинив двері.

Клуби морозного повітря ввірвалися у землянку. Дядько Іван якийсь час мовчки дивився на двері, що зачинилися за хлопцем, потім почав залізним прутом сердито орудувати у грубці.

Він міг і сам принести дровцят, далеко ходити не треба. Вийшов із землянки — і одразу ж бери. Але йому боязко за хлопця. Усе сидить у землянці та мовчить. Або ляже на нари й дивиться у стелю чи на стіну. Дитина, а думки не дитячі, коли так мовчить.

Після темної землянки сніг видався Тихону особливо білим. Він заплющив очі й затулив їх рукою. Кінчики пальців зайшлися від холоду й почали німіти, наче хтось натягнув на них металеві рукавиці. Тихон надів ватянку, застебнув гудзики, сунув руки в кишені. Рукавиць не було. Мабуть, дядько Іван вийняв їх, щоб просушити біля грубки.

Із землянки виліз дядько Іван.

— Тримай, хлопче,— простягнув він Тихону теплі рукавиці,— і будемо вантажитися. Удвох скоріше.

Дрова були складені підковою біля землянки: і ходити далеко не треба, і хоч трохи прикривають од вітру їхнє тимчасове житло. Але майже половину цієї підкови вже спалили.

Дядько Іван узяв одно полінце, вдарив ним об друге, щоб збити сніг, і почав зсовувати полінцем снігову ковдру, що прикривала дрова. Зверху ковдра взялася тонкою скоринкою, а під нею сніг був м'який, наче пух.

Тихон поволі накладав дрова на руку, витягуючи полінця знизу, щоб були без снігу, і з насолодою вдихав чисте

морозяне повітря. Час від часу він поглядав на стежку, що вела до землянки командира. З самого ранку в землянці зібралися партизани. Мабуть, про щось дуже важливе там ідеться. Можливо, засідку десь збираються влаштувати, отже обмірковують, радяться. А можливо, на фашистський гарнізон вирішили напасти. От аби і його, Тихона, взяли з собою. Але де там! Тільки говорять, що він партизан, а якщо щось таке, то про нього одразу забувають, неначе він ні на що не годен.

— Підемо, хлопче, вже вистачить. А може, хочеш погуляти, то я сам занесу. Навіщо тобі в землі сидіти? Людина повинна по землі ходити.

— Я дрова занесу і трішки походжу тут,— озвався Тихон.

— Ось це вірно, ось за це ти молодчина, погуляй, подихай повітрям. Воно, брат, потрібно, людині, свіже повітря.

МИКОЛА

Тихон уже звик до партизанського табору, все тут йому здається звичним. І землянки, засипані снігом, з короткими жерстяними трубами-димарями. І ялинки, що стоять на даху. І те, що кожного ранку ці ялинки треба підправляти, щоб не впали од вітру і фашисти не помітили з літака, що це маскування.

Звик Тихон і до вузьких стежок, прокладених у снігу між землянками. Скільки він попоходив ними!

Звик, що суп на кухні варять у бідонах, в яких до війни возили молоко, і їсти треба не з тарілки, а з котелка, а потім мити його снігом. Він уже не чекав нагадування, щоб кожного ранку вибивати об сніг постілку, аби була чиста.

Тепер Тихон знає, що таке «недоторканний запас», чому він висить біля самого виходу із землянки в сумках від протигазів. Це харчі, приготовані на випадок тривоги.

І Тихон уже не раз надівав на плече свою сумку.

Звик він до всього. І вже не звертає ні на що уваги. Йому здається, ніби все своє життя він живе тут, у лісі,— партизанить. А спочатку, всього якихось чотири місяці тому, його все вражало, дивувало.

Тихон уже знає всіх партизанів. Багато з них приходило в їхню хату, коли вони жили ще в селі, у Байках. Тут, у лісі, в загоні, майже всі чоловіки з Байок.

На поваленому дереві сидить Микола Козел. Тихон підійшов до нього. Микола майструє лижі і наспівує пісню, яку Тихон уперше почув тут, у таборі. Йому пісня також дуже подобається.

Бьется в тесной печурке огонь,
На поленьях смола, как слеза...

У ритм пісні маленькою сокирою, нагостреною, немов бритва, Микола рівняє лижі. Він робить їх короткими і широкими.

— Навіщо такі дивні лижі майструєш? — питає Тихон.

— Не дивні, а мисливські. А ми з тобою хто? Мисливці.— Микола підморгує Тихону і співає далі:

И поет мне в землянке гармонь
Про улыбку твою и глаза...

— Ось скінчиться війна, Тишку, я куплю собі гармошку,— мрійливо каже Микола.— Голосисту. І так на ній буду грати — солов'ї заздритимуть.

— Солов'ї ж не грають, а співають.

— Все одно будуть заздрити. Я заграю, а ти на протилежному кінці села почуєш і скажеш: «Це грає відомий музикант, наш бойовий партизанський розвідник Микола Козел». А гармошка заливатиметься на всі лади, розказуватиме про наше партизанське життя, про те, як ми били фашистів, і добили, і знову стали вільними, як птахи. І міцними стали, як... як граніт. Як скеля гранітна в морі. Ні морські шторми, ні бурі, ні громовиці, ні блискавки —

нічого їй не страшно. Вона стоїть і не поворухнеться. Оце сила! Правда, Тишо?

— А ти бачив її, скелю?

— То й що, як не бачив? Ще побачимо. І я, і ти. І не лише скелі — і гори побачимо, моря, степи, увесь світ. Хай тільки скінчиться війна...

Тихон задумливо дивиться на Миколу.

— Як же людина може бути такою міцною, як скеля? Коли... Ну, ось полінце звичайне, а я не можу його переламати. Або дерево, скажімо, повалити. А ти порівнюєш із скелею.

— А розум людині на що? Він її сили в десять або і в сто разів збільшує. На поліно людина сокиру придумала, на дерево — пилку. Ось я вчора пішов на залізницю і пустив під укіс цілий фашистський ешелон. Одною міною. А міна ж маленька...

І знову вже весело каже:

— Зробити тобі лижі, Тишко? Щоб ти тут із зайцями змагався. А я у вас суддею буду. Стану на колоду, два пальці в рот — і як свисну! Заєць з місця від остраху не зрушить. А ти — кулею полетиш. Ну, а потім ми з тобою цього самого зайця засмажимо. Згоден?

І сам сміється. І Тихон усміхається. Микола наговорить! Тільки слухай його!

Із землянки висовується голова дядька Івана.

— Миколо, це ти мою сокирку взяв?

— Я, дядьку Іван.

— Неси сюди. Трісок нарубати треба.

Микола розводить руками і каже, звертаючись до Тихона:

— З чужого воза і серед багна злазь. Але нічого, Тишку, вважай, що лижі в тебе на ногах.

МАЛЮНОК НА СНІГУ

Тихон пішов стежкою. Під ногами рипить сніг. Над головою літають снігурі. Ось один усівся на гілочку сосни. Груди червоні, спинка сіра, надувся, наче кулька.

Тихон порився в кишені, зібрав у жменю сухі крихти хліба і висипав їх на сніг. Потім одійшов убік і став дивитися.

Снігур підозріливо дивився круглими очицями на Тихона і не рухався з місця. Зате налетіли йоршисті горобці. Клюють наввипередки. Хто швидше! І звідки вони тільки взялися? Тихон усміхнувся: і в лісі знайшли людей!

Він підійшов ближче до землянки командира. З круглого залізного димаря, що стирчав над дахом, дим не йшов. Тільки ледь помітно вигравало повітря. «Забули про грубку, навіть заслінку не зачинили,— подумав Тихон.— А може, їм і так жарко. Може, про щось сперечаються, і не до груби їм?» І знову боляче стало Тихону. Не потрібний він нікому. Забули про нього, наче він не партизан.

Тихон повільно йшов стежкою, і молоді ялинки, здавалося, простягали до нього свої білі пухнасті лапи. Хлопець підняв палицю і почав збивати з них сніг. Від легкого доторку палиці сніг сипався, падав, немов вода у водоспаді. Тихон бачив водоспад на малюнку в книжці ще до війни, давно, і тепер робив водоспад із снігу — снігопад.

На одній сосні була прилаштована шпаківня. У шпаківні жила білка з пухнастим хвостом і чорними очима. Вона і зараз сиділа біля своєї хатки на суку і тримала в лапках велику шишку. Раптом білка побачила Тихона, кинула шишку й швиденько сховалася у шпаківню. Тихон підняв шишку, поклав на сук і усміхнувся: злякалася. Наче це не він зробив їй таке затишне житло. Щоправда, він робив для шпаків. А поселилася білка. «Ну і хай буде білка,— подумав Тихон, коли вперше побачив її.— Головне, що хатка, моїми руками збудована, не порожня».

А ось будинок, де жив Тихон, порожній. Там ніхто не живе. І зовсім не тому, що він поганий. Ні. У Тихона був добрий будинок. І в ньому завжди було весело, людно. Там жили і старші брати, і молодші сестрички, і мати, і батько, і ще вся родина дядька Левона, батькового брата. І всім вистачало місця, і всім було добре, тепло.

А тепер Тихон мерзне в сирій землянці. Його будинок за лісом. А щоб зайти туди так, як він ходив до війни,— вільно, нікого не боячись,— треба вигнати фашистів.

Тихон палицею почав чиркати на снігу. Риска, риска, ще одна. Не відриваючи палиці від снігу, намалював шапку-дах, потім димар. З нього іде дим. Справдешній будинок. Будинок його, Тихона. Потім намалював себе, маленького хлопчика у довгій ватянці. Подумав трохи і намалював здоровенного фашиста у коротких широких ботах, з автоматом на шиї, який став поміж Тихоном і його будинком.

Тихон довго дивився на свій малюнок і раптом, махнувши палицею, перекреслив усе.

На стежці зарипів сніг.

Тихон підняв голову. До землянки командира ішов Володя, його старший брат.

БРАТИ

Це дуже добре, коли в тебе є старший брат. Тоді ти можеш сміливо встрявати в будь-яку бійку. Навіть коли брата нема близько, коли ти й не знаєш, де він у цю хвилину, сама впевненість, що він у тебе є, робить тебе сміливішим. Щасливий той, у кого є старший брат. У Тихона їх аж три, старших. Щоправда, він ніколи не чекає їхньої допомоги. Сам себе добре боронить, коли виникає потреба. Але все одно йому було легше, ніж тим, у кого не було старшого брата.

Володя у короткому кожушку, штани ватяні, валянці. На шапці — червона стрічка. І револьвер біля паска. Справжній партизан.

Володя пишається револьвером. Ще б пак, адже сам роздобув. Та чи тільки револьвер! Він передав у партизанський загін кілька гвинтівок і навіть пістолетів, маленьких, зручних, якраз би для Тихона. Все в загін віддав, а йому, Тихону, не дав нічого.

Тихона вельми цікавило, де Володя бере ту зброю, і якось він спитав у нього. Давно це було, ще на самому початку війни, коли вони всі жили в селі, у своєму будинку. Володя тоді промовчав, але пізніше якось раз узяв його з собою на річку Ружанку, що протікає в лісі. У тихому місці, в заводі, куди не заходить навіть течія, Володя пірнув і дістав із дна гвинтівку. Потім ще одну, ще. Тихон думав, що одну з них Володя дасть йому. А Володя не дав. Тоді Тихон, вибравши час, сам пішов на те місце, пірнув, перемацав руками все дно, мало не захлинувся, але жодної гвинтівки так і не знайшов. А Володя через кілька днів знову дістав.

Тоді Тихон спитав у брата:

— Що там у тебе, склад?

Той загадково усміхнувся.

— Може, й склад.

— А де ти їх береш? І чому вони в тебе в річці лежать? Вони ж поіржавіти можуть.

Володя нічого не відповів. І таємниці своєї Тихону не відкрив.

Тихон дізнався про все сам. Випадково. Він лежав на печі, вже навіть дрімав, коли почув таку розмову.

— Василю, ти можеш мені допомогти? — просив Володя старшого брата.

— Можу. А що?

— Розумієш...— затнувся Володя.— Не можу я більше один. Сили немає і... моторошно.

— Такий силач, а кажеш, сили нема.

— Я не жартую.— Володя схилився до брата і почав говорити тихіше.

Тихон підсунувся ближче до широкого комина, прислухався.

— ...Знайшов червоноармійську могилу,— пошепки говорив Володя.

— Ну й що?

— Що, що!.. Німці, розумієш, їх з гвинтівками засипали в могилах. Зверху покладуть і землею присиплють. Якось після дощу я побачив, що з могили стирчить приклад. Потягнув — гвинтівка. Три штуки там було. У піску, в крові... Я дочекався ночі й кинув їх у річку, щоб одмилися. А потім забрав.

— Так ось звідки ти їх береш,— сказав задумливо Василь.

— Мертвим вони ж не потрібні...

Тихон відчув, як у нього по спині побігли мурахи. Ні, він ніколи б не наважився на таке. Навіть на печі йому стало страшно.

Хлопці пішли. Вдвох. Нікому нічого не сказавши.

І ніхто не здогадувався, куди вони пішли. У будинку батько з Павлом, найстаршим братом, про щось розмовляли. Мати вкладала спати дівчаток, маленьких сестричок-близнят Женю і Ніну. А вони пхикали і просилися на піч.

— Ідіть, тільки не пустуйте мені, відразу спати.

— Добре, будемо спати. Нащо нам пустувати, ми пустувати не хочемо.

І дівчатка полізли до Тихона на піч.

Він зняв із цвяха ватянку, поклав біля стіни на гарячі цеглини.

— А подушечки? Я тільки на своїй спатиму.

Женя знову злізла з печі, побігла в кімнату і принесла звідти дві маленькі м'які подушечки.

— Лови, Ніно!

Вона кинула одну, Тихон зловив її. З другою, зі своєю, полізла сама.

— Тихіше,— сказав Тихон,— бо мама сваритися буде.

— Не буде.

Дівчатка вмостилися на розісланій Тихоном ватянці й притихли.

Тихон розглядав дошки на стелі, обклеєні білим папером. Папір давно пересох, місцями відстав від дощок і, коли по ньому повзали мухи, шарудів під їхніми лапками. Якось Тихон дав щигля по паперу. Він прорвався так гучно, що це почула мати. Вона дала тоді Тихону штурхана. А дірка так і лишилася незаклеєною.

У кухню зайшла мати, огледілася, підійшла до печі.

— Ти хлопців не бачив? — спитала вона у Тихона.

— Пішли кудись.

— Ну й свавільники, ну й непосиди! І коли вони порозумнішають! — лаялася мати, грюкаючи заслінкою.— Ще патронів притягнуть. Один раз бог помилував, то хочуть знову лихо накликати.

— Не бог милував, а Василів чемоданчик врятував,— уточнив з печі Тихон.

— Багато ти знаєш,— замахнулася мати рушником.— Малий ще. Спи!

Тихон не боїться матері, бо знає: замахнулася вона так просто, для остраху. Але хіба він може заснути, коли брати пішли і він один знає куди. А раптом наразяться на ворога? Ні, Тихон дочекається, хоч до ранку не спатиме, а дочекається, поки вони повернуться.

Дівчата заснули. У хаті тихо. Тільки шепочуться і шепочуться про щось батько з Павлом. Тихон прислухається, але ні почути, ні зрозуміти нічого не може.

Так і заснув він, не дочекавшись братів. Підхопився вранці і мерщій до світлиці. Бачить — сплять вони, і так міцно, так солодко, наче й не ходили вночі на те страшне, небезпечне місце.

ЧЕМОДАНЧИК

Було це на другий день війни. Село їхнє від Бреста, від кордону, кілометрів за сто буде, а можливо, й більше. Вранці прибігла до них сусідка, постукала в шибку.

— Ви спите, а на село німці напали,— сказала й одразу побігла.

Мати скочила з ліжка, заметушилася по хаті.

— А лихо, що ж це коїться?! Вже тут, тут...

Згадала по Левона. Забігла до них.

Левон уже не спав.

— Левоне, рідненький, втікай. Втікай, бо погано буде, дізнаються вони про тебе...— заголосила мати.

Дядько Левон накинув на плечі сіряк і побіг до лісу. Колишній підпільник, він знав, де ховатися.

А над селом уже линув плач, чулися крики.

Тихон підбіг до вікна, з розмаху відчинив його і... відскочив назад. Дорогою просто до їхнього будинку сунув натовп. Попереду всіх Тихон побачив Федора Барана, їхнього однофамільця, комуніста, відомого шахтаря. Він був без шапки, без піджака, спідня біла сорочка розідрана на грудях, на обличчі — плями крові. Руки за спиною. Федір ступав повільно, наче і не впиралися в його спину дула фашистських автоматів. З ним ішло ще кілька чоловіків з села, але Тихон не встиг їх розгледіти. За фашистами, які гнали чоловіків, їхали мотоциклісти. А за ними ішли жінки. Це їхній плач і почув Тихон. Тепер він зрозумів, чому вони плачуть, і йому стало страшно, так страшно, що захотілося сховатися, щоб не бачити нічого, не чути. Він побіг до ліжка, сховався під ковдру. Але через відчинене вікно плач жінок і вигуки ворогів все одно було чути, а підійти до вікна і зачинити його не наважувався. Він зліз із ліжка, стягнув подушку, заліз під ліжко за якийсь сундучок, накрив подушкою голову і зачаївся. Одразу стало

тихо. Тільки серце від страху калатало, і не в грудях, а немов десь у горлі.

Він не чув, як під'їхав до воріт мотоцикл і спинився. Не чув, як німці тарабанили в двері. У нього під ліжком було тихо. Скільки пролежав там, не знав. Здавалося, дуже довго, що фашисти повинні були вже одійти далеко від їхнього будинку. Він підняв подушку і почув гучний голос:

— Де актив? Виходь з хати!

— Який актив? — це спитала мати, немов уперше в житті чула таке слово.

— Комсомолець, комуніст.

— Що ви, у нас таких нема. Тільки старі та малі. А таких ні, нема.

«Дізналися, дізналися про Павла, що він комсомолець,— пронеслося в голові Тихона.— А може, хто підказав? А може, найстрашніше вже збулося? І в Бресті його схопили? І його, і всю школу партійну, де він вчився? Але ні,— втішав сам себе Тихон,— якби його схопили, не прийшли б по нього сюди. Це, мабуть, прийшли до дядька Левона. Питають же, «де комуніст». А дядько Левон, як і дядько Федір, член КПЗБ. Це за панської Польщі так називалася Комуністична партія Західної Білорусії, і була вона в підпіллі. Добре, що дядько Левон утік. Бо повели б його разом з дядьком Федором...»

У будинку почувся грюкіт, дзенькіт розбитого скла, запахло гасом.

«Лампу розбили»,— здогадався Тихон. Він уже не затуляв голову подушкою.

Дужий, незвичний для їхнього будинку тупіт, і перед самим своїм обличчям Тихон побачив короткі, з широкими халявами чоботи.

Його витягли з-під ліжка, протягли через кухню і жбурнули у двір, де біля хліва стояли мати, батько, брати, сестрички, тітка Олександра, дружина дядька Левона, його діти Миколка та Валя.

У будинку чужинці робили обшук. Що вони шукали —

ніхто не знав. Тільки не знайшли нічого. І все одно всіх поставили до стіни, і фашист кричав:

— Комуніст! Вас розстріляти треба!

Дівчата плакали, ховалися за материну спідницю, немов вона могла врятувати від кулі.

І раптом один ворог виніс з будинку чемоданчик. Це Василь повинен був у неділю, 22 червня, їхати у Вітебськ поступати в художнє училище. Склав у чемоданчик свої малюнки і замкнув. Тільки зібрався їхати, а тут — війна. І стояв цей чемоданчик недалеко від дверей, нікому вже не потрібний. Фашист багнетом збив замок, розчинив, а там — малюнки. Солдати почали розглядати малюнки, передавати їх один одному. Щось шваргочуть між собою, мабуть, сподобалися їм малюнки.

Тихон побачив, що німці одвернулися, кинувся за хлів, а за ним — усі. За хлівом поле, жито. За житом ліс...

Може, і не вбили б їх тоді фашисти, хто знає. Тільки Тихон вважав, що врятував усіх від смерті Василів чемоданчик. А мати каже — бог...

Цілу ніч просиділи вони тоді в лісі. З села чулися постріли, і було страшно повертатися туди.

На світанку Тихон пішов у село розвідати. Забіг у сусідню хату до тітки Федори, яка завжди все знала.

— Тітко Федоро, де німці?

Вона махнула рукою у бік школи.

— В Манчицькій? — перепитав він.

— В якій же ще? Парти через вікна викидають.

Манчицька школа, де до війни вчився Тихон, була поряд з селом по інший бік шосе.

— А в селі їх нема?

— Вони свою справу зробили.

— Яку справу?

Тітка Федора здивовано подивилася на Тишка і, мабуть згадавши, що всі вони були в лісі, пояснила:

— Шістьох... розстріляли... На узліссі ми поховали їх.

Нічого більше не спитав Тишко. Мовчки вийшов з хати.

Мовчки зачинив за собою двері. Дійшов до лісу. Зупинився. Побачив свіжу могилу. Вона жовтіла серед зеленої трави, широка, плоска. Перша братська могила, яку він бачив у житті за свої десять років. Там лежало шість чоловік, яких він знав. Їх розстріляли вороги. Розстріляли за те, що вони були комуністами.

Того ранку вони повернулися в село, всі, крім дядька Левона.

ЛЬОНЬКА

Дорогою повз село почали гнати полонених червоноармійців: поранених, хворих, напівроздягнених.

Хата Льоньки, нерозлучного Тихонового дружка, стояла ближче до шосе, і він перший побачив полонених. Вискочив на вулицю, вздовж тину пробрався до Тишкової хати, затарабанив у вікно.

Тихон штовхнув стулки.

— Дивись! — закричав Льонька.— Фашисти наших червоноармійців ведуть...

— У полон захопили,— сказав Тихон і аж зблід.— Я зараз!

Тишко кинувся від вікна до столу, зірвав рушник, яким була накрита хлібина.

— Тримай! — подав він хлібину у вікно Льоньці й сам через вікно вистрибнув на вулицю.

Полонених вони догнали вже на околиці. Підбігли до останньої шеренги, простягнули хлібину полоненим. Але конвоїр-німець ударив по ній, і покотився хліб у дорожній пил. Гітлерівець ще ногою піддав, щоб одлетів подалі.

Як боляче було тоді Тихону, як жаль, що не потрапив той хліб у простягнуті руки голодних полонених.

А вранці в їхньому хліві невідомо яким чином опинилося

три червоноармійці. Ніхто не питав у них, як вони сюди потрапили. Мати дала Тихону їжі, одежі і сказала однести бійцям. Ті перевдягнулися, підживилися і пішли. Куди — теж ніхто у них не спитав.

Так було перший раз, а тоді ще, і ще, і ще.

Потім з дуже важливими новинками почав приходити до Тихона Льонька...

Він перший сказав Тихону, що в лісі є партизани, а найголовніший серед них — дядько Максим. На шосе Ружани—Пружани партизани напали на фашистів і розбили кілька машин з солдатами й офіцерами.

Опісля Льонька розказав зовсім незвичайну історію: партизани відбили у німців цілий поїзд, що віз до Німеччини награбований хліб, на паровозі встановили червоний радянський стяг і різні плакати і їхали залізницею, аж поки роздали все людям. А потім пустили поїзд у річку.

Якось Льонька прибіг уранці. Тихон ще спав. З Льончиного обличчя, з того, як у друга світилися очі, Тихон зрозумів — новина неймовірна.

— Ну що? — спитав Тихон.

Льонька озирнувся, немов побоюючись, що почують, і, загадково поманивши Тишка пальцем, вийшов з хати. Тихон за ним. Зайшли за хлів. Льонька озирнувся і зі змовницьким виглядом зашепотів:

— У Косовому вже знову Радянська влада...

Тихон вухам своїм не повірив.

— Не брешеш?

— Коли я брехав?! — образився Льонька.

Справді, все, що говорив досі Льонька, було правдою. Потім те ж саме Тихон чув від братів.

— Ну, звідки ти знаєш? — нетерпеливилося Тихонові дізнатися про все.

— Тітка, своячениця наша, прийшла до нас і майже цілу ніч шепталася з батьками. Мене послали спати. Та хіба я дурний спати, коли вона таке розказує. Тітка там близько живе, у селі. Каже, стрілянина була, аж шибки дзеленчали!

Вигнали фашистів, а на комендатурі підняли радянський прапор. Бач.

— Ось якби вони і Ружани захопили. Я б миттю туди злітав,— хвилюючись, мовив Тихон.

— Косове далеко, більш як двадцять кілометрів, туди не добіжиш.

— Можна на велосипеді.

— А як німці піймають?

— Тітку твою не піймали.

— Вона казала, що повезло їй...

— І мені повезе!

— А навіщо вона звідти йшла? Я ніколи б звідти не пішов.

— І я. Може, вона подумала, що і в нас повернулася Радянська влада. Хіба зрозумієш їх, дорослих.— Льонька ляснув по босій, мокрій від роси нозі.— У-у, кусючі стали...

— Ти про кого?

— Про мух.

З будинку вийшла мати з кошиком і заступом.

— Знову таємниці у вас. На ось картоплі накопай на сніданок. Он на тому кутку, там ще трохи ранньої залишилося.

— У Косовому вже Радянська влада, а ти про картоплю говориш,— сказав Тихон.

Мати кинула кошик і потягла хлопця в хату.

— Вам що, жити набридло — таке говорите? А якщо хто почує? — лаяла вона хлопців, щільно зачинивши за ними хатні двері.

— Та хто почує, в селі вже німців немає.

— У школі гарнізон. А далеко тут до школи? На перервах додому бігали. Та й поліцаї шастають. Не можна таке балакати... То що ж ти про Косове розповів? — звернулася вона до Льоньки.

— Ви ж кажете, що не можна...

— На вулиці, у дворі не можна. А в хаті у нас можна.

Льонька повторив свою оповідь. Тишко ще раз вислухав його, як кращу в житті казку.

Більше місяця районний центр Косове та навколишні села справді були в руках партизанів. Над будинком райвиконкому майорів червоний прапор.

А в Байках нічого не мінялося. І життя було тут, як вважали Тишко та Льонька, сумне й нецікаве.

Нецікаве доти, доки в Тихоновій хаті не з'явився дядько Левон. З його приходом життя набуло зовсім іншого змісту.

ДЯДЬКО ЛЕВОН

Темні хмари затягли небо. І не вірилося, що десь є сонце, що воно світить. Кілька днів лив дощ, дрібний, осінній. Земля розкисла від води. Навіть з долівки в хаті тягло вогкістю.

Вночі хтось тихенько постукав пальцями до них у вікно. Дарина Іванівна, Тихонова мати, підхопилася. Так стукає тільки Левон. Два роки після вересня 1939-го не чули вони цього умовного стуку.

А тепер ось знову...

Мати відчинила двері. Від скрипу дверей прокинувся Тихон. У хату зайшов Левон. Прийшов уночі, бо вдень він ходити не може.

— Знімай сіряк, мокрий увесь. А я тобі щось сухе дам.— Мати швидко пройшла у світлицю.

— Знову підпілля, як тоді при панах,— каже Левон, важко всідаючись на лавку.— Сховатися у вас поки що можна?

— І ти ще питаєш? — це вже говорить батько.

— Тільки не в хаті. У тебе діти.

— Можна і не в хаті. Схованка є. Ти поїж спочатку.

— Там під'їм. Даша дасть мені з собою.

— У своїх був?

— Був. Там знайти можуть.

— Олександра пішла від нас. Я не пускав, але вона сказала, як і ти: «У тебе діти».

Брати говорять так, немов тільки вчора розлучилися.

Поки дядько Левон перевдягався, мати сходила в комору, принесла шматок сала, півхлібини та глечик молока.

Чоловіки вийшли.

У саду під старою яблунею Тихонів батько Максим Іванович підняв ящик із сміттям, і Левон побачив хід під землю. Кілька сходинок вели вниз, у темінь. Батько захопив ліхтар. Він освітив простору землянку, зроблену по-господарськи: підлога, стіни з дощок, стіл.

— Ось тобі й хата. Живи скільки хочеш.

Левон мовчки оглядався.

— А не задихнуся я тут?

— Що ти! — Батько показав на отвір біля столу.— Ось і вентиляція, і запасний вихід. П'ятнадцять метрів звідси, за кущем смородини.

— Ось що, брате, добра твоя хованка, дуже. І не мені одному тут ховатися. Вже рік, як ми б'ємося. Нас багато. А тут,— Левон обвів рукою землянку,— всю нашу друкарню сховати можна. Згоден?

Максим Іванович мовчки кивнув головою.

Через кілька днів мати почала ставити в піч великі чавуни і по кілька разів на день носити в землянку решета, накриті зверху рушником. І Тихон здогадався, що там з'явилися ще люди.

ЛИСТІВКИ

Якось батько приніс на кухню дощечку і взявся майструвати щось незрозуміле. Тихон швиденько зліз із печі, з свого теплого спостережного пункту.

— Тату, що це буде?

— Так, ящичок.

— А нащо він вам?

— Та знадобиться.

Тихон не став допитуватися, бо вже знав: не сказав батько одразу, то й не питай, не скаже. Про одне здогадувався: це для тих, хто в землянці. Він почав допомагати батьку, весь час гадаючи, що б то могло бути.

Батько спочатку змайстрував рамку з розмірами того папірця, що лежав перед ним на лавці. Потім зробив на рамці дно, вийшов неглибокий ящичок; приладнав на гачку дощечку з довгим руків'ям, щоб вона добре прилягала до ящичка. Спробував кілька разів натиснути рукою дощечку і придивився, чи нема щілини. Щілини не було. Тоді він поклав на дно ящичка папірець, надів кожуха і сховав під нього те, що змайстрував.

— Поприбирай тут,— сказав він Тихонові і вийшов з хати.

Тихон зібрав на припічок тріски і не встиг ще підмести кухню, як повернувся батько. Роздягся і пішов у світлицю. А мати вийшла на кухню і почала поратися біля печі.

Тихон не звернув би на це уваги, аби не побачив, що вона збирає у відро сажу з комина. «Нащо їй сажа?» Мати поставила чавун з водою у піч, а коли вода закипіла, насипала в окріп сушених чорниць. Тихон подумав, що мати варить кисіль. І зрадів. Давно він не їв киселю.

І раптом у кисіль мати почала потроху додавати... сажу.

— Нащо ви псуєте кисіль? — не витримав Тихон.

Але мати нічого не відповіла, а обструганою паличкою почала перемішувати в чавуні; вийме паличку, подивиться на неї і знову перемішує, і знову додає сажі.

Потім це вариво, вже густе, вона перелила у відро і понесла в сад.

Того вечора до них у хату зайшов Михайло Козел, Миколчин батько, і Марія Баран, дружина розстріляного фашистами шахтаря Федора Барана. Тепер вона часто приходила до них,— друзів її чоловіка.

У кімнаті були брати з батьком і матір'ю. Самовар муркотів на столі, наче і справді зібралися чаювати. Тихо

розмовляли. А коли до них зайшов дядько Левон, швидко одяглися і пішли.

Дядько Левон заглянув на кухню, підійшов до Тихона, який сидів біля печі та колов скіпки на розпал, і простягнув йому кілька невеликих аркушів, менших за половину аркуша із шкільного зошита.

— Однеси до криниці. Нехай вранці люди почитають.

Тихон узяв папірці і ледь не скрикнув від радості. Це були листівки. Починалися вони незвичайними словами, які лунали як наказ: «Смерть німецьким окупантам!» А внизу підпис: «Комітет боротьби проти німецьких окупантів, м. Брест, жовтень 1942 р.».

Всі думатимуть, що листівки в Бресті надруковано, і гадатимуть, який він, комітет, хто в ньому, і заздритимуть цим незвичайним людям, і пишатимуться, що такі люди є. І ніхто, ніхто ніколи не здогадається, що комітет,— може, і не ввесь, цього Тихон не знає,— знаходиться в їхній землянці, і листівки тут друкуються. «А мати варила фарбу»,— тепер зрозумів Тихон.

А про що ж вона, їхня листівка, його листівка? Одразу на очі потрапило слово «Сталінград». З цього місця він і почав читати: «...Оборона Сталінграда ввійде в історію як славна сторінка героїчної боротьби російського народу з людиноненависним німецьким фашизмом. Червоні воїни, виявляючи небачений героїзм, не пропустили і не пропустять поганих фриців у Сталінград. «Вмерти, але не пропустити ворога!» — такий девіз захисників Сталінграда...»

Тихон перевернув аркуш. На другій сторінці було написано про білорусів, про партизанів, які беруть приклад із сталінградців.

Коли Тихон підняв голову, щоб сказати дядькові Левону, що з радістю виконає його доручення, дядька Левона вже не було поруч.

Шапка — на печі, і пальтечко там. За хвилину Тихон уже був за дверима. Він ступив крок у темінь ночі і зупинився. Ніде нікого не видно. Чорна ніч, чорне небо, чорна земля.

Навпомацки спустився східцями з ганку. Пішов, тримаючись за штахетник, що стояв між подвір'ям і городом.

Хвіртка зарипіла, коли Тихон відчинив її. Раніше він не звертав на це уваги, а тепер подумав: «Завтра треба змастити».

Прислухався. Навколо тиша, навіть не віриться, що поряд живуть люди. А в хатах, напевно, ще не всі сплять. Село немов завмерло, зачаїлося, ніби прислухається до чогось, чекає.

І вітер затих. Тільки твань чвакає під Тихоновими ногами. Невдовзі він розгледів, що небо все ж світліше за землю і на його тлі видно гілля дерев — голе, тонке, немов проведені чорним чорнилом,— і дахи будинків з високими димарями.

Криниця з довгим скрипучим журавлем була недалеко, хати за три від них. Спочатку Тихон хотів загорнути листівки в папір, щоб не намокли, і покласти під важке дерев'яне відро. Потім передумав і розкидав їх біля криниці.

Папірці забіліли на чорній землі, немов хто світив на них. Чому їх так видно? І раптом Тихон зрозумів. Вітер розірвав хмари, і в просвітку між ними висить худий блідий молодик. Він нахилив свій ріг униз, немов хотів розгледіти, що там робить цей малий.

«Ну ось, ще його бракувало»,— подумав Тихон.

Він підняв листівки, переклав їх за криницю в тінь. Тут вони вже не були помітні здалеку.

Повертався він швидко; вже було не так темно і його могли помітити. Не витримав, оглянувся. І місяць немов підморгнув хлопцеві, радіючи разом з ним.

А вдома Тихон довго крутився на печі. То йому здавалося, що до хати йдуть німці з собаками, він уже навіть чує, як гавкають собаки. І тоді називав себе дурнем за те, що ішов до криниці і додому прямою дорогою, а треба було зробити коло, заплутати сліди...

То він думав, що листівки за ніч намокнуть і завтра люди не зможуть прочитати, що в них написано.

Він вирішив піти зібрати листівки і покласти, як раніше думав, під відро. Вже зліз із печі, вийшов у сіни і... повернувся. А може, фашисти вже чекають біля криниці, і тоді він сам приведе їх до своєї хати, до друкарні.

На світанку Тихон схопив відро і побіг до криниці. Жінки ховали листівки в кишені і говорили одна одній:

— З літака понакидали. Цілу ніч сьогодні рокотав.

— Що понакидали? — спитав у них Тихон.

Йому не відповіли.

Ну і не треба. Тихон сам знає що. Вони говорили про його листівки!

ЗАВДАННЯ

...Листівки... Маленькі папірці, які допомагають людям жити. Невдовзі Тихон почав носити листівки не тільки до криниці. Він ішов селами: то до бабусі гостювати, то до тітки по хліб... У його довоєнній шкільній торбинці замість книжок і зошитів лежали тепер листівки. Маленькі, вдвічі менші аркуша з зошита. Він клав їх на самісіньке дно, а зверху — шматки хліба, картоплю. Скільки ж часу минуло відтоді? Більше року. Трохи більше року. Тоді була осінь, а тепер зима, через місяць і весна почнеться, потеплішає.

Минулої весни друкарня переїхала в ліс. Пішли в ліс і брати. І тоді вже Тихон сам чекав, щоб хтось із братів прийшов з лісу, приніс маленький аркуш паперу з запахом чорниці та сажі.

Тепер і Тихон у лісі. З осені він партизанить. Тільки матері з ними немає...

Гучне кінське іржання зупинило роздум Тихона. Він зробив крок у бік партизанської конюшні, хотів подивитись і, якщо треба, напоїти Павлову кобилку, але якраз з командирської землянки вийшов Володя і гукнув:

— Тишко! Тебе командир викликає.

«Викликали,— подумав Тихон,— а не могли одразу, як усіх». Він подивився на Володин револьвер, зітхнув (у нього ніколи ніякої зброї не було) і пішов за Володею.

Землянка командира була найбільша. І віконце під стелею пропускало більше світла, і посередині стояв стіл.

У землянці було накурено. Над столом плавав дим, та такий густий, що обличчя людей одразу і не побачиш. На нарах сиділи партизани. Не всі партизани були тут, а тільти командири відділень, взводів, рот і розвідники, серед яких Тихон побачив Павла, найстаршого свого брата. А Василя, середнього, Тихон бачив рідко. Він був ад'ютантом у Урбановича, секретаря Брестського антифашистського комітету. Інколи до них у загін приносили партизанську сатиричну газету «Штик», малюнки до якої робив Василь.

Командир загону Олександр Іванович Самуйлик щось тлумачив партизанам, показуючи пальцями на розмальовану синім і червоним олівцями карту району. Карта обшарпана на краях, уже кілька разів її підклеювали шматочками простирадла, а все одно вона ледь трималася.

Коли партизани говорили, що вже час було б добути нову карту, командир відповідав, що в архіві і цю приймуть, а нова не швидко знадобиться, бо війна скінчиться...

— Наше завдання зрозуміле: маневри, засідки, бої,— командир карбував кожне слово.— А сімейний загін переправимо на болота. Заб'ємо палі, поставимо на них курені.

— Померзнуть діти,— сказав хтось.

— Гадаєш, лісом бігати їм тепліше?

— Може, в яке село?

— Скільки їх залишилося, тих сіл? Клепачі спалені, Козли теж...

Олександр Іванович підняв голову, і Тихон побачив його стомлене, заклопотане обличчя. Тільки чорні вуса були, як завжди, хвацько закручені кільцями. Щоразу, коли Тихон дивився в обличчя командиру, він дивувався його вусам: як вони так тримаються, чому не опускаються донизу?

— А, хлопчик тут. Проходь, що ти став біля дверей, як гість?

Олександр Іванович піднявся з лавки, підійшов до Тихона, обняв за плечі і провів до столу.

Дужа рука стисла Тихонові плече. Якийсь час командир мовчав. Він то дивився на партизанів, то опускав очі на миску, що стояла на краю столу, повна попелу і маленьких шматочків обгорілого паперу. Недопалків не було. Тютюн із недопалків висипали й одразу робили нові самокрутки.

Командир відсунув миску вбік, немов вона перешкоджала думати, глянув на Тихона і раптом заговорив майже весело:

— Признавайся, ходив з братом різати телеграфний зв'язок?

— Ходив,— відповів Тихон. Сказав, а сам злякався. Мабуть, дісталося Павлові за те, що взяв його з собою.

— Різав? — допитувався командир.

— Ні, я тільки ізолятори розбивав. Молотком як стукну — він одразу на шматки...

— А ти знаєш, що в загін на вас надійшла скарга?

— Скарга?

— Так, за те, що ви зіпсували п'ять кілометрів зв'язку, поспилювали стовпи і ці... ізолятори побили.

Партизани засміялися.

— Чому скарга? — нічого не розумів Тихон.

— Не чому, а від кого. Від фашистів.

Тепер засміявся і Тихон.

— То як ти гадаєш, що ми відповімо на цю скаргу? — спитав командир.

— Відповімо, що наступного разу поріжемо десять кілометрів зв'язку. А завали на шосе такі зробимо, що тиждень вони їх розтягувати будуть,— пожвавішав Тихон.

— Молодчина, Тишка-браток, так і запишемо.

Олександр Іванович пригорнув Тихона до себе.

— Ось яка у нас зміна росте, орли! — Потім подивився

на хлопчика і тихіше додав: — Орлята. Що, орленя, готовий літати?

— Завжди готовий,— відповів Тихон.

— А куди летітимеш?

— Куди треба.

— Оце відповідь... Жарти жартами, а йти тобі й справді треба,— сказав командир уже серйозним голосом.

І Тихон так само відразу став серйозним, бо зрозумів, що жарти скінчилися.

— Треба іти в Байки.

— Я ж давно хотів іти, а мене все не пускали,— зрадів Тихон.

— Не пускали, бо можна було обійтися. А тепер не можна... Побачиш сестричок, гостинців їм принесеш. Мабуть, засумували вони там самі у чужих людей?

— Звісно, засумували.

— Навесні, коли потеплі́є, заберемо їх у ліс, у сімейний табір. Отже, якихось два-три місяці їм ще доведеться потерпіти.

Командир намагався говорити бадьорим голосом, але Тихону здалося, що він думає про інше, і Тихон чекав, коли він заговорить про це інше, про основне. Тихон розумів, що не тільки для того, щоб він побачився з сестричками, посилають його у небезпечну дорогу.

— Зайди до Марії Баран. Знаєш її?

— Що до війни була головою сільради?

— Так, до неї. Скажеш, по листівки хай не приходить. І людей також до нас поки що хай не посилає. До особливого розпорядження.— І вже зовсім тихо додав: — Облога починається, Тишко.

— То я сходжу в Ружани і подивлюсь, що там робиться.

— Не треба.

— Тоді хоч у манчицький гарнізон. Це ж поруч із селом, зовсім близько.

— І в гарнізон не треба. Ми самі знаємо, з фронту зняли частини і кинули сюди, щоб з нами розправитися.

— У гарнізон я зайду, це мені просто.

— Не треба.

— Тоді я скоро повернуся. Сьогодні туди, завтра назад.

— Тітка Марія скаже тобі, що робити далі.

Командир знову задумався. Потім мовив тихо, ніби думав уголос:

— Одягнутий ти як треба, хлопець тямовитий. Пройдеш.

— Товаришу командир! А можна, я однесу в село листівки?

— Ні, не можна.

— Тоді хоч одне зведення дайте, останнє. Я у селі покажу.

Тихон нетерпляче дивився на командира, чекав.

— Боюся я за тебе.

— Не бійтеся, усе буде добре. Я ж не вперше їду.

— Ну, умовив.

Командир витягнув з-під столу скриню, де пачками лежали зведення Радінформбюро та листівки російською, німецькою, польською, угорською мовами. Узяв зведення, подав Тихону:

— Тільки дивись, як що-небудь, скажеш, на дорозі знайшов. Лежав папірець, ти підняв. А читати не вмієш. Неписьменний.

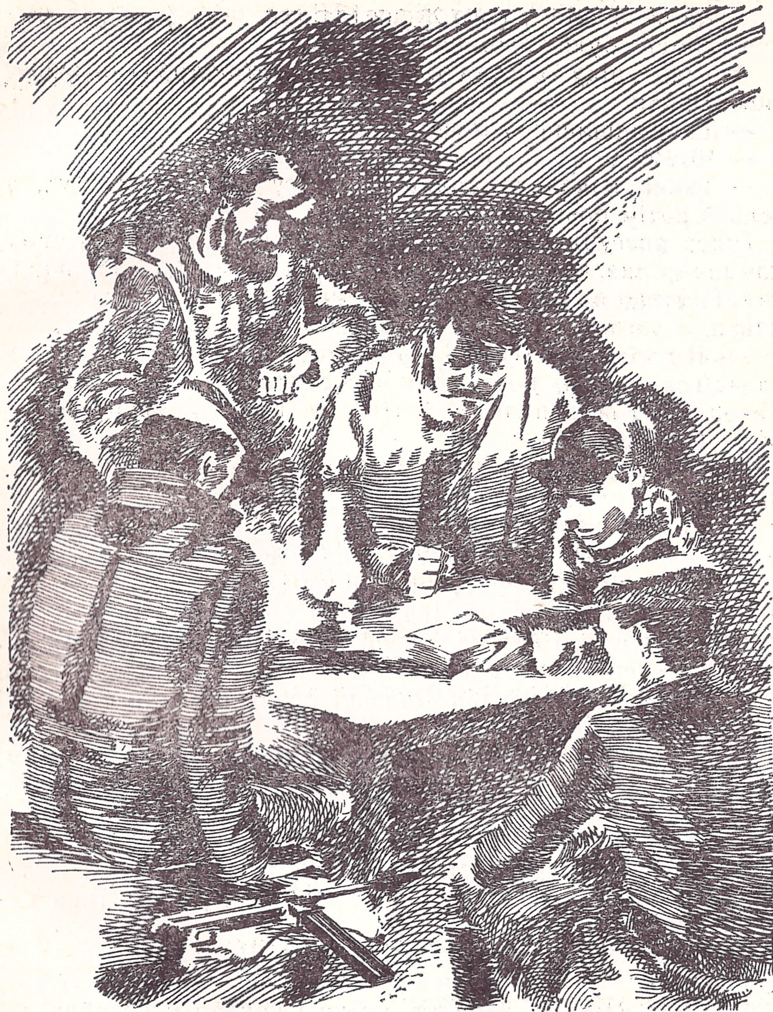
— Добре. Я її так сховаю, ніхто не знайде. Можна йти?

— Почекай, я ще хочу сказати те, що говорив уже не раз. Ти повинен бути обережним. Ти ж не просто маленький хлопчик — ти партизанський розвідник. Я кажу тобі це, бо знаю, що ти сміливий. Розвідники завжди сміливі. Але і обережні. Бережи себе. Ти нам дуже потрібний, і ми тебе любимо.

Тихону здалося, що партизани зараз засміються від тих слів командира. Але ніхто не сміявся.

— А тепер іди. А ти, Павле, запряжи коня, підвезеш.

Командир обняв Тихона, поцілував раз, удруге.

2 5–2721

ЗБИРАННЯ

Тихон збирався недовго.

Зайшов у землянку, взяв торбу, що лежала на нарах під подушкою. Обдивився. Знизу торба місцями розпоролася на шві. Знову підняв подушку, дістав з-під сінника жерстяну коробку від льодяників (мати ще до війни якось принесла з Ружан цю коробку), відкрив. Знайшов голку з довгою ниткою. Сів до світла. Розгладив рукою постілку на нарах, вивернув торбу, висипав на постілку сухі хлібні крихти, цвілу скоринку та цибулинку. Сів, почав шити.

— В дорогу збираєшся, Тишо?

— Так, дядьку Іване.

— Далеко?

— В Байки.

— О-о, в Байки...

Голос у дядька Івана затремтів.

— Тільки на два дні,— Тихон якось винувато подивився на дядька Івана.— Я тільки побачу сестричок — і одразу назад. І до ваших зайду,— поспішив додати він.

Тихон знав, що дядько Іван сумує без свого Льоньки, Тихонового друга, і без маленької Марійки. І коли він їх побачить — невідомо. А Тихону пощастило, він іде в село. Усіх побачить. А що він Льоньці порозказує, то той і уві сні такого не бачив.

І ще подумав Тихон, що міг би і дядько Іван піти з ним. Подумаєш — два дні. Та він знає, дядько Іван не піде без дозволу, а дозволу ніхто йому не дасть. І тому дядько мовчки, із заздрістю дивиться на Тихона.

Довга нитка закручується у вузли, і голка тікає з пальців. А може, це Тихон шити не вміє, тому вона така неслухняна?

Нарешті дірку сяк-так зашито. Тихон зав'язав вузлик, відкусив нитку. Знову вивернув торбу і згорнув у неї все, що раніше лежало. Голку з ниткою поклав у коробку.

Від гарячої печі йшло тепло. Дядько Іван відчинив дверцята, щоб підкинути ще полінець. Вогонь горів яскраво, у комині аж гуділо.

Тихон любив дивитися на вогонь. Білі язики вогню спочатку несміливо лижуть дрова, ніби пробують їх на смак, а потім жадібно ковтають полінця одне за одним. У такі хвилини Тихон ні про що не думав, просто дивився на полум'я і все. І тепер він на якусь мить задивився на вогонь. Потім одвернувся. Глянув на свою коробку і простягнув її дядькові Івану.

— Нехай, дядьку, полежить у вас, поки повернуся.

— А що там у тебе, таємниця?

— Ні, папірець один.

З коробки Тихон дістав складений в кілька разів папірець.

— Ось,— сказав він,— перша листівка. Вона у мене вже давно, майже два роки. Її все наше село читало.

Дядько Іван узяв у руки листівку, подивився на підпис: «Комітет боротьби проти диких орд окупантів німецького фашизму. Травень 1942 року».

— То це ж наш антифашистський комітет спочатку так називався. Справді, найперша листівка.

І він з цікавістю, наче вперше, почав читати:

— «Радянські громадяни та громадянки! З лютістю дикого звіра, хитрістю бандита, вночі, потихеньку підкравшись, людожер Гітлер напав на нашу священну Вітчизну — Радянський Союз...»

Тихон підхопив:

— «Щоб наблизити час остаточної перемоги і звільнитися від німецького фашизму, ми, радянські люди...— Тихон на хвилину затнувся,— вірні славним бойовим традиціям наших предків, у великий історичний час повинні мобілізувати свої сили для того, щоб знищити ворога...» — Тихон зніяковів і замовк.— Я стільки разів читав її, що майже всю вивчив напам'ять. І далі знаю...

— Я також її читав,— сказав дядько Іван,— і ось я тут, у лісі.

Тихон знову склав листівку, поклав її в коробку і простягнув дядькові Івану:

— Сховайте, бо наші курці побачать і...

— Добре, хлопчино, я сховаю... Ти трохи поїж чого-небудь перед дорогою.

— Це можна.

Дядько Іван підняв кришку з чавунця, і в землянці запахло вареною картоплею. Тихон узяв картоплину, колупнув нігтем і почав знімати тонке лушпиння. Умочив у сіль, яку дядько Іван насипав перед ним. Картопля була солодка, добре прихоплена морозом. Тихон жував і думав, що до війни, коли вони жили в селі, він ніколи не їв солодкої картоплі.

Прийшов Павло. Приніс маленький вузлик, поклав його на нари, розв'язав.

— Їж, Тишо.

Тихон подивився на пляшку молока, хліб, сало, шматок сухого сиру, два білих кубики цукру і яйце. Крутнув яйце на нарах, і воно закрутилося, як дзига. Значить, зварене.

— Я з собою візьму, потім з'їм.

— Це все тобі, їж сам. А гостинець на санях лежить.

— Я потім.

— Як хочеш.

Тихон усе склав у торбу. Надів ватянку, застебнувся, торбу повісив через плече. Шапку-вушанку тримав у руках.

— Бувайте, дядьку Іване.

— Дивися, синку, бережи себе.

— Добре.

— А моїм скажи — скоро побачимося.

Дядько Іван підійшов до Тихона, подивився в його сині, як волошки, очі, одкинув з чола волосся і сказав зовсім не те, що думав:

— Підстригтися тобі треба, бо скоро коси заплітати можна буде. Ось прийдеш завтра, і підстрижу.

Тихон насунув шапку і подивився на Павла. Павло, високий, головою до стелі, стояв мовчки, чекав, поки Тихон попрощається.

— Ходімо, Пашо.

Павло пригнувся, щоб не вдаритись об одвірок, і відчинив двері. Тихон ще раз обернувся. Дядько Іван стояв біля печі без шапки. Вогонь кидав жовте світло на його побілену часом голову, на солдатську гімнастерку, яку було видно з під старенької куртки.

А біля землянки вже стояли сани з сіном, накриті рядниною, яку виткала колись мати.

ДОРОГА

Тихон сів на ряднину.

Павло закутав йому ноги і примостився поруч. Потягнув віжки. Лінива конячка неохоче рушила з місця, повезла Тихона в дорогу.

Дорога знайома. Знайомий кожний її поворот. Скільки разів восени на колесах, узимку на санях Тихона підвозили до болота партизани. Потім він ішов сам. Робив велике коло, обходячи місця, де в найлютіші морози не замерзає драговина. Повертав до величезної, з сухим верхом, оброслої сірим мохом сосни. Там стежина. Вона виводить на лісову дорогу, та — на битий шлях, а там уже й село їхнє недалеко.

Конячка не поспішала. Вона повільно переставляла ноги, ніби втомилася за день і тепер вирішила відпочити. Павло замислився і не підганяв її.

— Пашо, даси мені завтра з автомата постріляти? — спитав Тихон.

— Не дам.

— Ну от, а ще брат,— образився Тихон.

— Тому і не дам, що брат.

— Я ж іще ні разу не стріляв.

— Обійдешся.

Тихон засопів, відвернувся і почав дивитися на молоді ялинки, що росли біля дороги. Усі рівненькі, ніби підстрижені, вони стояли тихо, врочисто, як вартові у почесній варті. Вчора була відлига, а вночі бралося на мороз. Краплі води, що стікали з голок, замерзли і були схожі на сльози, які не встигли впасти додолу.

— Павле, дивись, ялинки плачуть,— вигукнув Тихон, уже забувши образу.

— Не говори дурниць!

Павло потягнув за віжки, і конячка, голосно форкаючи, побігла легким клусом. З-під копит вилітали грудки снігу і, чисті, білі, падали Тихону просто на коліна. Тихон ставив долоню на ребро і ледь помітним поштовхом скидав сніг на дорогу. Здавалося, він весь захопився цим заняттям, і тому його питання було зовсім несподіване:

— Пашо, а страшно тобі було, коли ти брав у німецькому гарнізоні приймач і друкарську машинку?

— Не брав, а конфіскував, забирав наше, радянське. А чому ти раптом згадав?

— Просто так. А там що, зовсім німців не було? — допитувався Тихон.

— Вони спали у сусідній кімнаті.

— А як ти заліз?

— Через вікно. Вийняв шибку.

Тихон замовк. Здавалося, він уже думав про щось інше, а заговорив знову про те ж само:

— І тобі не було страшно?

Павло знизав плечима.

— Тоді не думав про страх. У мене було завдання: дістати приймач і машинку. Про це я і думав. Бо коли думати, що тебе можуть убити,— то й уб'ють. А взагалі... загинути не страшно, страшно загинути даремно... Або коли вб'є сліпа куля. І то це не страшно, а прикро...

Тихон слухав Павла, і йому чомусь здавалося, що Павло говорить не йому, а сам собі. Відповів на якісь свої думки.

— А ти чому питаєш? — повернувся Павло до молодшого брата.

— Не знаю. Згадав.

Павло пильно подивився на Тихона.

— Тобі ж заборонили іти в гарнізон.

— Ех! Був би у мене пістолет,— замислено мовив Тихон.

— Дурнику, пістолет — це ж не торба. Викинь з голови і не думай.

Тихон мовчав. Він і сам розумів, що Павло каже правду. Але йому дуже хотілося мати свій пістолет.

— Дай я хоч потримаю твій пістолет.

— Він заряджений.

— То й що?

Павло зняв з шиї автомат і подав його Тихону. Тихон поклав автомат на коліна і пальцями почав повільно водити, гладити по короткому чорному стволу.

В'ЯЗНИЦЯ

Дуга зачепилася за широку гілку сосни, і сніг, що зібрався на ній, шубовснув униз, розсипався тисячами срібних порошинок. Тихон став білий, наче Дід Мороз, і Павло білий, увесь у снігу. А кобилці не подобається бути засніженою, і вона хвостом намагається скинути з себе це холодне вбрання.

Павло зняв шапку, струсив сніг. Тихон також.

— Не холодно? — Павло дбайливо закутав ноги Тихона в ряднину.

— Ні,— відповів Тихон і кулаком підштовхнув шапку, щоб вона не сповзала на очі, почав здувати сніг з чорного ствола автомата.

— А ніс почервонів.

Павло скинув рукавиці і зав'язав Тихонові під підборіддям шапку-вушанку. Потім витяг з-під своєї шинелі шарф, обмотав брату шию, а кінці запхнув під ватянку.

Тихону одразу стало тепліше.

— Мамин?

Павло кивнув головою.

Помовчали.

— Мені казала одна людина,— заговорив Павло,— що її перевезли з Вовковиського концтабору в Бєлосток. А звідти нібито повезуть до Німеччини. Кажуть так. Не знаю, правда чи ні.

Тихон нічого не відповів. Тільки одвернувся, аби Павло не бачив сліз, що набігли на очі.

Чотири місяці він не бачив матір. Чотири місяці намагався не говорити про неї, щоб не плакати. І не плакав. А думав увесь час. Бо не думати не міг.

Скільки разів, залізши на нари і одвернувшись до стіни, аби партизани думали, що він спить, Тихон згадував. Згадував усе від самого початку. І як у їхнє село ввійшли німці, і як раптом піднялася стрілянина. Вони чули цю стрілянину дома і бачили потім, як німці клали в машину вбитих і поранених.

Як Тихон радів, що партизани добряче всипали німцям! І не знав він тоді, що бій вів один дядько Левон, який навесні разом з друкарнею перебрався в ліс. І не знав тоді, що дядька Левона поранило. Два кроки не добіг він до річки. Дядько Левон так добре плавав під водою.... Два кроки... Він вистрілив собі в скроню, щоб не потрапити живим у руки німців.

Про це Тихон дізнався пізніше, а тоді тільки радів.

Потім до їхньої хати під'їхала машина, крита чорним брезентом, і всіх, хто був удома: Тихона, матір, сестричок — загнали в ту машину. Там сиділи вже сусіди, багато людей з їхнього села. І тільки пізніше вони всі дізналися, що їх забрали через дядька Левона.

Про все це вони дізналися значно пізніше. А тоді сиділи в машині і не знали, куди їх везуть...

Тихон згадував, що він говорив на першому допиті у в'язниці, до дрібниць згадував і думав, де він припустився помилки, де не так, не те сказав,— і тому так погано все обернулося. Можливо, аби він говорив інакше — все було б по-іншому? І тепер мати була б з ними...

...Його першого викликали на допит, думали — малий, все розкаже. Привели в кімнату. За столом сидів гітлерівець, поруч з ним дві вівчарки стежили за кожним Тихоновим рухом, наче перед ними був не маленький хлопчик, а силач. Поруч, біля столу, сидів перекладач, щось друкував на машинці. А він, Тихон, стояв посеред кімнати. Його схопили надворі і навіть не дали взути черевики. Ноги босі. Штани, з яких він уже виріс, трималися на одній шлейці. У нього вогнем горіли п'яти від шерехатого килима. У них у селі ні в кого не було такого, з такими яскравими квітами.

З приймача линула весела музика. Потім музику почали грати тихіше. Стало чутно, як німець розмішує ложечкою цукор у склянці. Ложка торкалася скла, і воно дзвеніло. А Тихон розглядав ткані квіти. Аби він підняв очі на гітлерівця, той би побачив, як Тихон його ненавидить.

Німець заговорив тонким голосом, який зовсім не пасував до його широких плечей і круглої, як таріль, пики. Слідом за ним заговорив перекладач:

— Хлопчику, пан офіцер питає, чи є у тебе старші брати?

— Є,— відповів Тихон.

— Скільки?

— Один,— збрехав Тихон.

— Скільки йому років?

— Чотирнадцять.

— А де він сьогодні?

На якусь мить Тихон підняв голову. Обидва, і офіцер і перекладач, дивились на нього, як на свого кращого друга.

Всміхалися. Тихону навіть здалося, що і собаки також посміхаються, як і їхні господарі. Ну і нехай посміхаються. Тихон все одно їм не скаже, що Володі вже сімнадцять, а Василь і Павло ще старші, що всі вони разом з батьком у партизанському загоні, що він, Тихон, партизанський зв'язковий. І він відповів:

— З батьком у Ружани пішов по сіль.

Говорив, а сам думав: що, коли не поведуть його в ту камеру, де мати, як він скаже їй, що говорити, щоб однаково було? Перед допитом не встигли домовитися. Привезли їх на машині, і його одразу привели сюди, у цю велику кімнату.

— Хіба ви не були в лісі?

— Були, по хмиз ходили.

— Чи тільки по хмиз?

— Ще від стрільби ховалися.

— І багато вас там ховалося?

— Кілька чоловік з села.

— Ви їх називаєте партизанами?

— Які це партизани! Самі старі та діти. Страшно. Ми ховалися у лісі.

— Яка зброя у партизанів? Багато їх? Чого прийшли в село? Розвідники?

— Ночі вже холодні стали, то ми прийшли одягнутися.

— І знову в ліс?

— Ні, ми додому прийшли.

— Бандитам допомагали! — раптом загорлав гітлерівець.

— Яким? — наче не зрозумів Тихон.

Він знав, бандитами німці називали партизанів, і червоноармійців, і полонених, яким пощастило втекти з німецьких концтаборів.

Німець ще щось кричав, але перекладач уже не перекладав. Він викликав солдата, той потягнув Тихона у сусідню кімнату, і там його били батогами.

Побитого кинули до камери просто на руки матері.

— Мамо, не говори про Павла та Василя,— шепнув Тихон,— говори тільки про Володю, що йому чотирнадцять, що поїхав з батьком по сіль у Ружани. А ще скажи, що повернулися в село, бо холодно в лісі.

Мати постелила на підлозі свій жакет і обережно поклала на нього Тихона.

Прийшли по неї. Повели на допит. Залишився Тихон у камері з сестричками Женею і Ніною.

— Не треба плакати,— втішав їх Тихон.— Скоро додому повернемося. Нічого нам не зроблять німці.

Для них він — старший брат.

І мати нічого не сказала фашистам. Повторила те, що говорив Тихон.

З в'язниці їх перевели до концтабору — кілька довгих бараків, обгороджених колючим дротом,— тут, поряд з в'язницею. За колючим дротом інший табір — військовополонених. Там навіть бараків не було. Виснажені, напівголі червоноармійці жили в ямах, які самі викопали.

Тихон часто бачив, як гнали їх на роботу і як, знесилені, спотикаючись і падаючи, брели вони пізно ввечері назад. Якщо того, хто падав, товариші не встигали підхопити, конвоїри спускали з повідка собак, і ті з лютим гарчанням кидалися до жертви.

Нелегко було в таборі і цивільному населенню: одежа обносилася, а вже почалися осінні холоди. Їсти не було чого. Найбільше страждали від голоду діти. Але до дроту інколи підходили жінки з сусідніх сіл і ділилися хто чим міг. А Тихон економив, то картоплину не з'їсть, то шматочок хліба сховає в кишеню, щоб віддати полоненим.

Одного разу Тихон передав військовополоненим кілька картоплин. За це його дуже побили охоронники.

Він вирішив утекти. Прокопав під дротом яму і виліз на другий бік.

Його піймали і знову били.

Він ще раз спробував утекти — прилаштувався до колони, яка йшла на роботу.

Його помітили, витягли з лав і цього разу били в присутності начальника в'язниці.

Шість тижнів тримали їх у таборі. Водили на допити. Комендант усе питав, що знають вони про Левона і чи не їхній він родич. Тишко та мати відповідали, що вперше чують про нього.

І ось виштовхнули Тихона і сестричок за ворота табору. За високою стіною з колючим дротом і охоронними вежами на кутах, у холодному бараці залишилася мати — їй навіть не дозволили провести дітей до воріт табору...

— Тишко,— заплакала Ніна,— до мами хочу! Ходімо до мами!

— Не пустять нас назад,— сказав Тихон.

— А куди ми підемо? — спитала Женя.

— В Байки. В свою хату підемо.— Тишко взяв сестричок за руки.— Ось вийдемо на шосе, може, хто підвезе...

Шосе було безлюдне. Вітер розгойдував голе віття дерев. «Залишу дівчаток у селі,— думав Тихон,— а сам у ліс! Там Паша, Вася і Володя. І батько з ними... А щоб німці не помітили, куди я піду, буду вночі пробиратися. Фрици вночі не сунуться. Та я і не боюсь! Чого боятися, коли в лісі хазяї партизани...»

Був жовтень. Уранці калюжі затягував тонкий лід і дув пронизуючий вітер.

Ось тоді чужі люди і повісили Тихону на плече жебрацьку торбу. З нею він і сам дійшов додому, і сестричок довів. З цією торбою він потім не раз ходив по селах, виконуючи завдання партизанського командира...

ГІЛЛЯЧКА І ДУБ

— Ти зробиш усе, як скаже тітка Марія,— долинув до Тихона голос Павла.

Тихон дивиться на нього і нічого не розуміє. Думками він ще там, у в'язниці, у фашистському таборі.

— Кажу, те, що тітка Марія загадуватиме тобі, те й будеш робити.

— Добре,— хитнув головою Тихон.

— Жені і Ніні скажи, як тільки трохи спадуть морози — заберемо їх. Скажи, що зараз ще не можна, хай трохи потепліє.

Під'їхали до старого, покаліченого блискавкою дуба. Одна лапа-гілляка, могутня і довга, опущена донизу, до землі. Здалеку здавалося, ніби старий дуб спирається на неї, щоб не впасти. А під'їхали ближче, побачили, що це не так. Лапа-гілляка ще міцно тримається. Ще живив її своїми соками дуб.

— Учора з Великої землі прилітав літак,— знову заговорив Павло.— Льотчик веселий такий. З Ленінграда зняли блокаду. Дев'ятсот днів трималися ленінградці. Гомель наш, Жлобин наш, Калинковичі теж уже наші. Скоро тут будуть...

— Швидше б.

— Звісно, швидше б.

Знову замовчали. Павло думав про те, що ось зараз, зовсім скоро, їм треба буде розстатися, і Тихон залишиться сам. Павло повернеться до товаришів, до партизанів. Буде робити все, що треба: і в засідку піде на дорогу, і на варті стоятиме. А все одно він буде думати про Тихона. Коли він сам іде в розвідку, він спокійний. Він — дорослий. Дивитися лице в лице ворогу — його обов'язок і перед Вітчизною, і перед самим собою. А Тихон? Він як та гілляка, якій треба триматися за дуб.

— Павле, а ось сосна, за яку радистка зачепилася парашутом. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— Ми з Миколою Козлом тоді перші на коні прискакали. Микола сокирою гілля обрубав. Ось бачиш, один бік голий. Бачиш?

— Бачу.

— А навіщо їй був потрібний той букетик?

— Який букетик?

— Хіба ти не бачив? Маленькі квітки такі, блакитні,— незабудки, здається. У руці міцно стисла. Смішно... З Москви везла, ніби у нас таких немає.

— Ні, Тишко, не смішно. Можливо, їй цей букетик подарували, можливо, він дорожчий їй понад усе на світі. Виростеш — зрозумієш.

Павло зупинив коня.

— Приїхали, далі не можна.

— Знаю.

— Гостинці дівчаткам не забудь,— Павло простягнув Тихону вузлик з марлі. Потім засунув руку в кишеню і дістав дві невеличкі ляльки, вирізані з дерева.— Віддаси, нехай забавляються.

Тихон поклав усе в торбу.

— Іди, Тихоне, бо дотемна не встигнеш.

Тихон мовчав. Уперше Павло назвав його так, по-дорослому.

Потім подивився на Павла і, ніби соромлячись, опустив очі.

— Ти коли тата побачиш? — спитав нарешті.

— Не знаю. Може, завтра, а може, післязавтра поїду в штаб. Передати щось хочеш?

Тихон засоромився.

— Ні, я так. Краще післязавтра разом поїдемо.

— Можна і разом.

Павло мовчки пригорнув до себе молодшого брата. Тихон уткнувся носом у жорстку солдатську шинель.

ОДИН

Павло повернув коня, вмить і саней, і його не стало видно за деревами. Тихон залишився сам. Він ішов тепер навпростець, провалюючись по коліна в сніг. Раніше, до війни, він завжди радів зимі, снігу. За се-

лом діти каталися на санчатах, гуляли в сніжки, будували снігові фортеці. А тепер він знає, як важко іти по снігу. І відпочити боязко, бо мороз, засидишся — і залишишся тут, у лісі, назавжди.

Ні, зима не друг Тихону, тепер вона його ворог. І ще є у Тихона найбільший ворог, ворог на все життя — фашисти. Це вони стали поміж Тихоном і його домом, вони принесли на нашу землю війну.

З-під ніг Тихона вискочив заєць-біляк. Відскочив убік і зупинився, дивиться і зовсім не боїться. Ніби знає, що нічого Тихон йому не зробить. А може, зайцю сумно самому і він хоче погратися з хлопчиком? Ні, Тихон гуляти не буде. Йому не до гульні. А коли він грався востаннє? Звичайно, до війни, і, звичайно, це була гра у війну. Тихон з Льонькою та ще хлопчиками з села скакали з гиканням на палицях-конях і розмахували дерев'яними шаблюками. І це вони називали війною. Ніби війна і справді така. Тепер Тихон бачив її справдешню. Вона підстерігає на кожному кроці. Можливо, причаїлася он за тим деревом, за тим кущем. Можливо, дивиться на Тихона дулом автомата. Можливо, вибухне біля його ніг снарядом, а можливо, сховається, залізши в землю маленькою міною.

Війна — це могили в полі, в лісі, біля дороги. Могили без написів. Просто горбик землі. Їх багато виросло, цих безіменних горбиків, під якими лежать невідомі герої.

Тихон розгледівся. Він уже пройшов болото і тепер вийшов до старої сосни, що стоїть на узліссі. І дорога, і стежка — все засипане глибоким снігом. Ніхто тут тепер не їздить, не ходить. Німці бояться забиратися глибоко в ліс. А партизани на свої диверсії ходили в інший бік, у бік залізниці.

Стало важко витягувати ноги із снігу. Тихон подивився на свої бурки. На них обледенів сніг, а там, де нога згинається під час ходи, потріскалося. Тихон подумав, що раніше, коли мати тільки пошила бурки, вони здавалися йому легкими-легкими. Нога не відчувала їх, а тепер вони

стали важкими і незручними. Хоч скидай їх та йди босий. Та Тихон знає, що не скине, а важкі вони тому, що він стомився.

Попереду завидніли високі кущі ліщини. За кущами заходило сонце. Гілля блищало і просвічувалося на сонці, немов було зроблене зі скла. Тихон дивився на кущі, на ліс, зловісно тихий, на білий-білий холодний сніг, і йому стало якось моторошно, що він сам.

Не вперше іде він цією дорогою, а самотність відчув уперше. Можливо, винні в цьому холодні скляні кущі? А можливо, йому самотньо тому, що давно не бачив батька, не знає, де мати...

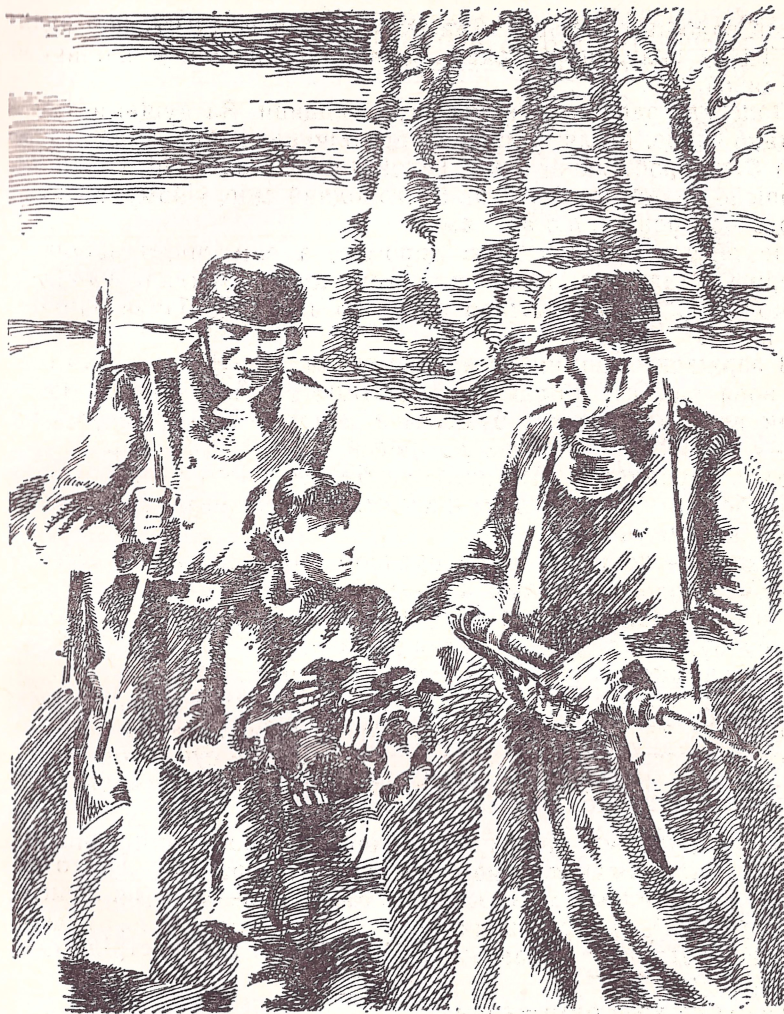
З верхівки сосни впала велика груда снігу. Тихон бачив, як вона падала, чіпляючись за гілля і розсипаючись. Та коли вона з гуркотом бухнулася додолу, він здригнувся. Йому захотілося швидше до людей. Він уже був кинувся бігти і... зупинився. Що подумав би про нього дядько Левон або командир загону, який стільки говорив про Тихонову сміливість?

Тихон сів на пень, витер рукавом чоло. Дістав з торби пляшку молока, зубами витягнув пробку, ковтнув раз, удруге. Холодне молоко запекло горло. Він сунув пляшку під пахву, щоб зігріти. Так вчила мати.

Згадав, що в торбинці є різні смачні речі. Згадав і одразу відчув, що хочеться їсти. Засунув руку в торбинку, довго перебирав там пальцями, а дістав тільки окраєць хліба і почав жувати. Потім запив молоком, знову сунув пляшку в торбину, піднявся і плуганився далі, важко тягнучи по снігу ноги.

На небі почувся рівний гул. Тихон зупинився, прислухався. Гул наближався. З'явилися літаки, чорні, як ворони. Вони летіли низько і важко гули. Мабуть, везли бомби, багато бомб. І скинуть вони їх на наших людей, на наші будинки. Дядько Левон казав, що німці хочуть зробити всіх рабами.

Тихон не хоче бути рабом.

Дорога вела в село. Та яка там дорога? Її давно засипало снігом, ніхто по ній не ходив, не було кому. І села не було. Від нього залишилася тільки назва — Клепачі — та печі, які стояли в снігу. Сто двадцять печей. На кожній печі колись грілися діти, старі. Тоді печі стояли в хатах. Хати спалили фашисти. Людей, старих і малих, кого вбили, кого спалили. А юнаків і дівчат загнали в товарні вагони і повезли до Німеччини, в рабство. А печі лишилися. Вже два роки стоять. Коли це сталося, Тихон ще жив у своїх Байках. Байки від Клепачів близько, п'ять кілометрів. І Тихон бачив тоді, як над лісом стояв дим від Клепачів. І всі це бачили. І тоді багато чоловіків з їхнього села пішли в ліс, стали партизанами...

Тихцем, щоб не знала мати, він разом з Льонькою ходив подивитися на спалене село. Селом гуляв вітер, розносив попіл: пахло горілим.

Тепер горілим не пахне. Та кожного разу, коли Тихон підходить до Клепачів, бачить самотні печі, йому стає холодно...

ВОРОГИ

— Хальт!

Від несподіванки Тихон спинився як укопаний. Він уже йшов битим шляхом, уїжджeним машинами. Шлях вів до шосе, з'єднував з ним колишні Клепачі. За Клепачами було село Лососино. В ньому ще жили люди, і Тихон крокував сміливіше. На випадок несподіваної зустрічі в нього було виправдання — жебракує. Жебрацька торба, перекинута через плече, була у Тихона ніби перепустка. Ніхто не звертав уваги на маленького жебрака: скільки їх ходить по селах!

І раптом над самим вухом ляснуло, як постріл, оце «хальт».

Фашистських солдатів було двоє. Один з них почав по-

спіхом обшукувати Тихона: помацав кишені, провів рукою біля пояса. Другий ламаною російською мовою спитав:

— Хто? Куди? Звідки?

— Ходив у Лососино, старцював. Та не дуже подають.— Тихон намагався говорити тоненьким голосом, удаючи меншого за себе. Потім він згадав, що в торбинці лежить вузлик, який Павло дав для сестричок.— Там у селі наша бабка живе. Вмирати вже збирається. То все віддала на гостинець моїм маленьким сестричкам.

— А з ким ти живеш?

— З сестричками. Близнята вони. По вісім років їм.

— А тобі скільки?

— Дванадцятий.

— Батьки де?

— Повмирали. З голоду повмирали. Самі не їли, все нам віддавали. Ось і померли. Тепер і бабка збирається помирати.

Тихон говорив щиро і так жалісно, що йому самому захотілося плакати. Він рукавом почав витирати сльози.

Німець дістав з торби марлевий вузлик, розв'язав його.

— О, яйки, карашо!

Потім вивернув торбину на сніг, на дорогу. Одно яйце покотилося, немов хотіло втекти від німця. Але той схопив його з землі і разом із шматочком сала поклав у вузлик. Ляльок викинув.

— А ти куди ідеш?

— В село, у Байки.

— А, Байки. Тоді йди.

Солдат, що порпався в Тихоновій торбі, взяв у одну руку вузлика, другу поклав на автомат, що висів на грудях, ляснув вузликом другого солдата по спині, і вони пішли сміючись, не звертаючи більше уваги на маленького жебрака.

ШИБЕНИЦЯ

Вздовж дороги темніли стовпи. На деяких з них виднілися білі фарфорові кубки-ізолятори. Дротів не було, їх так і не встигли навісити перед війною. І тепер ці стовпи стояли як спомин про інше життя.

Тихон пам'ятає, як вони, хлопчаки з села, цілими днями не відходили від монтерів, як дивилися, наче на якесь диво, на високі дерев'яні круги-шпулі, на яких був намотаний дріт. Як їм хотілося, щоб швидше в хатах засвітилися маленькі лампочки, що перетворюють ніч у день. При панах навіть розмови не було, щоб у село провести електрику... Тепер від часу, від дощів і вітру стовпи потемніли.

Попереду Тихон побачив людей. Багато людей. Вони стояли на одному місці і мовчали. Що це за люди? Тихон хотів обійти їх, повернути кудись убік. Та вони стояли на самій дорозі, і він пішов прямо.

Раптом якісь звуки долинули до Тихона. Немов від дужого вітру рипіли не зачинені господарем ворота. Вітер справді був. Він гнав уздовж дороги сніг і дув Тихону прямо в обличчя — нібито не пускав, попереджав: вернися назад, іди звідси.

Село ще далеко, звідси не почуєш, як риплять ворота. Що це може бути? Пригледівся і... аж спинився від несподіванки, аж подався назад: на стовпі висіла людина. Мотузка була перекинута через гак з фарфоровим ізолятором.

За все своє життя Тихон ніколи не бачив шибениць, не бачив повішених. І він укляк на місці. Ноги ніби приросли до землі. Він стояв і дивився. А вітер гойдав мертву людину, немов хотів скинути, і мотузка рипіла: рип, рип...

Під стовпом стояло двоє вартових. Третій гітлерівець побачив Тихона, підійшов до нього і мовчки штовхнув прикладом автомата до натовпу. Тихон упав, піднявся і підійшов до людей. Він боявся впізнати голову і бачив тільки ноги повішених. Чотири босі ноги. Значить, повішених двоє. Вони висіли так близько одне до одного, що спочатку

Тихону здалося, ніби висить одна людина. Тихон боявся глянути вгору: а раптом він знає цих людей, і не міг одвести очей від обледенілих ніг, присипаних снігом. Сніг не розтавав. Тихон відчув, як у нього почали мерзнути пальці на ногах, і почав ворушити їх у бурках, щоб зігріти. Потім примусив себе повернути голову вбік, глянути на людей.

Ось стоїть жінка в легкому міському пальті, навіть без теплого коміра. У руці тримає торбу. Можливо, з Бреста ішла в села міняти на хліб свою одежину. Вона плаче і хустиною витирає сльози. А друга жінка низько опустила голову, ніби вона винна в тому, що цих двох повісили.

Ще три жінки, похилого віку, сільські, переступають з ноги на ногу. Видно, стоять вони давно і дуже змерзли.

Погляд Тихона знову зупинився на повішених, на дикті, що висів у одного на шиї. Дикт довгий. Його кінець доходить до колін, а верхній впирається в підборіддя. На дикті написано: «Ми — партизани, стріляли в німецьких солдатів». Мимоволі звів очі. Пізнав і не міг, не хотів повірити. Одвернувся, щоб не дивитися, щоб не побачили, не здогадалися німці, що він знає повішених. У вухах зазвучала пісня, яку співав сьогодні вранці в партизанському загоні Микола Козел, задзвенів Миколин сміх, веселий, безтурботний.

Не знав Микола, коли сміявся, що нема вже у нього батька і брата...

По дорозі в село йшов старий невисокий чоловік з сивою, аж білою, бородою. Гітлерівець і його загнав у натовп. Чоловік зняв шапку, і вітер розтріпав на його голові рідке волосся. Гітлерівець щось сказав. Старий не зрозумів. Тоді солдат вихопив з рук старого шапку і надів йому на голову.

Старий знову зняв.

— Покійники, не можна бути в шапці,— сказав він.

— Не покійники! Бандити! І ти бандит!

Фашист ударив старого автоматом. Дідок не втримався на ногах і впав. Потім піднявся і став прямо, не дивлячись на фашиста. Той підняв шапку і разом із снігом

надів старому на голову. Тихон ніби відчув, як сніг починає розтавати і стікати старій людині за комір.

До вечора їх тримали біля шибениці. Потім відпустили.

Тихон ішов немов у сні, тягнув ноги, опустивши руки, які стали чомусь важкими. Він почував себе старою людиною, яка прожила довге життя і дуже стомилася.

ТІТКА ОЛЬГА

За пагорбом показався димар, потім стріха крайньої хати. Це хата Курачинських, дядька Івана, з яким Тихон живе в одній землянці. Тихонова хата теж крайня, тільки з іншого краю села.

У хаті дядька Івана не світилося. Ніде, ні через жодну щілину не пробивалося світло.

«Може, нема нікого?» — подумав Тихон і потягнув за двері.

Двері замкнуті зсередини. Це добре. Значить, у хаті хтось є, є кому замкнутися.

Тихон постукав. Ніхто не відповів. Він постукав ще, прислухався. У хаті затупали. Дзвякнула клямка, хтось вийшов у сіни, і жіночий голос, голос тітки Ольги, спитав:

— Хто тут?

— Це я, Тихон.

За дверима забряжчали засувки: одна, друга. Тітка поспішала, і тому у неї швидко не виходило. А їй хотілося швидше відчинити, впустити в хату цю дитину, воно ж прийшло звідти, з лісу.

Нарешті засувки піддалися, тітка відчинила двері, впустила Тихона і швиденько зачинила знову.

Тихон стояв у темних сінцях, чекав, поки тітка Ольга знову замкне двері на засувки.

— Ходім.

Слідом за тіткою Ольгою Тихон увійшов у хату. Від натопленої печі линуло таке тепло, що у нього запаморо-

чилася голова, і він сів на лавку біля дверей, щоб не впасти.

— Що з тобою? — злякалася тітка Ольга.

— Нічого... Це я так...

— Дай я тебе роздягну, бо у нас жарко. Марійка захворіла.

— А що з нею?

— Боюся, чи не запалення легенів. Лікарів же тепер нема...

Вона розв'язала Тихону шапку, зняла і поклала на лавку, почала розстібати гудзики ватянки. Ватянка була мокра, в снігу. Тітка Ольга розвісила одежу біля печі, щоб висохла.

— Ти дорогою йшов?

— Дорогою.

— Значить, бачив. Два дні вони вже там. І зняти не дають.

Тітка щільніше затягнула занавіску на печі («Бідний Льонька там»,— подумав Тихон), тяжко зітхнула.

— Ти все ходиш. А ми вже намагаємося з хати не виходити, щоб біда не спіткала... Що ж це я,— схаменулася тітка Ольга.

Вона відчинила заслінку, дістала з печі чавунець, насипала в миску капусти, подала коржа.

— Їж, їж, дитинко. Більше нічого нема. Все німці позабирали.

— Я Женю і Ніну шукаю.

— Спочатку під'їж. Зігрійся. Вони в теплі.

— У кого вони, не знаєте?

— У селі. А значить — дома. Ти їж.

Тихон узяв ложку, зачерпнув кислої пахучої капусти і відставив миску вбік.

— Не можу я.

З печі зіскочив кіт. Підійшов до Тихона, потерся об ноги.

«Ось кому байдуже, є війна чи нема її,— муркоче собі на печі»,— подумав Тихон.

Тітка Ольга стояла біля припічка і з жалем дивилася на хлопця. У мороз, у холод, у негоду він не сидить дома з книжкою, не вчить уроки, як повинен був би, аби не ця проклята війна. Дитя, і те в ліс пішло, вже воно допомагає партизанам. І її Іван у лісі, але він доросла людина, вже бачив життя, знає, за що воює.

— Ну, як там? — спитала тітка Ольга несміливо, зробивши наголос на слові «там». Вона не хотіла називати слово «ліс», хоч говорила в своїй хаті.

Тихон був радий, що тітка заговорила про інше, не про те, що він бачив на дорозі. І відповів поспіхом:

— Дядько Іван кланяється, просив переказати — невдовзі разом будете. Наші вже женуть фрица... Та ось,— Тихон нагнувся, стягнув з ноги бурку, підняв устілку і дістав складений вчетверо аркуш паперу. Подав його тітці Ользі.

Тітка підкрутила вогник у лампі, стало світліше. І Тихон побачив, що, крім щільних віконниць, які зачиняються звечора, вікна завішені самотканими постілками. Тому і не помітив він світла, коли підійшов до хати.

Тітка Ольга взяла в руки сірий, ніби вирваний з книги, аркуш паперу. Подивилася на нього і знову простягнула Тихону:

— Прочитай ти.

Тихон почав читати, як колись вірш у школі, врочисто, тільки тихо:

— «Смерть німецьким окупантам! Останні вісті. 21 січня 1944 року. П'ятниця».

— Це ж сьогодні, Тишку?

— Сьогодні, тітко Ольго!

— Ти дивися, сьогодні — і вже надруковано.

— «Оперативне зведення,— читав далі Тихон.— Війська Ленінградського фронту, продовжуючи розвивати успішний наступ, оволоділи містом і залізничним вузлом Уринк (Лігава), а також зайняли кілька населених пунктів...» — Тихон зупинився, щоб перевести подих, а тітка Ольга подумала, що він уже все прочитав, і замислено сказала:

— Б'ють німців, Тишко...

— А ось далі написано, скільки зброї у них наші позабирали.

— Що зброя, людей визволили!.. Це куди важливіше.

Тихон згорнув листівку, поклав на попереднє місце. Надів на ногу бурку.

На печі піднялася запона і з'явилася голова, блиснули допитливі очі. Ну, звісно, це прокинувся Льонька.

— Тишко, а в тебе автомат є? — зашепотів Льонька.

— Ось я тобі дам автомат! — прикрикнула на сина тітка Ольга.

Запона швиденько опустилася, Льонька сторчака скотився з печі, підбіг до Тихона. І таким щастям світилося його обличчя, що Тихон не витримав, також йому усміхнувся.

— Яка це радість знати правду,— знову заговорила тітка Ольга.— Бо ті іроди торочать і торочать про свої перемоги.

— Брешуть,— відповів Тихон.— Ми щодня слухаємо радіо. Вже наші під Гомелем.

— Під Гомелем? Та це ж Білорусія!..

— Чотирнадцятого січня наші взяли Мозир, Калинковичі. Павло казав, скоро і сюди прийдуть.

— Прийдуть...

Льонька стояв поруч і від нетерпіння переступав з ноги на ногу. Йому стільки треба спитати у Тишка, вони так давно не бачилися. Раніше, до війни, він би і хвилини не чекав, миттю потягнув би друга в закуток, і вони наговорилися б досхочу.

А тепер Тихон сидить у хаті і розмовляє з Льоньчиною матір'ю, як дорослий.

— Німці в селі є?

— Нема. Я тільки сьогодні ходила в Ружани, то їх там зібралося сила-силенна.

— Облогу готують. Завтра скажу нашим.

— Скажи, Тишенько, скажи, мій хлопчику, хай вони там краще ховаються.

— Вони не ховатимуться, а до бою готуватимуться.
— Навіщо їм той бій! У бою ж повбивати можуть...
— На війні воюють, а не ховаються,— сказав Льонька.
— Їй-богу, добалакаєшся в мене!
З сусідньої кімнати почувся кволий голос:
— Мамо...
Тітка Ольга кинулася туди. Тихон і Льонька залишилися самі.

ДРУЗІ

Кращого друга, ніж Льонька, у Тихона не було ніколи. І не тільки тому, що вони однолітки, вчилися в одному класі, сиділи на одній парті. Найголовніше, що їх завжди дивувало і радувало, було те, що в один і той же час, ну просто в одну хвилину, у них з'являлися однакові думки і бажання.

То Тихон прибіжить до Льоньки, щоб запропонувати другові піти разом порибалити, а Льонька в цей час лагодить вудку і збирається бігти до Тихона. То Льонька біжить до Тихона з кошиком у пущу іти по ягоди, а Тихон зустрічає його на порозі хати вже з кошиком у руках.

Їх разом приймали в піонери, і вони, стоячи плече до плеча, клялися бути завжди готовими захищати справу батьків.

І тепер Тихону часто не вистачало друга, і він знав, що Льоньці так само не вистачає його.

— Тишку, ти в бойовому загоні? — спитав Льонька.
— У бойовому.
— І стріляв уже?
Тихон зніяковів.
— Ні... Я — розвідник. Ходжу, дивлюсь, де фашисти влаштувалися, яка в них зброя, і передаю в загін. А партизани тоді йдуть і б'ють їх.— Тихон згадав слова Павла і додав, ніби і сам так думав: — Мені із зброєю ходити не можна...

— А хто у вас найголовніший, дядько Максим?

Ще на самому початку війни Льонька перший сказав Тихону про дядька Максима. І тепер згадав про нього, бо не раз читав листівки і звернення до населення, підписані дядьком Максимом, секретарем Брестського антифашистського комітету.

І Тихон подумав, що зараз, мабуть, можна розказати Льоньці те, чого він не міг, не мав права розказати раніше: про землянку в їхньому саду, про підпільну друкарню і про те, що дядько Максим — це зовсім не дядько Максим, а Йосип Павлович Урбанович.

Урбановича Льонька знав: Йосип Павлович до війни був головою Ружинської селищної Ради. Вже тоді вони, хлопчаки, з захопленням дивилися на Урбановича, бо з розповідей старших знали, що ще в 1926 році, коли їх, малих, і на світі не було, а на Ружанщині господарювали пани, дев'ятнадцятирічний Урбанович виступив з промовою на першій політичній сходці в Ружанах. Його, бувалого підпільника, якого пани за революційну діяльність вислали на каторгу, знали в усій окрузі.

Після Тихонової розповіді Льонька якийсь час мовчав, потім ображено прошепотів:

— І не міг ти мені раніше про це розповісти? Я ж бо нікому більш...

— Не сердься, ти ж розумієш, це була не моя таємниця.— І, щоб перевести розмову на інше, Тихон спитав: — А пам'ятаєш, ти мені розказав про поїзд, який партизани відбили у фашистів?

— І роздали людям усе, що фашисти хотіли вивезти до Німеччини?

— Так! То це зробив командир нашого загону Олександр Іванович Самуйлик.

Розповідь про подвиг командира Тихон чув у загоні, в партизанській школі, відкритій за пропозицією Урбановича у сімейному таборі. Викопали для цього велику

землянку, збили столи з дощок, лавки. Замість зошитів молодої березової кори надерли. На ній і писали олівцем. І вчителька була в них, як у справжній довоєнній школі, тільки одна на три класи. І вчилися не щодня. Тихон ходив у третій клас. Правда, пішки він не ходив. Завжди хто-небудь з партизанів підвозив верхи на коні ці два кілометри. Загін же кінний, як у Будьонного.

Якось у шкільну землянку прийшов командир загону. Він розказав учням про війну 1812 року, про те, як мужньо боролися російські солдати, захищаючи від загарбників Вітчизну.

Тихон не зводив очей з ордена Леніна, який сяяв на гімнастерці командира.

— За що ви одержали орден? — не витримав, спитав тоді Тихон.

— Розкажіть! — навперебій заговорили учні.

І Олександр Іванович розказав. Тихон слухав і боявся дихнути, щоб не пропустити жодного слова.

Тепер так слухав його Льонька.

...Вони зупинили поїзд червоним прапорцем, як зупиняють залізничники, коли попереду якась небезпека. Потім дали залп по вагонах. Фашисти подумали, що цілий партизанський загін напав на них, повискакували з вагонів, кинулися за насип. А наші,— їх було одинадцять чоловік,— на паровоз і сорок кілометрів їхали з радянськими гаслами, прапорами, поки все добро, награбоване фашистами,— жито, пшеницю, курей, гусей — роздали людям. Потім облили бензином вагони, підпалили і на повній швидкості пустили палаючий поїзд на розбитий ще в перші дні війни міст, у річку Піну...

Зачарований розповіддю друга, Льонька з хвилину мовчав.

А коли заговорив, то його слова були несподіваними для Тихона:

— Тишку, візьми мене з собою в загін, ти ж знаєш, я не

боягуз, я також розвідником буду. Разом будемо ходити. Я за тебе життя не пошкодую. Візьмеш, Тишо?

Тихон мовчав. Він розумів друга: сам же колись ось так рвався в загін.

А Льонька зневіреним голосом тягнув:

— Я сам пішов би. Та боюся, не знайду партизанів...

— Може, почекай весни. Тоді всі в ліс підуть.

Льонька дивився Тихону прямо в очі.

— Якщо ти друг — візьмеш.

І Тихон погодився, не міг не погодитися.

— Тільки попередь матір,— сказав він.— Цидулку їй напиши, щоб знала, де ти. Вранці я по тебе зайду.

Тихон надів ватянку, шапку, повісив через плече торбу, змовницьки подивився на Льоньку і, попрощавшись з тіткою Ольгою, вийшов з хати. Льонька провів його до вулиці.

— До ранку,— сказав він багатозначно і стояв біля воріт, поки постать друга розтала в темряві.

СЕЛО

У селі панувала тиша. Не гавкали собаки. І людей не видно було. Стемніло, і кожний сидів у своїй хаті.

Життя немов завмерло. І було неприємно йти самому пустельною безлюдною вулицею. Під ногами рипів сніг. Мороз щипав обличчя. Високо в небі розсипалися зорі і звідти, з чорної височості, холодно і байдуже дивилися вниз. Що їм, зорям, до того, що коїться на землі! У них — свої справи. Вони миготять, гаснуть, загораються. Вони всипали срібними краплинами небо і ніби запрошують — помилуйся на нас. Але Тихон не милувався. Не до зірок йому.

В яку хату зайти? Може, в цю? Жовті стіни, високий ганок і півник на шиферному даху. Будинок збудовано перед самою війною. З вигляду будинок добрий. А що відбувається там, за вікнами? Тихон знає. Горе там. Господар цієї

хати Олексій Мальчик, відважний партизан, загинув смертю героя. І вдома вже знають про це.

Тихон стишив крок біля будинку Мальчика, а зайти не зайшов, сміливості не вистачило. А ось і хата Марії Баран. Вона виходить вікнами на вулицю, а ганок і двері збоку, як і в їхній хаті. Зайшов на подвір'я. Така ж тиша, як і в усьому селі. Хлів стоїть трохи осторонь, і ворота навстіж розчинені. Отже, порожньо.

Від ганку до хліва протягнуто дріт, з нього звисає і подзвонює на вітрі ланцюг. Отже, і Шарика немає. Немає і будки. Мабуть, розібрали на дрова.

Тітка Марія відчинила двері одразу ж, немов чекала його.

— Думала, Геня повернулася. У Березинці пішла до діда...

— У вас нікого нема?

— Валька спить уже. А так сама, хто ж іще буде.

— Може, хто чужий?

— Хто тепер, Тишенько, до кого ходить? Хіба бідою ділитися? То в кожного своя є.

На стіні в рамці висить портрет дядька Федора. Навкіс рамки пов'язана чорна стрічка. Стрічка вилиняла, та тітка Марія не знімає її.

— Командир просив передати вам, що іти в ліс — ви знаєте чого — не треба.

— Знаю, Тишенько. А сталося щось?

— Мабуть, облога буде. То коли німці вас побачать у лісі — неодмінно вб'ють.

— Тож-то, я дивлюсь, увечері їдуть і їдуть, і все в гарнізон.

— В Маньчинці?

— Так.

— І танки є?

— Ні, танків не бачила, а гармати є. А що нового там?

— Від Ленінграда погнали фашистів.

— Оце радість! Нарешті!..

— Ви не знаєте, у кого Женя і Ніна?

— У мене були тижнів зо два тому.

— Тоді я піду їх шукати. Бо мені завтра треба повернутися в загін.

— Ти залишишся у мене.

— Чому?

— Такий наказ командира. Облогу перечекаєш тут, у селі. А потім повернешся.

Тихон розгублено дивився на тітку Марію. То ось чому командир сказав йому: «Тітка Марія знає, що далі робити». І Павло це казав. Отже, і Павло знав, що його відсилають із загону. І тому дав потримати автомата. А раніше не давав ніколи. Отже, його навмисне одіслали, щоб він одсидівся у селі, поки вони воюватимуть. Від прикрості Тихон мало не заплакав. А тітка Марія тим часом поставила на стіл чай.

— Хоч би облогу вони витримали,— мовила вона задумливо.

— Витримаємо.

— Не так усе просто, хлопче. Не так просто.

— Тітко Маріє, а що сталося з Михайлом Козлом? Я бачив... біля села...

— Що могло статися? Піймали їх фашисти у лісі, біля самого села. По дрова вони ходили.

— Німці написали, що вони стріляли в них.

— Написати все можна...

— Такі люди... Павло у них ховався, коли з Бреста прийшов. Ще на самому початку... Дядько Левон у нас, а Павло у них. Ніхто в селі не знав...

— Вони вміли мовчати... До останньої хвилини...

Тихон знову згадав партизанський табір.

— Я сьогодні Колю їхнього бачив. Такий веселий... Ще нічого не знає.

Тітка Марія не відповіла. Тільки хнула.

— Я піду, бо вже пізно,— Тихон підвівся.

— Ночувати у мене будеш?

— Не знаю, може, там, де Женя і Ніна.

— Дивись. Якщо повернешся до мене — постукаєш у віконницю. Я почую.

На ніч брався мороз. А може, Тихону так здалося після теплої хати. Він ішов по вулиці і не міг одвести очей від будинку Козлів. Ще здалеку побачив чорні плями вибитих вікон. Хтось уже забив їх хрест-навхрест дошками.

На другому боці вулиці хата колгоспного садівника Гната Гайдука. Влітку за невисоким штахетником перед її вікнами буйно цвіли жоржини, рожі, ніжно-рожеві гладіолуси та білі нарциси. Увесь дім був обвитий виноградом. Чорні виноградні грона висіли, ніби смородина, тільки значно більші. Якось Тихон з Льонькою зірвали грона, покуштували ягоди і скривилися.

— А кажуть, що виноград солодкий,— сказав Тихон розчаровано.

— А ти повірив! — хихикнув Льонька.

— І правильно зробив, що повірив,— до них підійшов господар будинку Гнат Гайдук.

Хлопцям стало ніяково, що їх застали в чужому саду, і вони, похнюпившись, почали розглядати свої босі ноги.

— Нічого, хлопці, приходьте через два роки. Такий буде виноград — язика проковтнете.

Дядько Гнат повів їх у сад. Пригостив дуже смачними яблуками, таких вони ніколи в житті не їли. А можливо, це їм так здалося тому, що господар не кричав на них, а ввічливо усміхався?

З того часу минуло три роки.

Виноградні лози, промерзлі на морозі, шаруділи, немов скаржилися, що їм холодно, що про них забули.

На стук Тихона відчинив сам Гнат Михайлович. Він постарів, згорбився, відпустив бороду. Сорочка висіла на худих плечах, наче на вішалці.

— А, Тихоне, проходь, проходь, розкажи, що на світі відбувається.— Голос у Гната Михайловича сиплий, застуджений.

— Я на хвилинку, дядьку Гнате. Сестричок моїх у вас немає?

— Були, а тепер немає.

— Не знаєте, у кого вони?

— Од мене забрав Василь Пухнаревич. Та зайди ти, дай хоч глянути на тебе.

Тихон пройшов у хату.

Стіни на кухні завішані сухою м'ятою, пучками полину та чебрецю. На чисто вискобленому столі стояв глечик.

— Я тебе хоч квасом почастую.

Дядько Гнат узяв глечик і вийшов у сіни. Повернувся швидко, дістав з полиці біля печі чисту склянку і налив з глечика квасу.

У роті защипало, і ніби легше стало дихати.

Ні у Василя Пухнаревича, ні у Івана Пашка, ні ще в двох хатах, в які заходив Тихон, дівчаток не було. Він знайшов їх недалеко від свого будинку, в бабці Мальвіни, пройшовши майже все село.

СЕСТРИЧКИ

Бабця Мальвіна, маленька, стара, довго допитувалася у Тихона, хто він, поки відчинила двері.

Ніна і Женя сиділи на печі, забилися, як мишенята, в куток, за якесь лахміття. Побачивши Тихона, вони швидко почали злазити з печі, чіпляючись босими пальцями ніг за давно не білені цеглини. І коли вони в самих сорочках кинулися обнімати Тихона, він не міг одразу впізнати, яка з них Ніна, а яка Женя. Обидві біляveнькі, з ледь помітними веснянками на кирпатих носиках. У обох розкидане по плечах льняне волосся, яке вони ще не навчилися заплітати в кіски. І обидві однаково плакали, його маленькі сестрички-близнята. Він зрозумів, як їм важко

жити в чужих людей, мало не кожного дня у різних, бо знав, які вони сором'язливі. І навіть тепер, побачивши його, вони нічого не питають, тільки обнімають і шепочуть:

— Тишо, Тишечко...

Тихону хотілося сказати їм щось ласкаве, щоб заспокоїти. Йому, як і їм, вельми хотілося бути разом.

— Скоро ми будемо разом. Нехай тільки трохи потеплішає. Ось тільки зійде сніг. І ви будете з нами, і більше ніколи, ніколи ми не будемо розлучатися,— заспокоював він сестричок.

— А де мама, де тато? Чому вони не приходять?

— Не можуть. Вони в лісі.

— І мама у лісі?

— І мама.

Хіба міг їм Тихон сказати, що він нічого не знає про маму. Знає тільки, що вона залишилася в концтаборі. А те, що говорив Павло, проводжаючи його з лісу, можливо, правда, а можливо, й ні. Павло сам так казав. Він сказав Тихону. А дівчатка, вони маленькі, нехай думають, що мама вже у лісі, вже зі своїми.

Тихон зняв з плеча торбу, поклав на широку лавку, що стояла між столом і вікном. Дістав сухий сир, хліб і дві сірих грудочки цукру. Все, що лишилося після зустрічі з німцями. Простягнув дівчатам.

— Ось цукор, солодкий.

Дівчатка відкусили по маленькому шматочку, потім покликали:

— Бабцю Мальвіно, подивіться, що нам Тишко приніс!

Бабця Мальвіна зайшла на кухню, човгаючи ногами по підлозі. Дівчатка простягли їй грудочки цукру.

— Спробуйте, справжній цукор.

— Дякую, дітки. Їжте самі. Я вже напробувалася в своєму житті і солодкого і гіркого. Всього було. Це у вас ще все попереду.

— Грудочки великі, всім вистачить.

— Ні, дякую, я вже своє з'їла. Тільки ось бог чогось про мене забув. Клопоту багато в нього, чи що...

Вона взяла віник і почала підмітати біля печі всю в ямках чорну долівку.

А Тихон простягнув дівчаткам Павлів подарунок — ляльки. Як вони зраділи! Забули про все. В їхніх очах було стільки радості, стільки захоплення...

— Які гарненькі ляльки! Найкращі! — щебетали дівчатка.

— Завтра ми їм платтячка пошиємо, бо їм холодно,— сказав Тихон.

— Пошиємо завтра,— ніби луна, повторювали дівчатка.

— А тепер лягайте спати, а я зараз прийду.

— Так швидко?! — Ніна і Женя готові були знову заплакати.

— Я тільки подивлюсь на нашу хату і одразу повернуся. І ми будемо разом.

— І ми з тобою, і ми з тобою! — закричали дівчатка, боячись відпустити Тихона хоч на одну хвилину.

— Пізно вже.

— Ні, ні, ми з тобою!

Вони понадівали все, що в них було тепле. Тихон зав'язав їм хрест-навхрест на спині хустки, і сестрички стали схожі на двох маленьких бабусь із худими, блідими обличчями.

Адже, день за днем, скільки вже часу ховалися, не виходили на вулицю, боялися, щоб їх не побачили. Хоч усі в селі знали, що вони живуть десь тут, і хоч село партизанське, а все одно краще не показуватися зайвий раз на очі.

РІДНА ХАТА

На небі місяць. На ньому сірі плями. Тихон вдивляється в плями, і йому здається, що на місяці намальовано людське обличчя: брови болісно зсунуті і рот відкритий, немов людина кричить від болю.

Місяць висвічує дерева. Від них падають на сніг чорні короткі тіні. Що там, у тіні,— не видно. А тому вони здаються зловісними. І на вулиці нікого нема. Тільки вони троє малих, ідуть у кінець села.

Ось передостання хата. За нею — пустка — вигін, там влітку паслися корови. Діти швиденько минають це місце. Тільки дівчатка міцніше стискають Тихонові руки. За пусткою, на відшибі, їхня одинока хата. Усюди сніг, сніг, сніг. Ним засипані подвір'я. І жодного сліду від ноги людини чи тварини. Біла, чиста, пухнаста ковдра. На димарі висока біла шапка блищить під місяцем, сріблиться. Вікна і двері забиті дошками. Порожня, покинута хата. Ніби люди, що жили в ній, знайшли собі кращу. Ні, нічого вони не шукали. Їм усім було добре в цій хаті. А повернутися сюди вони не можуть. І не тому, що двері та вікна забиті дошками.

Тихон спробував відчинити хвіртку. Не зміг. Завалило снігом. З початку зими ніхто не відчиняв її. Він пройшов з дівчатками вздовж плоту, оглянув сад. І там усе рівне, біле. А раніше до землянки, в якій містилася друкарня, була протоптана стежка. Щоб нікому не впадало в очі, для чого вона прокладена і куди веде, в кінці стежки поставили скриню і в неї висипали попіл.

Скільки разів і Тихон ходив у землянку, носив їжу, що готувала мати. Піч у хаті топили день і ніч. Тихон не раз бачив, як на ящичок, що змайстрував батько, ставили друкарські літери, мазали їх фарбою, клали чистий аркуш паперу, зверху — дошку і притискали коліном.

Ось і все. Так просто. А скільки радості приносили людям ці маленькі папірці, скільки додавали сили і надії!

І якими незвичайними, особливими здавалися йому люди, що жили в землянці! Він знав Мирона Омеляновича Криштафовича, Альошу Дурейка, Руту Руткевич, радиста Матвія.

Тоді було людно в їхній хаті. А тепер порожньо. І навколо — тільки білий сніг.

— Скоро ми будемо жити в своїй хаті,— каже Тихон сестричкам.— Зберемося всі, як до війни.

— І мама, і тато,— шепочуть дівчатка.

— І мама, і тато,— повторює Тихон.

На небі з'явилися сірі, як дим від пожежі, хмари. Вони швидко пливли повз місяць, ніби доганяючи одна одну. І здалося, немов це місяць зрушив з місця і летить кудись, тікає.

— Завтра буде хуртовина,— сказав Тихон.

ОСТАННЯ НІЧ

На печі тепло. Тихон намацав голими п'ятками гарячі цеглини. В ноги пече. Він так намерзся за цю зиму.

Поруч лежать Ніна та Женя. Вони не сплять, не можуть заснути. Вони обнімають Тихона за шию, ніби бояться, що він знову покине їх. Тихон лежить і думає. І піч така ж, як і в їхній хаті, і тиша, і дівчатка поруч. І навіть десь у стіні несміло подав голос цвіркун. І так хочеться йому думати, що він удома і нема війни...

А тут ще Женя несподівано попросила:

— Тишо, розкажи казку.

Тихон давно забув усі казки. Та відмовити сестричкам не може. Він намагається згадати хоч якусь, хоч зовсім нецікаву — і не може. В голові тільки те, чим він живе вже третій рік. Та говорити щось треба, і він починає:

— Жили-були двоє дівчаток, добрі, слухняні, зовсім такі, як ви. І ось якось прийшов у хату, де жили дівчатка...

— Фашист? — питає Женя.

— Так, фашист,— погоджується Тихон.

— З торбою?

— З величезною торбою,— підтакує Тихон і продовжує вже зовсім упевнено, ніби саме це й хотів розказати сестричкам.— Ходив фашист по землі і все, що бачив, пхав у торбу. Пограбував він усі країни, всю землю, вже торба була повна-повна, важка-важка, а йому все мало.

Прийшов він до хати, де жили маленькі хороші дівчатка. Побачив їх і захотів забрати з собою. Запхнув у торбу, торба стала ще більшою. Захотів фашист зрушити її з місця — і не може. Ніби приросла вона до землі. Тягнув-тягнув фашист тую торбу та й...

— Луснув?

— Так, луснув.

— А дівчатка? Куди поділися дівчатка?

— Вистрибнули і побігли до своєї мами.

Женя і Ніна з полегкістю зітхнули.

— До мами... Все одно страшна казка.

— Але ж у неї добрий кінець.

— Кінець добрий, а казка страшна, ти такі більше не розповідай, добре?

— Добре, більше не буду. Ви спіть.

Дівчатка замовкли, Тихон повернувся набік, прислухався.

У хаті тихо. Тільки ледь чутно цокає годинник та за стіною ворочається на ліжку бабця Мальвіна. Не спиться Тихону. А може, це гілка старої яблуні йому спати не дає, дряпає і дряпає шибку вікна. І вітер крутить за хатою сніг.

Перевертається з боку на бік Тихон на печі, ніяк не може заснути. А може, не гілка, не вітер йому спати не дають? Може, це його думки?

Він прислухається, чи сплять Ніна та Женя. Вони дихають часто-часто, ніби поспішають. А йому не спиться.

Тихон натягує ковдру на вуха, щоб не чути, як дряпає гілка по склу. Шкода йому їх, сестричок. А що він може зробити, щоб їм жилося інакше? Нічого. Не зупиниш же вітер, що шумить за вікном...

Може, якщо думати про щось хороше, тоді заснеш?

І Тихон примушує себе думати про хороше.

Він згадує, як перед самою війною приніс додому табель і показав його матері.

— Ось, дивіться,— тицяв він пальцем у папірець, де стояли оцінки, і від нетерпіння сам почав читати повільно, немов тільки тепер розбирає написане, хоч уже знав напам'ять: «Переведений до третього класу з відмінними успіхами і зразковою поведінкою». І ось — піонер! — у нього на грудях пломенів червоний галстук, яскравий, як прапор.

Обличчя матері світилося від щастя. Вона взяла в руки табель і обережно, немов він скляний, сховала його в скриньку, що стоїть на шафі. Там лежать і метрики дітей, і ще якісь папери — документи. Тихон бачив. Він хоче, щоб у матері завжди було таке обличчя, і він обіцяє:

— Я завжди буду вчитися на самі п'ятірки.

Мати гладить його по голові.

— Ти будеш,— і дає йому бублика.

Тихон біжить через усе село до Льоньки.

А то якось знайшли вони з Льонькою лисячу нору в лісі. Лисиці не було, пішла, мабуть, на полювання. А маленькі лисенята, жовті і смішні, були схожі на цуценят. Та коли Тихон захотів погладити одне по гладенькій шерстці, лисеня вкусило його за палець. Палець довго болів, і мати обв'язала його листом лопуха.

А то поїхали вони якось з Павлом на човні ловити рибу. Виїхали рано, ще сонце не зійшло. Кучеряві верби схилилися над водою. Пробираєшся між ними, ніби в тунелі, і така тиша навколо! Дивишся у воду, а там такі ж самі верби ростуть. І небо у воді таке ж, як над головою.

Павло поклав весла, човен повільно пливе за течією. Тихон, сидячи на кормі, рулює, щоб не прибило течією туди, куди їм не треба. І все ж задивився,— стукнувся човен об вербу. Від старості, а можливо, від блискавки, що вдарила у неї, похилилася та верба, зависла над водою, вчепившись за берег коренями. Тут і вирішив зупинитися Павло. Прив'язали вони човен до товстої гілляки, і стало їм дерево ніби причалом.

Павло розмотав вудки. Тихон набрав у відро води з річки, щоб рибу туди пускати, живою привезти додому. Почалася риболовля.

І не тому вона запам'яталася Тихону, що наловили вони тоді повне відро пузатих карасів і плоских лящів, а тому, що навколо було дуже хороше. І тиша стояла особлива, яка буває тільки на річці, в лісі до схід сонця. І схід сонця, який розбудив ліс, і все навколо запам'яталися. І можливо, тому, що Павло тоді розмовляв з Тихоном, як з дорослим, розказав йому про дядька Левона.

— Його перший раз заарештували,— говорив Павло,— якраз у той рік, коли ти народився. Я теж ще малий був, трохи більший, ніж ти тепер. Приходять вночі до нас жандарми дядька Левона забирати. Я налякався, плачу. А дядько Левон каже: «Не плач, Павле, правду до в'язниці не посадять». Повели його. А я думав, думав, як дядьку Левону допомогти? І придумав. Почав ходити в ліс, віники в'язати і продавати на базарі в Ружанах. А гроші віддавати на допомогу політв'язням. Значить, і дядьку Левону також...

Печуть у ноги цеглини. Дівчатка розкидали рученята — їм жарко. І здається Тихону, що це не цегла, а сонце пече, а він у човні. І вже не з Павлом, а з Володею і Василем. І пливуть вони не річкою, а посередині великого озера. Навколо голі береги, ні дерева, ні кущика, і куди вони не повернуться, усюди на них дивляться дула фашистських автоматів. Застрекотали ті автомати, забарабанили кулі

об борт човна, і став він, як решето, весь у дірках. Вода біжить у човен, і опускається він на дно озера. А з берега стріляють і стріляють автомати...

РОЗСТРІЛ

За вікном заходилися гавкотом собаки. Хтось грюкав у двері. Вже поспішала до дверей бабця Мальвіна і повторювала:

— Тихіше там, тихіше. Двері поламаєте.

Вона відсунула засувку. Ввірвався поліцай, ледь не збив бабцю з ніг.

— На сход, швидко!

— Вигадали сход так зрання,— забурчала бабця,— самі не сплять і людям не дають.

— Поговори мені. Швидко пущу в розхід!

— А ти не дуже лякай. Мені вже ніякий твій розхід не страшний.

Поліцай замахнувся на бабцю, потім зазирнув на піч. Побачив дітей.

— А вам що, особливе запрошення треба? — загорлав він.— Ану вниз!

Дівчатка поспіхом почали злазити з печі. За ними Тихон. У руках він тримав одежу малих. На холодній підлозі допоміг їм одягнутися. Надів платтячка, якісь чужі кофти з довгими рукавами. Хотів натягнути панчохи.

— На бал збираєтеся? Може, вам люстерка подати? — загорлав поліцай.

Дівчатка натягли на голі ноги валянці. Голови обв'язали хустками. Тихон сунув панхочи в кишені штанів і почав допомагати сестричкам застебнути гудзики на пальтечках. Вони не застібувалися, бо петля не доходила до гудзиків — випиналися вузли від зав'язаних хусток.

А поліцай уже штовхав прикладом у плечі.

Над лісом світліло небо. Мороз, як злий собака, хапав

за обличчя, за руки. Тихон утягнув голову в плечі, міцніше притулив до себе сестричок. Він увесь час пам'ятав, що в них голі коліна. Треба десь зупинитися, надіть панчішки. Вони ж у нього, в кишенях. Ось почнеться сход, і він надіне їх. А може, вдасться до сходу десь зупинитися?

Вулиця була запружена людьми. Тихон ніколи не думав, що в їхньому селі ще так багато людей. Всі ж чоловіки в партизанах. І що німці хочуть сказати їм? Може, якийсь новий наказ зачитають? То могли б повісити на будь-якому стовпі, усі бачили б.

Натовп ішов у бік Тихонової хати. Де б спинитися, надіти панчішки сестричкам? Ой, як посиніли їхні личка. Тихон хотів ступити вбік, щоб зупинитися з ними на якусь хвилинку, але гітлерівець з собакою знову загнав їх у натовп.

Коли трохи посвітлішало, Тихон почав оглядатися, дивитися, з ким іде. Побачив недалеко Марію Баран. Значить, є у кого спитати, куди їх женуть. Протиснувся до неї, потяг за собою сестричок. І бабуля Мальвіна ішла за ними, аби бути разом.

Тітка Марія ішла з дочкою Валею, обнявши її за плечі. Саме ось так, високо піднявши голову, ішов колись в останню путь її чоловік.

— А Геня вчора не прийшла. Ну, то й краще,— сказала вона Тихону, коли він протиснувся до неї.

— Чому краще?

— Краще.— І, щоб підтвердити свої слова, ще хитнула головою.— Краще б і ти не приходив. Але хто ж знав?

У її голосі було стільки суму і ще чогось незрозумілого Тихону, що він не став допитуватись, куди їх ведуть.

— Холодно, Тишко,— зашепотіла Ніна.

Він пригорнув до себе обох сестричок.

— Зараз надіну панчішки, і потеплішає, одразу потеплішає,— сказав Тихон і почав озиратися, шукати, куди б одійти йому з дівчатками.

Ті, хто був попереду, вже спинилися, а задні ще йшли і йшли, і натовп ставав усе щільнішим. Люди вже стояли одне біля одного, а задніх усе підганяли. А з боків, попереду і позаду були німці з собаками та поліцаї. Собаки скаженіли, щось кричали німці.

Зупинилися навпроти пустиря, що біля їхньої хати. Біля хати стояв офіцер. Він почав щось говорити. Всі повернулися до нього, аби почути, швидше довідатися, чого їх привели сюди. А Тихон дивився не на німця, а на свою хату, на димар, вкритий білою сніговою шапкою.

До нього протиснувся Льонька. Тихон став шукати очима його матір і Марійку.

— Я один,— сказав Льонька.— Марійка дуже хвора, мама залишилася з нею вдома.

— Ех, чому і я не залишився з ними, а то мерзнути тут.— Тихон показав на сестричок.

— Може, швидко відпустять,— сказав Льонька.— І я не встиг одягнутися тепло.

Поліцаї почали виганяти з натовпу чоловіків. Витягли Гната Гайдука, дядька з сивою бородою і ще чоловік шість, кілька молодших жінок. Тихон бачив, як поліцай тягнув за руку дружину Олексія Мальчика.

Тих, вибраних, повели на узвишшя. А Тихон протиснувся до краю натовпу. І Льонька за ним. Тихон вийняв з кишені панчішку, став на коліно, зняв з Ніни валянець, почав надягати панчішку, а Льонька тримав Ніну, щоб вона не впала, щоб не затоптали ногами. Женя стояла поруч і трималася за Тихона.

Хтось штовхнув Тихона. Женя заплакала. І ще хтось заплакав біля Тихона, і раптом натовп рвонувся з місця. Люди закричали, заголосили. Тихон ледь не впав, схопився.

Жінки обнімали дітей, бігли до німців, аби вирватися. Навчені собаки з гавканням кидалися на людей, зганяли всіх докупи.

Плач і голосіння, крики, гавкіт собак — усе змішалося, і над натовпом стояв жахливий гул.

Бабуся Мальвіна підняла очі до неба, стиснула руки в кулаки і, потрясаючи ними, не молилася, а кричала з усієї сили:

— Боже! Що ж ти робиш? Хіба можна так?..

Ніна і Женя тулилися до Тихона, плакали.

Він подивився на узвишшя. На тлі сірого неба ритмічно, ніби заведені, згиналися і розгиналися з ломами, з лопатами в руках темні постаті людей. З одного боку ями росла купа землі. І тільки тоді все зрозумів Тихон: люди копали собі могилу.

— Вони стріляти не будуть. За що ж стріляти? — Тихон утішав дівчаток і сам вірив, що найстрашнішого не станеться. Не може воно статися. До останньої хвилини він думав, що німці тільки налякають, а потім відпустять усіх додому.

Запахло бензином. Один із гітлерівців поливав ним їхню хату. Потім підсунув вогонь. Хата почала загоратися. Вогонь повз угору, і Тихон побачив, як почала розставати снігова шапка на димарі.

Решта все було як уві сні.

До Тихона підійшов німець, ухопив за плече і потягнув його за собою. Ніна і Женя вчепилися за Тихона, німець одіпхнув їх, вони впали. І тільки тепер Тихон побачив, що вони міцно стискають у руках ляльки, яким сьогодні збиралися шити платтячка, і подумав, що Жені він так і не встиг надягти панчішки і що їй холодно. Побачив Льоньку, що якось дивно дивився на нього широко розплющеними очима. В натовпі миготнуло знайоме обличчя тітки Саші. Вона щось кричала, ніби кликала когось. А ось пустирем, високо піднявши вгору обгорілий хвіст, пробіг з диким нявкотом сірий очманілий кіт. Ще вчора ввечері Тихон гладив цього кота...

Тихона підвели і поставили перед якимось фашист-

ським начальником. У нього на шапці білів череп. Німець щось командував тонким голосом.

Недалеко від ями лаштувалися гітлерівці біля кулеметів. Уже вели до ями людей.

Німець командував. І раптом Тихон пізнав цей голос. Згадав кругле, як таріль, обличчя. Згадав Вовковиськ, тюрму, велику кімнату і канапу...

Зацокотіли кулемети: та-та-та-та-та, та-та-та-та. Тихон заплющив очі і повільно опустився на сніг. Хтось струсонув його і поставив на ноги. У Тихона шуміло в голові. Він намагався щось згадати. Ага, Льоньчині очі. Чому Льонька так дивився на нього? І раптом згадав. Льонька подумав, що Тихон привів німців, щоб усіх повбивали. Адже ж його не вбили, він стоїть поруч з німцями. Отже, він з ними заодно. Тихону стало страшно, він рвонувся туди, до ями, до своїх. Він хоче бути з ними.

Гітлерівець схопив його за комір, стиснув так, що Тихон ледь не задихнувся, і кинув. Тихон ударився головою об мерзлу землю і знепритомнів.

У повітрі закружляли легкі сніжинки. Потім їх стало більше і більше, і ось вони вже летять суцільною білою стіною, немов поспішають мерщій замести сліди злочинства, вчиненого нелюдами.

ПОЄДИНОК

Опам'ятався Тихон у кімнаті. Почув голосну розмову, схожу на лайку. Говорили двоє. Грубий голос когось лаяв. Тонкий — виправдовувався. Тихон лежав на чомусь м'якому і холодному. І на голові в нього теж було щось холодне. Напружуючись, ледь розплющив очі. Побачив оббиту чорною шкірою чи клейоною спинку канапи. Дивитись було боляче, і він знову заплющив очі.

Але фашисти, мабуть, помітили, що він опритомнів, підійшли до нього, схилилися. Заговорили щось до нього і зовсім не злісно. Потім один гітлерівець вийшов у сусідню кімнату і повернувся з перекладачем.

— Хлопчику, пани офіцери питають у тебе, як ти себе почуваєш?

Тихон мовчав.

— Ти можеш піднятися? Допомогти тобі?

Він зняв з голови Тихона мокрий рушник.

Тихон не хотів, щоб йому допомагали, і сів сам. Повільно, але сів.

Із стіни навпроти канапи на Тихона дивився Гітлер. На портреті знизу написано: «Гітлер-визволитель!»

Раніше Тихон бачив тільки карикатури на Гітлера. У партизанських газетах і в «Штику», які малював Василь. Там Гітлер дивився на купи закатованих радянських людей. І також був підпис: «Гітлер-визволитель». І було ще написано: «Від чого Гітлер визволив цих людей?»

Тут, на цьому портреті, фюрер був такий же, як і на карикатурі.

Тихон одвернувся.

На столі на підставці стояв чайник.

Гітлерівець налив у склянку чаю, поклав цукор і почав розмішувати ложечкою.

Скло задзеленчало.

Тихон знову згадав Вовковиськ, в'язницю і цього фашиста.

Німець простягнув склянку Тихону. Тихон проковтнув густу слину.

Він хотів пити, але склянку не взяв.

— Бери, бери,— сказав перекладач,— не соромся. Пан офіцер не бажає тобі поганого.

— Я не хочу.

— Може, шоколаду, печива?

Тихон заперечливо покрутив головою.

І чай, і тарілочку з ласощами все ж поставили біля Тихона на кріслі.

Один гітлерівець сів за стіл і почав читати якісь папери, а той, круглопикий, заговорив. Перекладач перекладав.

— Я тебе запам'ятав ще у в'язниці, коли ти хотів утекти. Вже тоді я здогадався, що ти зв'язаний з партизанами. Але я знаю також, що вони тебе примусили. Самі ховаються у лісі, а таких, як ти, примушують ризикувати своїм життям. Ти хлопчик кмітливий, і сам усе розумієш. Тому я подарував тобі життя і тоді, і тепер.

Поки німець говорив, Тихон силкувався здогадатися, що цьому нелюдові з людським черепом на шапці треба від нього.

— Ти думаєш, нам не шкода тих людей, що загинули сьогодні? — перекладав далі перекладач.— Шкода. Але що ми могли вдіяти? Село біля самого лісу, ворота в пущу. Ми їх зачинили. Війна!

Фашист розвів руками, ніби справді іншого виходу в них не було.

Тихон знову нічого не відповів.

Його охопила якась байдужість. Тонкий голос гітлерівця неприємно різав вуха, і Тихон перестав вникати у зміст слів перекладача. Він думав зовсім про інше: тут була школа, він тут учився. У цій кімнаті був клас. Тихон згадав, як він уперше прийшов до школи. Ніна і Женя, тоді ще зовсім маленькі, хотіли піти разом з ним. І ніяк не могли, не хотіли зрозуміти, чому Тихону можна, а їм — ні. Вони ж завжди були разом. І вони заплакали. Стояли біля дому, трималися за рученята, дивилися йому вслід і плакали.

У Тихона аж серце занило: ну чого він тоді не взяв їх із собою? Їм так хотілося в школу...

А тепер тут німці. І цей фашист бубонить і бубонить. Навіщо він стільки говорить? Чи після розстрілів їм завжди хочеться поговорити?

— Пан офіцер — людина, яка дотримує слова, він обіцяє, що жодна волосина з твоєї голови не впаде,— казав перекладач.

«Що їм від мене треба?» — подумав Тихон.

— То ти згоден?

Тихон мовчав. Щось він упустив у мові німця, щось важливе.

— Ти згоден провести наш загін до партизанів? Ти ж знаєш дорогу?

То он воно що! Хочуть, щоб він став зрадником. Сподіваються задобрити солодким чаєм.

Німець курив сигарету, а Тихону здалося, що в кімнаті — дим від спаленого села і він зараз задихнеться від диму. І це не скло дзвенить у склянці з чаєм — тріщать, лопаються шибки у вікнах, і кричать люди, і кудись хочуть бігти... Він стискує в кишені Женині панчішки і не знає, що робити, що він може зробити... Тільки швидше б із цієї кімнати куди-небудь, тільки б не бачити спокійних облич німців, які п'ють чай, ніби нічого не сталося...

— Поведеш? — знову спитав німець.

Тихон хитнув головою.

— Ну от і молодець. Я знав, що ти погодишся.

ЗНОВУ ДОРОГА

Піднявся вітер. То він бив у обличчя, то в спину, а то налітав звідкілясь збоку і кидався колючим холодним снігом.

Дорога тяглася рівним полем. Потім круто піднімалася на пагорб. Праворуч від пагорба темнів цвинтар. Гілля дерев на цвинтарі хиталося од вітру.

Тихон озирнувся. Село було огорнуте чорним густим димом. У ясні дні за селом виднілися дахи будинків Ружан, а там, далі, синів ліс.

«То ось чому мене вчора відразу відпустили, коли я сказав, що іду в Байки. Ті німці вже знали, що вранці Байків не буде»,— думав Тихон.

Ввійшли в ліс. Сосни, сосни ліворуч, праворуч, високі, стрункі. А поруч — зовсім молоді деревця, вкриті снігом. Де-не-де над снігом стирчали тільки тоненькі блідо-зелені верхівки.

Ще вчора Тихон був у загоні. З дядьком Іваном, з Колею, з Павлом. Завтра він збирався йти з Павлом у штаб, до батька. Батько доглядає коней і так, як і молоді партизани, ходить на бойові операції. Що йому хотів сказати Тихон?

Тихон намагався згадати і не міг. Можливо, нічого. Можливо, просто захотів побачити і все. І сказав Павлу, щоб почекав його, що підуть разом.

Нікуди вони тепер не підуть разом.

Була заметіль, крутила віхола. Сніг летів звідусіль — і зверху, і знизу, немов зібрали його з усього неба, з усього світу, зібрали і зсипають тут. Сіре небо висить над самою головою. У ньому ховається верховіття дерев. Усе довкола стало сірим.

— Ти куди нас ведеш? — спитав у Тихона офіцер, увесь обсипаний снігом.

— Куди наказали. До партизанів,— відповів Тихон.

Потемніли дерева. Потемнів сніг під деревами. Здавалося, що то з дерев сповзає ніч, що там, десь угорі, вона ховається вдень. Настане час — спуститься униз і гуляє лісом.

Ось і сосна. Вона стоїть окремо. Повернеш від неї ліворуч — прийдеш у загін. А прямо — стежка приведе в таке болото, у таку драговину, яка не замерзає в найлютіші морози. Влітку там тонули корови.

Тихон пішов стежкою прямо, прислухаючись, чи йдуть за ним гітлерівці. На якусь мить йому зробилося страшно:

а раптом вони здогадаються. Раптом зупиняться, не підуть. І тоді... Ні, Тихон не думав про те, що його вб'ють. Його все одно вб'ють. Але почнеться облога. Одразу ж. Он скільки фашистів тільки тут! Сотня, не менше. А як озброєні! І кулемети з собою тягнуть. Та ні, не здогадалися, пішли. Де їм здогадатися, німцям. Вони ж дороги не знають.

Ліс закінчився. Попереду був невисокий чагарник, а далі починалося ніби поле. Тихон знає, це не поле. Це болото, засипане снігом. Ще трохи пройти, ще. Далі, в болото. Він не відчуває вже утоми. Хай швидше темніє. Хай крутить віхола.

Вже один німець провалився в болото. Другий почав його витягувати і теж провалився по пояс.

— Хлопчисько, куди ти нас привів? — спитав офіцер, ще на щось сподіваючись.

Тихон зупинився. Все. Вони прийшли. Він повернувся, подивився в обличчя німцям. Перший раз дивився, не опускаючи очей.

— Туди, звідки ви ніколи не повернетесь.

Офіцер повільно почав виймати з кобури пістолет.

...Постріл був сухий і короткий. Ніби тріснула галузка, на яку наступили ногою.

Тихон його не почув.

ЕПІЛОГ

Нову хату ставили удвох, і живуть у ній удвох — Дарина Іванівна і Максим Іванович. Хата велика. Тепер це особливо помітно.

Дарина Іванівна встає на світанку. Розпалює піч, ставить чавунці. Раніше і чавунці були великі. Тепер маленькі.

На ліжку зітхає Максим Іванович. Зараз і він підніметься: спати довго не може, а просто лежати не звик. Раніше не було часу, тепер час є. На роботу в колгосп уже не ходить. А все одно зараз підніметься і він.

Потім вона лишилася сама...

У світлиці на стіні висять три портрети. Портрети трьох синів. Усі троє в чорних костюмах, усі в галстуках, підмальованих фотографом.

Таких галстуків вони не носили, не встигли.

З трьох синів, що дивляться зі стіни на матір, лишився живий тільки Павло. Живе під Брестом, працює в радгоспі. Василя і Володі немає. Один лежить під Косовом у Ружанському лісі, другий — під Братіславою в Чехословаччині. Нема дівчаток-близнят Жені та Ніни, нема Тихона... Розкидані по землі могили її дітей. Від молодших навіть портретів не лишилося.

Тільки материне серце пам'ятає все: і ліс, і фашистів, і в'язницю, і концтабори. Була в Равенсбрюку, в Грюнаберзі...

Ніколи не думала, що залишиться живою. Скільки молодших не витримали: за колючий дріт, через який проходила висока напруга, хапалися руками, бо не було сили жити.

А Дарина Іванівна все думала про дітей, як вони будуть без неї, і — вижила.

Приїхала після війни — ні дітей, ні хати, ні села...

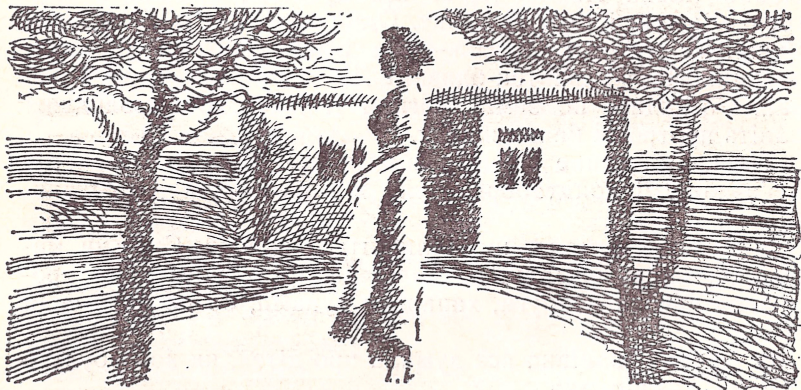
На пагорбі, поряд з тим місцем, де стояла колись їхня хата і де тепер стоїть така сама, зведено пам'ятник. На ньому написано: «Вічна слава патріотам села Байки, по-злодійськи розстріляним німецько-фашистськими загарбниками 22 січня 1944 року».

Тут, під цим пам'ятником, лежить село — старі, жінки, діти. Тут, під цим пам'ятником,— Женя і Ніна.

А Тихон? Хлопець повернувся до матері вже з легенди. Кажуть, що тільки одному німцю з того карального загону, який знищив людей і село, вдалося вирватися. Він

довго блукав у лісі. Його піймали партизани. У щоденнику німецького солдата вони прочитали такі слова: «Ми ніколи не переможемо росіян, бо навіть діти в них ведуть боротьбу і гинуть, як герої».

Той німець і розказав партизанам про хлопчика з села Байки, маленького білоруса-партизана, розвідника Тихона Барана, який ніколи не чув про Івана Сусаніна. Не чув... А подвиг його повторив.

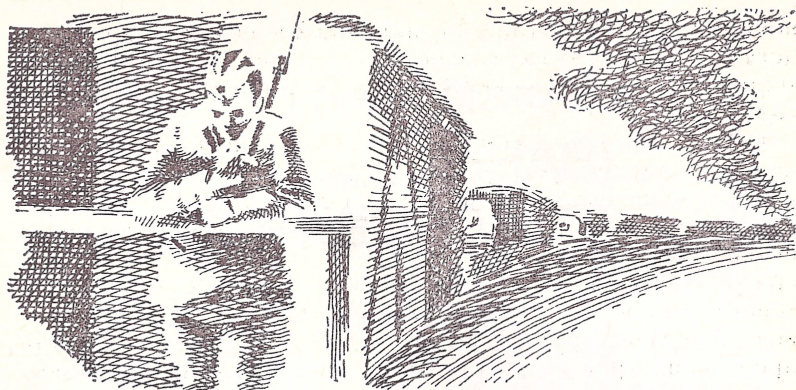

Олексій Очкін

ІВАН-Я, ФЕДОРОВИ-МИ

Героїчна бувальщина

1

Спекотного липневого дня 1942 року донським, попелястим від полину степом, часто зупиняючись на роз'їздах, повільно рухався військовий ешелон з винищувачами танків, розвідниками і саперами ще маловідомої на той час сологубівської дивізії. Паровоз над силу тягнув червоні солдатські теплушки, платформи з гарматами й машинами і дивний серед цього різнокаліберного составу зелений класний вагон — у ньому їхав комдив Сологуб зі своїм штабом.

У винищувально-протитанковому підрозділі капітана Богдановича ніхто не знав, що доведеться брати участь у Сталінградській битві. Ніхто не гадав, що «сорокап'ятки» — гарматки малого калібру — і протитанкові рушниці зупинять німецькі броньовані корпуси Шостої армії Паулюса, які зараз котилися привільними донськими степами, прорвавши нашу оборону на широкому фронті. На з'єднання з Паулюсом, повернувши з Кавказького напрямку, поспішала Четверта танкова армія Гота. Саме тому однієї

ночі підрозділ капітана Богдановича у складі дивізії Сологуба повантажили в ешелони, і лише за Поворином, звідки пролягла одноколійка на Сталінград, вони здогадалися, куди їдуть...

На першому перегоні від Поворина поїзд наздогнали легкові машини; рухаючись паралельно залізничній колії, вони то випереджали ешелон, то відставали. Бійці батареї лейтенанта Димова у розсунуті навстіж двері теплушки позвисали за перекладину і, показуючи дулі машинам, кричали: «Ось тобі, дожени!» Показував приклад сам лейтенант. Він виліз за перекладину, тримаючись за неї рукою, підставив груди гарячому тугому вітрові з пахощами пропечених трав і просмолених шпал і розмахував пілоткою: «Гей, машиністе! Піддай пари!» Його хором підтримували бійці, а найгучніше від усіх дзвінкоголосий заспівувач, навідник протитанкової гармати Іван Берест, кучерявий, циганкуватий хлопець. На що вже статечний найстарший за віком велетень Чорношейкін, і той не втримався, піднявся з нар, де, покурюючи, сидів складаним ножиком, і тепер височів над усіма, худий, горбоносий, з вусами, що стирчали мітелочками.

Машинам дедалі важче було петляти поміж вирв від бомб, що чорніли вздовж шляху, і вони відстали. А бійці, входячи в ще більший азарт, мало не вивалювались із вагона. І враз лейтенант Димов спохопився... адже він не лише командир, а ще сьогодні й черговий по частині! Відійшовши у глиб вагона, він обсмикнув гімнастерку, прикрикнув на бійців: «Припиніть!»

Лейтенант був дуже молодий. Коли запалала у вогні війни рідна Смоленщина, в поспіху військкоматівських справ йому, високому на зріст хлопчині, пощастило додати собі два роки. Військовим лікарем у призовній комісії була його мати, яка, знаючи затяту вдачу сина — сама виховала таким,— заплющила на це очі. Після скороченого курсу Ленінградського артучилища, де на окопних роботах його було поранено, він прибув до Сибіру, командував

взводом; перед самою відправкою на фронт командира протитанкової батареї перевели в іншу частину, і лейтенант тимчасово виконував обов'язки комбата. Як не намагався він мати вигляд бувалого військового, усе виказувало в ньому новоспеченого командира: і саморобна портупея через плече, і прикріплені нитками до петлиць вирізані з жерсті кубики, а найголовніше — не приховаєш сімнадцяти літ, коли замість вусів лиш білястий пушок, а з-під зсуненої набік пілотки стовбурчиться крильцями русяве пасмо.

Показався роз'їзд. Паровоз дав протяжний гудок, але семафор по той бік роз'їзду залишався закритий, і поїзд почав сповільнювати хід. Розкотисто брязнули буфери.

Не діждавшись зупинки, лейтенант виплигнув із теплушки й пробіг кілька метрів по хрусткій жужелиці. Роз'їзд був глухий — дві колії з одинокою будкою, а довкола рівний одноманітний степ.

Димов змахнув жужелицю з начищених до блиску чобіт, поправив портупею, якою дуже пишався, вимінявши її за півхлібини, прибрав суворого вигляду, для солідності притиснувши підборіддя до грудей, і рушив уздовж ешелону.

Збоку могло здатися, ніби хлопчиська скривдили і він надувся. Та варто йому було забачити новенькі гармати, як він одним махом стрибнув на платформу і, вдихуючи запах свіжої фарби і мастил, погладив рукою вилискуючу синявою вороновану сталь гармати, відкрив снарядні ящики, помацав гільзи в заводському мастилі. Помітивши, що на нього з посмішкою дивляться вартові, суворо попередив:

— Глядіть, пильнуйте добре.

Солдати, виструнчившись, бадьоро випалили:

— Єсть пильнувати добре!

Сплигнувши з платформи, лейтенант в превеселому настрої закрокував уздовж состава приймати повідомлення від днювальних по вагонах і спостерігачів «за повітрям»

(так називали себе чергові бійці біля зенітних кулеметів). Обійшов десятків зо два платформ і вагонів, у яких їхали винищувачі танків. Далі розмістилися сапери й розвідники: там робити було нічого, але його невтримно вабило до штабного вагона комдива. Вперше побачивши в Сибіру високого бритоголового Сологуба, Димов здивувався його зовнішній схожості з портретом безстрашного Котовського. Відтоді й вабило лейтенанта до Сологуба.

Пасажирський вагон комдива по сусідству з червоним, подзьобаним осколками бомб товарняком мав неправдоподібно мирний вигляд. Димов ішов, скоса поглядаючи на вікна. Він уже втратив надію побачити Сологуба і ту ж мить здригнув від несподіванки... З останнього вікна просто на нього пильно дивилися сірі, широко поставлені очі. Рука Димова потяглася до пілотки, він ледь було не закрокував стройовим, але стримався: Сологуб, не помічаючи його, дивився кудись удалечінь, обхопивши п'ятірнею бриту голову...

Лейтенант повернув назад. Солдати вже висипали з вагонів. Сержант Кухта, попустивши ремінь на п'ять дірочок, полегшено зітхнув, витяг з кишені широченних штанів тютюн і газетку, складену гармошкою, почав скручувати цигарку. Вусань Чорношейкін уже спритно скрутив цигарку і, пригнувшись, вибивав кресалом вогонь.

— Степ, хоч покотись, танкам роздолля,— зауважив йому Кухта.

— От вони й пруть без упину,— погодився Чорношейкін і, побачивши лейтенанта Димова, який до них наближався, штовхнув Кухту: — Директоре! Підтягни живіт...

Сержант Кухта тут-таки став затягати ремінь. Йому найбільше перепадало на заняттях із стройової і самопідготовки бійця. Димов вирішив зробити з колишнього директора військового і з притаманною юності впевненістю, що при бажанні всього можна домогтися, поклав собі ліквідувати зайву солідність Кухти. Той ніяк не міг «освоїти», як він говорив, повзати по-пластунськи,

а лейтенантові здавалося, що саме так можна досягти успіху. Сержант старався, протер на животі шинель, а «освоїти» не зміг.

Цього разу Димов, суворо глянувши на нього, пройшов мимо. Молоді солдати змагалися: хто пройде по рейці, і лейтенант також не втримався від спокуси і, балансуючи руками, пішов по рейці услід за Анечкою-санінструктором.

Вона дзвінко поцокувала об дзеркальну сталеву поверхню залізними підківками кирзових чобіт; від кожного їх удару її повнуваті, тугі литки, обтягнуті оранжевими в резиночку дитячими панчохами, пружно наливались. Для лейтенанта, як і для інших, вона поки що була дівчиною-загадкою: її призначили в частину за кілька день до відправки ешелону; крім того, що її з тіткою евакуювали з Москви, де загинули рідні, ніхто нічого про неї не знав. Невеличка на зріст, дівчина була такої гарної статури, що не здавалася маленькою; все на ній сиділо гарно, і навіть груба солдатська гімнастерка не могла приховати її граціозної фігурки; темно-русу косу вона міцно скручувала на потилиці й прибирала під великою не по ній пілоткою.

Лейтенант вже майже дійшов до вагона, в якому розмістилась його батарея, як раптом побачив таке, від чого остовпів і втратив рівновагу. Брезент, що ним були накриті машини на платформі, як живий, заворушився, відігнувся край, і звідтіля бризнула цівка... Димов трохи підняв брезент. Хлопець років чотирнадцяти, зі шрамом на правій щоці, в довгій шинелі і великих солдатських черевиках застібав штани.

— Ану геть звідси, «заєць»! — скомандував лейтенант.

Хлопець незворушно закрився брезентом.

Димов відкинув брезент:

— Кому кажуть! Провалюй, пацан!

— Сам ти пацан!..— огризнувся хлопець. Волосся на

його голові настовбурчилось, наче голки в їжака, в колючих очах крилась погроза.

За спиною лейтенанта вибухнув сміх. Димов обернувся... Бійці біля кулеметів позадирали голови догори й надто вже пильно спостерігали «за повітрям». Анечка, похитуючись, ніби танцюючи, крокувала по рейці, і до неї також не можна було присікатись. Лише в сержанта Кухти не встигла зійти усмішка з обличчя.

— Сержанте Кухта! Поправте ремінь,— наказав Димов.— Бо живіт у вас викотився, наче кавун...

— Куди ж мені його подіти, товаришу лейтенант! І на море їздив — не допомогло. І ви мене скільки не навчали по-пластунськи — не допомогло...

Бійці ледь стримувались, щоб не розсміятися, а хлопчак відверто зареготав, замахав від задоволення довгими рукавами шинелі.

— Гей, ти! Злазь! Приїхали! — Обурений лейтенант схопив хлопця за полу шинелі.

— Диви, командир знайшовся! — Хлопець позадкував і брикнув лейтенанта в лоба.

Димов, украй роздратувавшись, спіймав кривдника за ногу й стягнув з платформи. Та тієї ж миті дістав підніжку...

Подивитися на несподівану пригоду збіглися солдати. Принижений Димов уже всерйоз боровся з хлопцем, а той був, з усього видно, справжній забіяка. Солдати голосно виявляли своє задоволення, Анечка голосніше від усіх:

— «Зайчик»! Не здавайся!..

Сержант Кухта лукаво підморгнув єфрейторові Чорношейкіну, що стояв поряд:

— Мабуть, лейтенанта йому не перемогти.

Той на повному серйозі заперечив:

— Можливо. Малий широкий в плечах.

— Та де там...— правив своєї Кухта.— Наш лейтенант — орел!

А хлопчисько, прикинувшись переможеним, раптом спритно перекинув лейтенанта через себе. Чорношейкін штовхнув Кухту в бік:

— Диви! Ось тобі й «не перемогти».

— Слабенький ваш командир! Слабенький! — стрибала від захоплення Анечка.

Нарешті лейтенантові вдалося притиснути хлопця до землі.

В цей час підійшов зустрічний поїзд. Розпалені боротьбою забіяки не помітили, як військовий ешелон рушив... Так їх і втягли до вагона.

Димов не вмів довго тримати образи. Потерши на лобі гулю, наказав сержантові Кухті нагодувати «зайця».

— А потім розберемося, хто такий, чого і звідки.

Хлопчисько презирливо сплюнув.

Скільки не підступались до хлопця, він ні в яку: котелка не бере, імені свого не називає і сидить, ніби нікого немає поряд. Відлюдько. А в очах таке, що просто туга проймає.

Єфрейтор Чорношейкін подав усім знак — не чіпайте малого! — пробрався до дверей, примостившись біля хлопця, звісив довгі ноги назовні, скрутив цигарку і простягнув кисет:

— Куриш?

Той заперечливо похитав головою. Підбадьорений таким початком, вусань, пихкаючи цигаркою, відзначив:

— Ну й молодець! А я ось змалку бавився, так батько мене знаєш як віжками перетягнув!

— То ж бо, дивлюсь, як жердина витягся,— не повертаючи до нього голови, озвався хлопчисько.

Солдати пирскнули. Не втримався і лейтенант. Хлопець спинив на ньому свій погляд:

— Дивись, од сміху пупок розв'яжеться!

Чорношейкін, задоволений, що викликав нарешті мовчуна на розмову, зауважив йому:

— Так... Батьки, вони у всіх суворі. У тебе батько, либонь, теж суворий?

— Був батько, та загув!

— На війні загинув, чи як?

— На гулянці,— відрубав хлопець і одвернувся від Чорношейкіна.

Бійці притихли. Гострий на язик хлопчисько і подобався і обурював своїм зухвальством. Кухта розгнівався:

— На війну їдеш, а від солдатської каші носа вернеш! Бери котелок. Командир давно забув про образу.

Сердите й від цього негарне обличчя хлопця раптом змінилося: воно стало по-дитячому пустотливим й привабливим. Зніяковіло посміхаючись, він подивився на сержанта Кухту, на лейтенанта Димова і запитав:

— Візьмете мене?..

Сержант навіть розгубився:

— Це як командир...— І обернувся до Димова: — І справді, може, візьмемо його, товаришу лейтенант! На кухню.

Димов знав, що це неможливо, бо командир частини, «залізний капітан» Богданович, не допустить ні найменшого самоуправства, але всі дивилися на нього з такою надією, ніби він сам може вирішити. Щоб не виявити свою безпорадність, лейтенант згідливо кивнув. І раптом проясніло рано згрубіле обличчя хлопця, погас злий вогник в очах. Узяв у сержанта котелок і так заходився коло каші, що всі зрозуміли: малий не менше трьох днів «постився». Не міг впоратися з кашею, очі почали злипатися.

— Заснеш трішки? — запропонував Чорношейкін.— А каші ми опісля ще дамо...

Хлопчина мовчки забрався на нари, блаженно простягся, можливо, вперше за час своїх митарств, і відразу заснув.

Опівдні залізний дах розпікся, в вагоні зробилося задушливо. Бійці одсунули двері. На першій же станції вони

зібралися наповнити водою фляги, та тільки-но поїзд зупинився, пролунав знайомий голос:

— Ну, де там у вас «заєць»?

Бійці зіскочили з нар, виструнчились. По драбині піднявся у вагон командир частини капітан Богданович, за ним комісар Філін. Богданович — худий, високий, смуглявий, з вивернутими, як у негра, губами. Бійці його побоювались і недолюблювали — на навчанні в Сибіру він будив їх щоночі по тривозі й наказував здійснювати марші в люті морози. За надзвичайну вимогливість до себе й інших прозвали його «залізним капітаном».

Комісар Філін, ще дуже молодий, намагався виглядати суворим, та глибоко запалі очі, прикриті кошлатими бровами, якщо придивитися, були сміхотливими й викликали усмішку. Бійці не переставали дивуватися комісарові, який усе помічав, називали його про себе «чортом окатим» і пояснювали цю виняткову властивість прізвищем — Філін. І тепер комісар одразу ж помітив за спинами солдатів хлопця на нарах.

— Ось він, «заєць», товаришу капітан!..— І, шмигнувши повз солдатів, що розступились, став будити хлопчиська: — Е-е, приїхали, підйом...

За час подорожі на колесах хлопець, мабуть, звик до частих побудок і спритно зіскочив з нар.

— Куди, хлоп'я, путь держим? — суворо запитав Богданович.

— На фронт, товаришу капітан.

— Ану лишень, фронтовик, злазь...

— Диви, що вигадав! — щиросердо здивувався хлопчина і подивився на бійців: мовляв, утлумачте йому, що я їду з вами. Та всі чомусь мовчали.

— Ось що...— порадив капітан.— Залазь на зворотний і дуй додому.

— Назад не поїду.

— Здати комендантові станції,— розпорядився Богданович.

— Товаришу капітан,— почав було Димов під докірливим поглядом хлопчиська,— може, дозволите...

— Не дозволяю! — відрізав Богданович.— Це вам війна чи дитячий садок?

Хлопець ступив до дверей, капітан притримав його за комір, але той звився в'юном, і в руках Богдановича лишилася сама шинель.

— Димов, спіймайте «зайця»! — наказав капітан.

В цей час поїзд рушив...

На наступній станції Димов спіймав «зайця» і здав військовому комендантові. Та як тільки поїзд набрав швидкість, дах вагона прогримкотів бляхою, а на стоянці чергові зенітники доповіли лейтенантові:

— «Заєць» таки сидить на вашому даху.

— За мною! — наказав бійцям Димов, вилазячи на вагон.

По бляшаних дахах загупали важкі солдатські чоботи. А хлопчисько був невловимий — біжить, біжить і раптом круто повертає у зворотний бік, плигає, мов козел, з вагона на вагон. Паровоз дав сигнал на відправлення, і погоню довелося припинити.

Як тільки ешелон зупинився, Димов з бійцями кинувся на розшуки і незабаром доповів капітанові, що малого ніде нема.

— Не може такий відстати. Шукайте! — наказав Богданович.

Але «заєць» зник.

Капітана непокоїло, що хлопчисько міг зірватися з даху на ходу поїзда. Бійці і лейтенант були засмучені не менше, вони навіть імені його не знали. Та невдовзі нові події відвернули їхню увагу.

Ті самі машини, які відстали на перегоні, нарешті наздогнали ешелон. З першої легковушки спритно виплигнув широкогрудий генерал. Його обступили супровідники — здебільше полковники. До генерала вже поспішав Сологуб. Він ступав так сягнисто, що ад'ютантові доводи-

лося бігти за ним вистрибом. Димов почув, як, підійшовши до генерала, комдив почав доповідати:

— Товаришу генерал-лейтенант! Довірена мені дивізія їде на фронт...

— Бачу, як вона їде! — обірвав його генерал.— На п'ятсот кілометрів твоя дивізія розтяглась в ешелонах.

Сологуб виправдувався:

— Василю Івановичу... Не пропускають. На шляху всі семафори закриті.

Генерал ще дужче розгнівався:

— Та ти знаєш... німці оволоділи населеними пунктами, які ти повинен обороняти. Голову зніму!

— Товаришу генерал-лейтенант...— так само спокійно казав далі Сологуб.— Від Поворина на Сталінград — одноколійка. Чекаємо зустрічних поїздів.

І те, що Сологуб спокійно пояснював причину затримки ешелонів в дорозі, саме ця незворушність його охолодила генерала, і він, стримуючи гнів, який ще кипів у ньому, уривчасто запитав:

— Де черговий роз'їзду? Де він окопався?

— У погребі, Василю Івановичу. Станцію розбомбили, так він у погребі. Бачите, туди дріт тягнеться...

Генерал-лейтенант з комдивом попрямували до погреба, від якого віялом розходились дроти.

Від ад'ютанта комдива Димов довідався, що генерал — командуючий армією Чуйков. Ад'ютант поскаржився Димову, що сьогодні Сологуб його заганяв — увесь час вимагає давати телеграми-шифровки всім комендантам станцій, через які пройдуть ешелони дивізії.

Незабаром з'явився командарм Чуйков із Сологубом. Вони рушили вздовж ешелону. Коли командарм порівнявся з батареєю лейтенанта Димова, всі завмерли, лише Кухта, намагаючись утягнути живота, від старання сопів, порушуючи тишу. Чуйков, звернувши увагу на ромбики із схрещеними дулами гармат на рукавах солдатів, зупинився:

— Здрастуйте, винищувачі танків!

— Здравія желаєм, товаришу командарм! — видихнули одним духом бійці.

— Це ви мені дорогою давали дулі? — Командарм допитливо оглянув усіх і звернувся до Чорношейкіна: — Ну, ось ви, єфрейторе, відповідайте.

— Так точно, було таке...— запинаючись, відповів вусань.— Не думали, що ви...

— Не думали? А іншим, виходить, можна?

— Ніяк ні.— Чорношейкін злякано «їв очима начальство».

Несподівано командарм розсміявся:

— Весело їдете. Отже, бадьорий дух є?

— Так точно, дух є...— несміливо вставив Чорношейкін.

Чуйков обірвав сміх:

— Дух є, а німець б'є нас. Га?

— Так точно! Танків у нього безліч,— виструнчився вусань.— Одначе ми його також гамселили в імперіалістичну.

— Дивлюсь, бувалий солдат,— зауважив командарм.— По годочках тобі на печі б сидіти.

— Що ж я, безсовісний? — обурився Чорношейкін.— Он які молокососи йдуть на смерть,— кинув він у бік лейтенанта,— а я на печі сидітиму? Ми тут одного «зайця»-хлопчину знімали з ешелону... Пробачте, тільки від горшка відірвався і на війну біжить!

Командарм потис Чорношейкіну руку:

— Бачу, солдат, бойовий дух у тебе є. А чому ж зразу зніяковів?

— Так точно! — ствердив Чорношейкін, який вже осмілів, і признався: — Не доводилося бачити самого командарма. Все ж таки ви... птах важний.

Суворі, по-мужицьки крупні риси обличчя командарма пом'якшали, губи ворухнулися в усмішці. Погляд суворих очей тепер був добродушно-веселий і якийсь надто домашній, що аж ніяк не в'язався із владною зовнішністю

командарма, який за два з лишком десятки літ переніс не одну війну і мав за плечима багато бойових справ. Він поглянув з цікавістю на Аню і запитав:

— Сестричку не зобиджаєте?

— Ніяк ні,— зустрівшись з його веселими очима, задьористо цокнула каблуками Аня.— Санінструктор Косопирикова.

— Хіба це допустимо зобиджать...— не втримався Кухта.

— А що в тебе, браток, живіт того... директорський?

— Я директором маслозаводу був, товаришу командарм.

— Атож, дивлюсь, він у тебе, як...— Чуйков зробив рукою коло.

Тепер сміялися всі, Кухта теж. Сміялись, ніби не було війни, ніби перед цим не одержував командарм зведення про те, що ворог зайняв ті населені пункти, які його армія, ще знаходячись в дорозі, повинна була боронити.

У самій вдачі командарма, сина селянина, який пройшов шлях від рядового до генерала, була потреба поговорити із солдатами щиро, дізнатись про їхні думки, настрої, а отже, довідатись про щось таке, що допомогло б йому в потрібний момент вирішити правильно. Адже саме з ними разом йому днями доведеться вступити в бій з броньованою німецькою лавиною.

Паровоз просигналив відправлення. На прощання командарм потис кожному руку, задумливо сказав:

— Ну, винищувачі танків, нелегко нам буде, ой як нелегко...

Тепер ешелон мчав без зупинок. Зустрічні поїзди чекали його на станціях і роз'їздах, а ешелон мчав безперервно, ніби сам командарм відкрив усі семафори. І думки в молодих не текли плавно в одному напрямку, як у бувалих солдатів, вони, ніби швидкі стрижі, блискавично проносилися, тіснилися й одразу розліталися. І чорні карби війни — кістяки розбитих станцій, скелети обгорілих ва-

гонів, степ, подзьобаний, ніби віспою, вирвами від бомб, яких щодалі більше траплялося на дорозі,— анітрохи не хвилювали лейтенанта і його бійців. Колеса вибивають: «На фронт, на фронт...»

Прощай, навчання, марші, тривоги! Незабаром вони палитимуть не фанерні, а справжні фашистські танки. На серці радісно і водночас трохи неспокійно.

Посутеніло. Товарний вагон погойдувало, як на хвилях. На підлозі біля розсунутих дверей сиділи сержант Кухта, Чорношейкін, лейтенант Димов, Іван Берест, а позаду вся батарея. Миготіли в чорних проваллях дверей білі телеграфні стовпи... Сержант Кухта згадував свою молоду дружину, з якою вони прожили трохи більше року. Заплакана, з малюком на руках, проводжала вона його, не могла змиритися з тим, що він сам їздив у військкомат «знімати з себе броню». А він доводив, що йому, здоровому чоловікові, незручно директорувати над підлітками й старими, які залишились на маслозаводі. Такою і запам'яталася вона йому: негарна, з розпухлими від сліз очима.

Чорношейкін журився, що настав час дочку заміж віддавати, а йому навряд чи доведеться погуляти на її весіллі. І меншенька без нього до школи піде...

Й Іван Берест, веселий заспівувач, засумував: перед тим як іти в армію, познайомився з дівчиною, яка йому дуже сподобалась, а попрощатися з нею так і не довелося...

А Димов у дорозі почувався звично. З дитинства його часто брала з собою на виїзди мати, сільський лікар. Об'їздили вони всю Смоленщину. Запам'яталися йому нескінченні дороги: літні — чорноземні й піщані, серед зелених і дозріваючих хлібів; весняні й осінні, розмиті, з глибокими коліями; зимові — уторовані, блискучі від полозів.

Скільки різних людей стрічали вони на життєвому шляху, скільки вона, на вигляд нічим не примітна жінка, уберегла їх від лиха. Як вона тепер там сама, в блокаді

воює? Щоразу при згадці про Ленінград серце у лейтенанта тривожно щеміло.

Паровоз, важко дихаючи, сипав червоними іскрами в нічний степ. Розпечені за день просмолені шпали й залізні дахи вагонів пашіли жаром, вітер не приносив свіжості з випаленого степу, не рятував солдатів від виснажливої задухи. Пекуче, жарке літо видалося 1942 року.

2

У будьонівці, з такими довгими вусами, що їх доводилось закладати за вуха, лейтенант Димов мчав на коні палаючим степом, плигав по гребенях морських хвиль, ширяв у повітрі. Він гнався за стерв'ятником, який ніс у пазурах дівчину у військовій формі й точнісінько в таких самих дитячих оранжевих панчохах у резиночку й кирзових чоботях із закачаними халявами, як у Аньки-санінструктора...

— Лейтенанте Димов!

Цей голос Димов пізнав би серед тисячі інших. Скільки разів він будив його вночі в казармі, не даючи додивитися жодного сну, скільки разів цей голос наказував крокувати вночі в лютий мороз. Лейтенант знехотя розплющив очі, підвів голову з речового мішка й побачив порожній вагон; через розчинені двері в сірій досвітній імлі розпізнавався бурий степ.

— На війну вас привезли чи в дитячий садок? — пролунав знову голос капітана Богдановича.

Димов зіскочив з нар, вибіг на голос капітана, точніше, вилетів, як летюча миша, бо, хоч який був страшний йому цей голос, він повністю очей не продирав, сподіваючись, що йому все-таки пощастить додивитися сон і врятувати Аньку-санінструктора.

Не встиг він обсмикнути гімнастерку, як Богданович, виструнчившись, підняв руку до козирка кашкета й ущипливо доповів Димову:

— Товаришу лейтенант! Винищувально-протитанкова частина приступила до розвантаження. Дозвольте продовжувати?

Димов знав, що в таких випадках краще мовчати. Він закляк перед капітаном, готовий до розносу.

— Дайте йому сон додивитись,— підходячи, з посмішкою сказав комісар Філін.— Йому гарна дівчина приснилась.

«Іч, чорт окатий, і всередині бачить!» — здивувався Димов. Сонливість у нього як рукою зняло. Обсмикнув гімнастерку, глянув капітанові прямо у вічі:

— Пробачте, товаришу капітан...

— Щоразу гарматою вас будити, чи що? — вкрай обурився капітан.— Ешелон розбомблять, а ви сни дивитиметесь? На розвантаження техніки даю півгодини!

Козирнувши, лейтенант чітко повернувся й побіг до бійців свого підрозділу: ті вже відкрили борти платформ і прилаштовували поміст. Водії розкручували залізні троси, якими скріплювали машини. Квапилися... Долинав гул фашистських літаків, що летіли на великій висоті. Сержант Кухта, побачивши Димова, хотів було дати команду «струнко», та лейтенант махнув рукою і взявся з усіма до роботи.

Після того, як Димов пішов, капітан зауважив Філіну:

— Ранувато, комісаре, ми його поставили на батарею. Молодий ще. Ходити та й ходити йому б у взводних...

Філін заперечив:

— Час не той — ходити довго у взводних.

Віддалений гул літаків ставав дедалі виразніший.

— Треба поквапитися з розвантаженням,— сердито мовив капітан.— Фашисти прокинулись. Чуєш?

— За півгодини впораємось,— заспокоїв його комісар.— Маршрут отримали?

Капітан витяг з планшетки карту з нанесеною обстановкою, ткнув пальцем на червоний кружечок, де було позначене місце зосередження:

— Йдемо займати оборону в центральному згині Дону.

Філін, дивлячись на карту, похитав головою:

— Треба ж! Морозовська й Суровикіно вже захоплені.

— Добре, якщо наші ще тримаються на річці Чир,— похитав головою капітан, ховаючи карту в планшетку, і, ляснувши по ній, додав, уже як віддаючи наказ: — Я в голові колони їду. Ти на останній машині, яка замикає. Якщо налетять фашисти, всім негайно роз'їжджатися.

— Товаришу капітан! — пролунав голос Чорношейкіна.— Дозвольте звернутися до вас...

— Ну, чого ще там? — обернувся Богданович.

Чорношейкін й Аня підвели до них підлітка з чорним, як у негреняти, обличчям, на якому блискали лише білки очей.

— Африканця ось виявили...— загадково усміхався єфрейтор.

— Що за африканець?!

— Та хлопчина, що втік від нас. Подивіться...— Чорношейкін підштовхнув до капітана хлопця.— Він тепер замаскувався під африканця. Ви ще боялися: не зірвався, бува, під колеса. А він живий, здоровий. І займати його не можна — іноземець є особа недоторкана.

— Ти?! — здивувався капітан.— Той самий?

— Ага,— ствердив хлопець і голосно чхнув.

— По всій формі товаришеві капітану доповідай,— зробив зауваження вусань.— А інакше як тебе брати на війну.

— Товаришу капітан, я є той самий,— виструнчився хлопчисько.— Апчхи!

Стримуючись, щоб не розсміятися, комісар запитав:

— На тендері їхав? У вугілля зарився?

— Як у воду дивився.

Чорношейкін штовхнув хлопчиська в бік:

— «Товаришу комісар» — треба говорити.

— Як у воду дивився, товаришу комісар! — випроставшись, відчеканив хлопець.— Вугіллям обклався, тільки

щілину залишив, щоб без повітря не згинути. Мене не бачать, а я всіх бачу.

Капітанові цього разу сподобався тямущий хлопчисько.

— Як тебе звуть? — поцікавився він.

— Іван я, Федорови ми. Ап-чхи!

— Дотепний ти, Федоров!

— Аякже... Візьмете тепер? — Хлопчина не спускав очей з Богдановича, і стільки надії й віри було в них, що серце «залізного капітана» стрепенулось.

Однак поборов миттєву слабкість:

— Нагодувати й відправити назад!

— Що-що? Все наше село німці спалили. Федорови ми всі були. Можливо, один я залишився... Отже, назад не поїду!

— Не гарячкуй,— порадив йому Чорношейкін.— Коли наказують, біжи через колію в балочку, кухня там.

Голод давався взнаки, і хлопчак побіг.

Та капітан погукав його:

— Федоров, назад!

Той із незворушним виглядом повернувся і, притримуючи лівою рукою довгі поли шинелі, козирнув правою:

— Товаришу капітан, дозвольте піти до кухаря, черево напхати.

— Іди напихай,— кинув капітан так суворо, ніби хлопчина був уже його підлеглий.

Мало не заплутавшись у полах шинелі, Федоров повернувся по-солдатськи через ліве плече й зірвався з місця.

Комісар розсміявся:

— Тямущий. Військовими командами оволодіває на льоту.

Федоров уже перетяв колію, як раптом наштовхнувся на Димова.

— Ти?! — Лейтенант зрадів, що «заєць» живий і здоровий і він його зараз відрекомендує капітанові.

— Ну, я,— намагався випручатися Федоров. У нього з новою силою спалахнула неприязнь до лейтенанта, який був не набагато старший за нього, але чомусь розпоряджався ним — то зганяв з поїзда, а тепер знову тягне кудись.— Відпусти, кажу! Теж мені командир...

— Одержуй за тебе догану! — Димов міцно тримав хлопця за комір; підійшовши до Богдановича, доповів: — Товаришу капітан! Техніка підрозділу розвантажена за двадцять дев'ять хвилин тридцять секунд.

— Сам бачу. Відпустіть його і маскуйте машини.

— Втече пацан, товаришу капітан...

— Відпустіть Федорова й виконуйте, що вам звелено,— суворо повторив капітан і пішов з комісаром.

Аня, переглянувшись з Чорношейкіним, пирснула.

— Косопирикова! — гримнув Димов.— Коли ви припините свій безглуздий сміх?

Виструнчившись, санінструктор Косопирикова моргала вигорілими віями. Зустрівшись з її сміхотливими очима, Димов відвів погляд:

— Пілотку підібрали б за розміром, а то вона у вас, як горщик на тинові. І ось... пацанові показуєте приклад.

— «Пацан, пацан»!.. Сам пацан! — йдучи слідом за лейтенантом, обурювався хлопчак.

— Не ходи за мною. Зрозуміло? — Димов, круто повернувшись, перегородив хлопцеві дорогу: йому здавалось, що той навмисне підриває його авторитет. Він дуже пишався, що у його підпорядкуванні солдати набагато старші за нього, намагався виглядати солідним.

— Чого витріщився? — процідив крізь зуби Федоров, дивлячись на нього віч-на-віч.— Мені капітан також наказ дав. Зрозуміло?

...На дні яру стояла полуторка, навантажена ящиками з консервами й мішками, на причепі димилася кухня. Сухенький, вже немолодий солдат підкладав у топку ламкі пруття верболозу; забачивши край яру чорну фігурку, розззявив рота від подиву:

— Агов! Удовико!

З кабіни стирчали ноги в черевиках і обмотках; вони лише хвицнули у відповідь, потім намацали підніжку й торкнулися землі. Після цього з кабіни викотився круглий, невисокий на зріст, із заспаним обличчям сам кухар Удовико.

— Що там, Овчинников? — запитав він.— Каша зварилась?

— Диви, який негра до нас прийшов.

Ваня у свою чергу також розглядав їх згори й міркував: «Від капітана втік, а від цих поготів утечу...» Запах булькаючої в казані каші з бараниною лоскотав у носі.

— Мене капітан прислав,— мовив Ваня і, не чекаючи запрошення, почав спускатися в яр.

— Ач який діловий,— задоволено відзначив Овчинников і запитав: — Погодувати прислали?

— А для чого ще посилають на кухню? — буркнув у відповідь Федоров.

— Що ж тобі дати? — розгубився Удовико.— Каша не готова.

— Що хочеш,— відповів Ваня, зручно вмощуючись на схилі яру.— Капітан наказав — виконуй!

Удовико, дуже ощадливий до солдатських пайків, постояв у нерішучості, потім просунув руку за борт машини й почав щось обмацувати. Дістав відкриту банку тушонки, відкраяв скибку хліба. Тільки тепер розгледів хлопчину й від реготу трохи не зламався навпіл.

— Ха-ха-ха!.. Твого негру, Овчинников, треба в баню!

Серед винищувачів танків швидко рознеслася звістка, що на кухні той самий «заєць», на якого полювали в дорозі. Раніше, ніж звичайно, з'явилися старшини з термосами.

Федоров сидів на підніжці машини, скоринкою хліба вичищав консервну банку.

— Ну, хлопець... Не в лоб, так обхідним маневром узяв капітана,— похвалив сержант Кухта.

Ваня підкинув банку й вправно відфутболив.

— Однак капітан витурить мене звідси...

— Не витурить, якщо зразу не посадив на той порожняк.

На замурзаному обличчі губи розтяглися в усмішці:

— Справді?

Кухта обернувся до Чорношейкіна, і той упевнено ствердив, що на війні всяк буває. Та якщо вже зарахують бійцем, потрібно трохи опорядитися.

Федоров зажадав негайно піти до річки чи до криниці.

— Від холодної води користі не буде,— похитав головою Чорношейкін і пішов домовлятися з кухарем про окріп.

— Та ти що?! Залишити солдатів без чаю?!.— Удовико й чути про це не хотів.

— Сам капітан прислав тобі хлопця,— переконував Чорношейкін.— Схопиш догану за такий вигляд помічника!

Удовико, згнітивши серце, здався.

Весь підрозділ лейтенанта Димова відмивав Ваню. Замість мочалки користувалися йоржиком банника для чищення стволів гармат. Хлопець терпляче переносив процедуру, хоча його тіло горіло, наче облите скипидаром. Він перелякався, побачивши свій одяг у вогнищі; одяг потріскував, ніби в нього підсипали пороху. Сержант Кухта у відповідь на переляк хлопця лише розсміявся:

— Як ти його вдягнеш? Він аж ворушиться від паразитів...

Ваня заспокоївся, коли з купи принесених гімнастерок, штанів, білизни йому почали підбирати обмундирування. Дещо підшили, зменшили. В одного старшини прийшлися черевики відповідного розміру, а хтось із командирів навіть прислав свій новий плащ-намет. Так і передав: «Віддайте «зайцю»! Чорношейкін підстриг Федорова і покликав кухаря; той ахнув — дуже вже змінився «афри-

канець». З цієї нагоди Удовико розщедрився і плюхнув хлопцеві в котелок другий ополоник каші.

— Виявляється, не такий ти вже й жадібний! — йдучи, кинув Чорношейкін кухареві.

А правду кажучи, скупість кухаря Удовика йшла від його вдачі. Ще в Сибіру капітан йому суворо наказав: «Мені — останній котелок. І щоб як усім — не більше й не менше. Дивись, якщо не дістанеться кому... Зрозуміло?» — «Зрозуміло,— відчеканив Удовико.— Суворо дотримуватися норми».— «Саме так,— підтвердив капітан,— тоді й ми можемо вимагати від бійців суворо».

Капітан завжди перевіряв, як виконуються його накази. І цього дня обійшов розкидані по ярках підрозділи, заглянув у котелки солдатів, а потім з'явився на кухні. Ще здалеку побачив Удовика довготелесу постать і засунув руків'я черпака за халяву,— після того як він двічі губив ополоника, Богданович наказав йому завжди носити його, як зброю, при собі. Знявши капітанський котелок з вогню, кухар доповів:

— Товаришу капітан, весь особовий склад нагодовано.

— А чому сьогодні без чаю?

— Весь окріп пішов на обмивання тут одного...

— Якого ще одного?

— Та ви ж мені помічника прислали...

Богданович зажадав поглянути на помічника.

А Федоров з Овчинниковим витягли сидіння й спинку з машини й, накрившись новим плащ-наметом, полягали під машиною.

Обидва сільські, вони відразу сподобались один одному. Овчинников до війни розвозив товари по сільмагах, бочки грибів, ягід і різних солінь, заготовлених кооператорами. І часто в цих поїздках його супутником був синочок, одноліток Вані, з яким вони, так само як із Федоровим, витягали з кабіни сидіння і спинку, влаштовувалися де-небудь в дорозі на короткий перепочинок.

Підбігши, Удовико штовхнув похапцем Овчинникова в бік:

— Його викликає капітан, а ти спи.

Насилу розбуркали Ваню. Поставили на ноги, оглянули й повели до капітана. Охайний вигляд хлопця сподобався Богдановичу.

Запитав суворо:

— Боєць нагодований?

— Так точно,— ствердив Удовико.

— Де порцію взяв?

— Свою віддав, товаришу капітан. Ми, кухарі, більше чайком звикли тішитись. Я і в ресторані, коли працював...

— Щоб повністю їв солдатську норму,— перебив капітан.— Доведеться гармату котити — на чайку далеко не заїдеш. Зрозуміло?

— Так точно.

— А начпроду передати: помічника кухаря Федорова записати в стройову на повне забезпечення.

3

Сухий степ, застиглий в спекотливій дрімоті, раптом ожив. З ярків, балочок виринули машини з протитанковими гарматами, на ходу вишикувались у довгу колону. Звернули на битий шлях і поринули в суцільну руду густу завісу...

Небезпечно їхати степом. Від бомб ніде сховатися — ні лісочка, ні гайка. Як тільки розкочувався гул літаків, капітан Богданович виглядав з кабіни передньої машини, дивився вгору, тривожно обертався. В гарячому курному бурані лише гуркіт машин. І так само, як капітан, занепокоєно виглядав з кабіни замикаючої машини комісар Філін. Усі командири грюкали дверцятами кабін, спльовували пісок, який тріщав на зубах, терли почервонілі очі. Водії щомиті готові були звернути з дороги й розосереди-

тися, бійці — вискочити з кузова і розбігтися. Лише на одній машині, закутавшись з головою у плащ-намет, спав на ящиках новий боєць Федоров.

Прокинувся від перекоту грому. З нестерпним виттям небо падало на землю. Після оглушливого вибуху щось із свистом летіло над головою, впивалось у борт машини, дзвінко молотило об залізну кухню і відскакувало рикошетом. Грудки землі били по плащ-наметі, яким він накрився.

Машина їхала вже не по дорозі, а шалено неслася степом, підкидаючи на грудках ящики, мішки й Ваню. Позаду, на причепі, ніби жаба, плигала з боку на бік кухня. Тут тільки Ваня остаточно прокинувся і збагнув: бомбування!

У курному вихорі вигулькнула машина, і полуторка з кухнею в останню мить відвернула, зачепивши кузовом. Затріщали дошки.

— Гей, кухня!.. Від страху збожеволіли?! Повертай праворуч! — кричав хтось невидимий в куряві.

Цей самий чоловік згріб Ваню і кинувся з кузова; вони разом упали на землю. Дивно, як їх не прибила кухня, яка раз у раз підстрибувала. Спльовуючи землю, Ваня забачив лейтенанта Димова, який лежав поруч з ним. Той пригнув його голову:

— Лежи!

Поблизу шарахнуло. Їх облило гарячою хвилею, гостро війнуло розпеченим металом і горілою землею. Коли Ваня відірвав щоку від колючої трави, лейтенанта поруч не було. Він біг до палаючої машини, а йому назустріч кухар, що метався в пошуках укриття.

— Лягай, Удовико! — Димов швиргонув кухаря на землю.

«Знайшовся мені сміливий!» Ваня схопився і кинувся за лейтенантом.

Палала кабіна грузовика. Ось-ось вогонь підбереться до бензобака. Димов почав збивати полум'я шинеллю.

Бійці взялися розвантажувати з кузова боєприпаси. Ваня теж схопив нагрітий ящик із снарядами. Піднявши, він зігнувся від ваги і, не розгинаючись, задріботів у бік. Кожної миті снаряди могли вибухнути й пошматувати його.

Лейтенантові пощастило збити полум'я з кабіни; підійшовши до бійців, помітив за ящиками Ваню:

— Тобі де наказали бути? Іди звідси! Зібрали вас на кухні... Стрибаєте, мов зайці!

Ваня відбіг і кинувся у гіркий полин: «Ну стривай, лейтенанте, стривай, ти ще мене взнаєш!..» В цей час німецькі штурмовики, розвертаючись каруселлю, заходили на ближчий хутірець.

За хвилину, підвівши голову, Ваня побачив, як з літаків великими краплями падали бомби. А ще за кілька хвилин над хутором почали підніматися бурі пасма диму.

Штурмовики повернули назад, лише один на бриючому польоті обстрілював жінку, що бігла відкритим степом. Вона міцно притискала до себе немовля. Дитина сприймала все за втіху й кумедно молотила ніжками в повітрі. Вогненні снопи куль все ближче, ближче... Ваня утиснувся в землю. Тінь літака накрила його. Курні фонтани від куль протанцювали за кілька метрів, і виючий, надсадний звук сирен розтанув... Серед убитих лежала мати з немовлям. У сухій траві, як і раніше, одноманітно, байдуже тріскотіли коники.

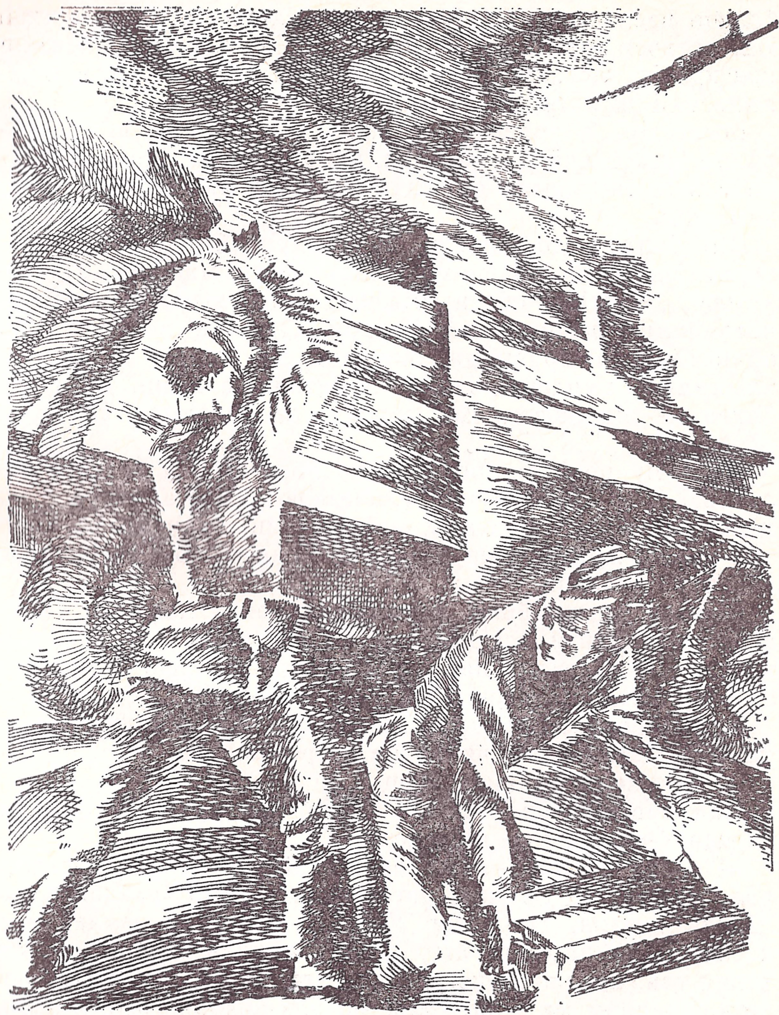
— Забило, здається, хлопця,— почув Ваня голос водія Овчинникова.

Федоров не кваплячись підвівся з землі й заліз у кузов.

Полуторка рушила.

Проїжджаючи повз жінку з немовлям, що лежали на землі, солдати зривали з голови запорошені пілотки, терли й без того почервонілі очі.

Порівнялись із хутором, що догорав... Поміж тліючих руїн стирчали чорні труби. Обгорілі дерева простягали до неба голі гілки, ніби здійняті угору чорні руки. Все це

боляче нагадало Вані його рідне сільце на Смоленщині. Він метався тоді серед руїн, що пашіли жаром, оббризканих кров'ю черепків. Шукав, кликав матір... А вона, можливо, як і ця мати, так само лежала десь.

Босоногий, в подертих штанях, тинявся він, поки підібрали його солдати з частини, що відходила; вони обдарували його тим самим обмундируванням, яке сьогодні йому замінили.

Що ближче до фронту, то гарячіший подих війни,— вирви від бомб, понівечені біля дороги машини, спалені хутори... Частіше обози, біженці з нав'юченим поспіхом потрібним і непотрібним добром. Люди з потьмянілими обличчями, з брудними бинтами на голові, в нестямі хльоскають змилених коней. Запитай: де німці, де наші? Ніхто не відповість. Всі кудись поспішають. Суцільна круговерть.

Надвечір повіяло прохолодою, показався у зеленій облямівці Дон. Через річку величезною дугою зметнувся залізничний міст. Та хоч як мріяли бійці викупатися, капітан навіть напитися не дозволив. Пізньої ночі звернули в гай, тут і привал.

Відразу ж надійшов терміновий наказ комдива Сологуба: відправити всі машини до ешелонів, що прибувають, особовий склад нагодувати гарячою їжею і привести в повну бойову готовність на п'яту нуль-нуль.

Ваня з водієм і кухарем до світанку вантажили продукти. Від'їжджаючи, Овчинников попросив:

— Ти вже постарайся, Вань...

Надумав хлопець тікати з обридливої кухні, а тепер не можна: Овчинникова підведеш.

— Відра давай! — зажадав він від кухаря і, черпаючи воду поблизу з річечки, що впадає в Дон, заходився заливати казани. Не встиг Удовико опустити закладку в казан, Ваня нарубав цілу купу хмизу, взявся шурувати топку так, що казан погрозливо забулькав, а з-під кришки з сичанням, як у паровоза, почала вихоплюватися пара.

— Перепочинь, синку, трохи,— запропонував кухар Удовико, задоволений спритністю помічника.

— Ніколи відпочивати,— насуплено заперечив Ваня,— наказано сніданок приготувати на п'яту нуль-нуль.

— Постараємось,— добродушно відповів Удовико і, щоб якось розговорити хлопчака, запитав: — Звідки ти, синку, родом?

— Росіянин я,— не обертаючись, відповів Федоров.

— Я також росіянин, сибіряк,— розплився в усмішці задоволений Удовико.— Кухарем у вагоні-ресторані працював. Їдеш від Омська до Барнаула... Степ Барабинський рівний, як стіл. Вигинається. Не те що тут... балки та яри. А гаї березові один одного гарніший... А ти, синку, з яких країв?

— Що я тобі за синок? Іван я, Федоров! — геть розсердився хлопець.— Коли військовий кухар — командуй.

— Чого не можу, того не можу,— зізнався Удовико.— А зготую, що хочеш.

— Не можеш, сам буду,— вбивчо подивився на кухаря Федоров і вихопив у нього з рук черпак.— Сіль засипав?

Удовико швидко плюхнув у казан вміст першої-ліпшої банки й відійшов убік, щоб норовистий хлопець, розмахуючи черпаком, не зачепив його ненароком.

У передсвітанковій тиші заспівали птахи, а здалеку долинули глухі вибухи, перші грізні звуки фронту, який за ніч наблизився.

Помішуючи в казані, Ваня невдоволено кинув:

— Інші, як люди, воюють...

— А ми куховаримо,— заперечив йому кухар.— Робота у нас така, синку...

— Знову «синку»?! — обурився було Ваня, та з'явилися Кухта й Чорношейкін з термосами, і він, схопивши відра, подався до річки.

— Упоруєтесь? — знімаючи термос з плечей, запитав Чорношейкін.

— У мене, друже, помічник трьох вартий,— відповів Удовико, з острахом поглядаючи вслід Вані, що брязкав відрами.

— Ну, коли так, наливай,— сержант Кухта підставив термос.

— Перепочиньте,— запропонував кухар, зрадівши можливості з ким-небудь побалакати.— Зараз лікар прибіжить, пробу зніме.

Тим часом підійшли інші старшини, і Чорношейкін нетерпляче трохи підняв кришку казана:

— Самі знімемо.

— Зачекай, Чорношейкіну, зачекай... Такий супець ти зараз покуштуєш! У ресторані першого класу навіть такого не буває...— Удовико, оглядаючись, шукав ополоник.

— Либонь, знову загубив? Ну, перепаде тобі цього разу від капітана! Гаразд, і без черпака обійдемось.— Чорношейкін дістав ложку з-за халяви, зачерпнув з казана і, розправивши вуса, сьорбнув.— Харч нічогенький... Покуштуй-но, директоре. Згадай, як знімав проби сиру й різних жирів на своєму маслозаводі.

— Це ми можемо...— Кухта ковтнув і одразу ж почав відпльовуватися.

— Як, директоре? — запитав Чорношейкін.

— Смачніше, ніж харчо. Нехай сам кухар покуштує...

— Ви що тут сваволите?! — прикрикнула Аня, підбігаючи до кухні.

Кухар усе шукав черпак і навіть зняв чобіт.

— Чудасія! Куди ж він подівся? Адже щойно тримав у руках. Тепер не те що пробу взяти, насипати нічим.

Черношейкін із сміхом кивнув Ані на кухаря:

— Знову, бачиш, загубив свою «рушницю»!

Аня дістала з-за халяви загорнуту в марлю ложку, зачерпнула, піднесла до рота і... розпачливо замахала рукою.

— Зняти штани й на кущ кропиви!..— закричав Чорношейкін і попрямував до кухаря.

— Садови на кропиву! — підтримав Кухта, заступивши Удовикові шлях до відходу.

Старшини почали обступати переляканого кухаря, та, на його щастя, з'явився комісар Філін:

— Що тут таке?

— Ось не подобається їм супець мій...— задкував кухар ближче до комісара.

— А тобі? — запитав Філін.

— Не куштував...

— А ви покуштуйте.

— Та «рушницю» він свою загубив, товаришу комісар,— пояснив Чорношейкін і подав кухареві ложку з супом.

Удовико ковтнув; рота йому перекосило...

— Суцільний перець, товаришу комісар! — пояснила Аня.

— Перець? Ой лишенько!.. Це ж я замість солі,— заголосив Удовико й замахав руками:— Ідіть зі своїми командами! Був кращий шеф-кухар у ресторані, а тепер супу не можу зварити!

— Гнати таких кухарів з кухні! — обурився завжди спокійний сержант Кухта.

— Мене треба гнати. Це він через мене плюхнув...— поставивши відра з водою, ступив наперед Федоров. У нього за поясом стирчав черпак.

— Добре, хоч у чай не наказав плюхнути перцю,— посміхнувся до нього Філін і прислухався до віддаленого гулу літаків.— «Гармоністи» летять... Розійдись! — І, йдучи, сказав кухареві: — Помічник у тебе бойовий. Товариша в біді не кидає. Знаєш, як він сьогодні боєприпаси рятував!..

Пішов Філін, залишив Ваню у роздумах... На що батько теж інколи уїдливий був, особливо коли Ваня приходив до нього в кузню допомагати: і стоїш не так — під праву руку; і горно не так роздуваєш, треба рівніше: і щипці не так тримаєш... Зате ввечері, коли вони разом

крокували додому повз односельчан, що курили на призьбах, і ті, шанобливо знімаючи картуза перед старшим Федоровим, дякували за швидко відремонтовану жниварку чи міцно приварений ніж до лемеша плуга, батько грубою, пропахлою вугіллям і металом, такою рідною долонею торкався Ваниної щоки і казав у відповідь: «Це синок мені допоміг. Тож дякуйте не «старшому», а «малому» Федорову». І коли першого місяця війни прийшла «похоронна» на батька, Ваня забився в порожню холодну кузню і дав вилитися своєму горю; там вночі й знайшла його мати і ридма ридала з ним до світанку.

Батько помічав усе добре. Тому і схвилювала хлопчака похвала комісара. Так і сидів він, обхопивши руками коліна...

Поки прибували й розвантажувались ешелони, комдив Сологуб із своїм штабом вивчав обстановку, проводив рекогносцировку місцевості; встановлював зв'язок із діючими частинами. Свій командний пункт він розмістив за Доном, неподалік од залізничного моста — на найвищій висотці, звідки було видно згин Дону, місце, де впадає в нього річка Чир, по той бік якої були позиції німців. Тут, націлившись на Сталінград, 6-та армія Паулюса вже з'єдналася своїми головними силами з частинами Четвертої танкової армії Гота, тут і повинна була заступити їм шлях дивізія Сологуба. Її полки наприкінці другої доби зосередилися в гаю. Стало багатолюдно. Під кожним деревом і кущем бійці: попадали після важкого маршу й сплять. Овчинников без відпочинку доправляв із станції вантажі й, знесилений, також похропував під машиною. Ваня допомагав кухареві вишкрібати казан. Прийшов зв'язковий від комісара:

— Федоров! Йди від кухні представником на мітинг!

І ось з усього гаю на найбільшу круглу галявину потяглися представники від усіх підрозділів дивізії і, сховані

від ворожих літаків крислатими дубами, шикувалися на узліссі. Посеред галявини крислатий дуб у три обхвати. Під його зеленою густою кроною — комдив Сологуб, начдив, комісар винищувачів танків Філін, найстаріший комуніст дивізії бронебійник Пивоваров.

Комдив Сологуб скомандував:

— До виносу прапора... струнко-о!..

Завмерли бійці. Тільки чутна далека гарматна пальба. Серед сотень бійців наймолодший Іван Федоров стояв пліч-о-пліч із приземкуватим сержантом Кухтою, та ледве дістаючи пілоткою до плеча Чорношейкіна.

Випнувши груди колесом, він косив очима то ліворуч, то праворуч. Раніше йому доводилося стояти під піонерським прапором, а от бойовий Червоний прапор дивізії він ще не бачив ні разу.

У колі вишикуваних частин залишений прохід, звідки й замайоріло над головами бійців червоне полотнище із сліпучо-яскравою у променях сонця зіркою. Попереду йшов командир із шаблею наголо, за ним прапороносець, позаду два автоматники, слідом комендантський взвод. Легкими хвилями тріпотить червоний шовк, на ньому силует Леніна і напис золотом: «За нашу Радянську Батьківщину!»

Сотні поглядів схрестилися на чіткому стрімкому профілі людини, портрет якої Ваня знав з того часу, відколи пам'ятає себе.

Прапороносець з почесною вартою обійшов по колу всі частини й застиг у центрі галявини.

— Вільно-о! — скомандував Сологуб.

Начальник політвідділу оголосив:

— Слово до молодих бійців має Іван Панасович Пивоваров.

Став біля прапора бронебійник Пивоваров. Гостра клинком борідка, суворий з виду, схожий більше на старого кадрового офіцера, ніж на бійця.

— Сини мої, погляньте...— повів він рукою.

Ваня з усіма повернув голову... У просвітку темних дубових стовбурів виблискував чистим сріблом Дон, а ще далі, наче райдуга, повис над річкою червоними дугоподібними фермами міст.

— У дев'ятнадцятому ми гнали біляків по цьому мосту. Багато тут пролилося крові ваших батьків і дідів. А тепер... чуєте?!

За Доном, дедалі дужче розростаючись, гримотів бій.

— Завтра, а можливо, сьогодні вночі, зітнемося з фашистом. Гадаю, сини, ви не посоромите своїх батьків!

Пивоваров опустився на коліно, взяв обережно обома руками, ніби новонародженого, червоний шовк прапора і підніс до губів.

— Від молодих хто відповість батькам? — запитав начподив.

Здійнявся ліс рук, і Ваня теж підвів руку. Комісар Філін сказав щось начподиву, і той оголосив:

— Слово має комсорг винищувачів танків лейтенант Димов.

Лейтенант нерішуче вийшов із строю. По-юнацьки незграбний, ніяковіючи від звернутих на нього очей, він став біля прапора, помовчав і несподівано сміливо заговорив:

— Ми з книжок та розповідей знаємо про революцію і громадянську війну. Лише мріяли бути такими, як наші батьки. Тепер і наш час настав. Доведемо, хлопці!

— Дове-е-демо! — не тямлячи себе, вигукнув Ваня з усіма.

Він раптом відчув, як на цій сонячній галявині до нього повернулось минуле: все світле... ніби він знову опинився в рідній сім'ї і своїй школі. Його доля злилася з долями тисяч бійців дивізії, і його особисте горе потонуло в загальному величезному лихові.

До прапора підійшов комдив Сологуб. Високий на зріст, міцно збитий, розумні сірі очі випромінюють ласкаве світло. Намагаючись приховати хвилювання, він звернувся до бійців:

— Славні сибіряки! Такої жорстокої війни не було за всю історію народів. З усієї Європи фашистські паразити зібрали техніку й посунули на нас. Треба в серці мати велику любов до матері-Вітчизни, великий гнів до лютого ворога. Або ми їх переможемо, або вони зроблять нас своїми рабами. Допустимо до цього?

— Ні-ні!..— відізвалися луною сотні голосів.

— Тоді клянемося, хлопці, що будемо битися до останнього удару серця!

— Клянемося-ся...— прокотилося, мов грім.

4

З настанням темноти двома переправами — понтонній і залізничним мостом — полки дивізії почали переходити Дон. Понтонами переправлялися винищувачі танків. З погашеними фарами машини переїхали дубовий гай і на малому газу з'їхали по сипучому прибережному піску до річки. Хлюпала вода біля понтонів, порипували дошки настилу, які обережно перебирали колеса машин. А десь попереду мерехтіла спалахами лінія оборони й долинала далека стрілянина. Чути було й трохи ближчу — це полки Сологуба, частково переправившись через Дон, уже вступили в бій...

У вологому нічному повітрі постріли долинали так виразно, що здавалось, передній край оборони зовсім поряд, та скільки до нього не рухались, він залишався все на тій же відстані.

— Стій, кухня! — пролунав з темряви голос Богдановича.— Спускайся в цю балку.

Капітан показав на схил балки, де треба рити укриття.

— Щоб до світанку і сніданок був готовий, і вирито укриття. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— відповів Удовико й подумав: «Незрозуміло лише, як ми встигнемо?»

У балці сухо. Від міцного настою гіркого полину у Вані паморочиться голова, монотонний тріск коників заколисує. Отак упав би й заснув на неохололій землі. Та де там... Тільки сядеш перепочити, капітан або комісар тут як тут, кваплять: «Швидше, швидше!» Від лома й лопати у Вані вже здулися на долонях пухирі — хоч плач. Удовико зітхає після кожного змаху лома. Овчинников копає мовчки, несамовито. Розгарячілі, всі троє поскидали гімнастерки, працювали до пояса голі. «Щоб їй провалитися, цій кухні! — кляне Ваня.— Рий ще для неї ями, а люди он воюють...»

З опівночі Удовико почав куховарити. Ваня з водієм закінчував рити укриття. Уже розвиднілося, коли Овчинников наслав собі полину у виритій щілині й одразу заснув, а в хлопчиська не вистачало сил готувати постіль, він так і впав, обнявшись з лопатою.

Перед заходом сонця у Вані звичайно лишалися вільні хвилини — вечеря готова, чекали, коли стемніє. Він вибирався з балки і, лежачи на животі, «розглядав ворога»...

Кілометрів за десять, за річкою Чир,— високі круті пагорки. З цих пагорків, у клубах пилу, ніби чорні хмари, текли і текли нескінченні колони німецьких машин і піхоти. «З усієї Європи зібрали техніку й посунули на нас»...— пригадав Ваня слова Сологуба. Хлопчак уявляв себе в бою: то він жбурляє гранати, то з гармати спалює танки чи розстрілює в упор фашистів.

Звідки було йому знати, що німці цими днями нагромаджували сили, щоб вийти до Дону, що, розгадавши їхні плани, командарм Чуйков вирішив атакувати першим. Біля станції Чир німецька оборона видавалася виступом. Його і надумав командарм «підрізати під корінь».

Згустилися сутінки. Несподівано з лівого берега Дону забухкала наша артилерія, а потому запалахкотів увесь передній край — стріляли з обох боків. Ваня відзначив, що гуркіт бою все віддаляється і віддаляється.

З нетерпінням дожидав Кухту і Чорношейкіна, щоб довідатися, що все це означає. А їх не було.

Цього вечора ніхто не прийшов. Лише проти ночі від капітана прибіг зв'язковий:

— Ей ви, кухня!.. Чого прохолоджуєтесь? Ми давно за Чиром!

Виявляється, наші відкинули німців за станцію Чир, і капітан наказав кухні негайно рухатися туди. Зв'язковий заліз у кабіну машини показати водієві дорогу, а Ваня — у кузов до Удовика, який цілу дорогу грюкав по кабіні, зупиняв машину й зіскакував подивитися причіп, побоюючись, коли б не відірвалась кухня. Овчинникову набридло без кінця пригальмовувати, і він накинувся на кухаря:

— Ти що грюкаєш? Від страху збожеволів?

Ваня не знав, чи страшно було Удовикові, але йому, Вані, було справді боязно їхати вночі щойно відвойованою у німців землею. Вона клином урізувалась в оборону фашистів і вся прострілювалась трасуючими кулями. Тому здавалося, ніби наших оточили.

Машина перетнула залізничне полотно. Пристанційне селище розпізнавалося по руїнах, що й досі тліли.

Біля останнього, дивом уцілілого на околиці будиночка зупинились. Зовсім недалеко передній край. Строчив крупнокаліберний кулемет, пролітаючи, шелестіли в повітрі міни й вибухали десь позаду. Спалахували німецькі ракети, осяваючи зеленкувато-холодним світлом обвуглені комини й степ у чорних вирвах, схожий від цього на місячну поверхню в кратерах.

Ваня зістрибнув з машини і рушив на пошуки винищувачів. Стомлені після бою піхотинці рили окопи, хтось щось розповідав, чувся сміх.

Побувати в першому бою, залишитись живим та ще й перемогти — чи буває радість більшою? Ваня заздрив солдатам. Йому закортіло швидше побачити Кухту, Чорношейкіна і всіх, кого знав... З темряви долинула сибірська говірка Кухти. Хвилюючись, Ваня попрямував на голос

і незабаром побачив бійців, що лежали у ще не відритій вогневій. Кухта курив, затиснувши цигарку в кулаці, щоб не було видно вогню. Йому, як старшому за званням, Ваня і доповів:

— Товаришу сержант, кухня прибула. Можете посилати по вечерю.

— Гине на кухні такий боєць,— підмітив хтось.

— Припинити! — гримнув Кухта і мовив: — Вечері ми завжди раді. Сідай. Бо ракета освітить, і підстрелити можуть. Розповідай, як справи...

— Та-а...— Ваня опустився на землю.— Які на кухні справи?

— Це ти даремно,— зауважив сержант,— ми фрица не перемогли б без вашого кандьору. Єфрейторе Чорношейкін! Візьміть бійця і доставте вечерю. Федоров, покажеш, де кухня.

— Єсть показати! — підхопився Ваня.

Кухня лишилась до світанку за будиночком, і Ваня, з дозволу кухаря, повернувся до винищувачів. Він із задоволенням рив з усіма землю «на користь справі», сміявся і співав бойових пісень, заприятелювавши із заспівувачем і тезком Ванею Берестом. Той розповів йому про Сибір; домовились, що Ваня приїде до нього погостювати. Берест цього вечора співав якось по-особливому, не знав, що він — останній у його житті.

Капітан Богданович, як звичайно, не спав, квапив бійців і, побачивши Федорова за роботою, похвалив за ініціативу. Лише перед світанком Ваня заснув. Розбуркав його Чорношейкін: «Тривога!» Ваня помчав до будиночка, біля якого стояла кухня, та її і слід простиг. Насилу встиг вчепитися за борт машини, що проїжджала повз нього. Чорношейкін з Кухтою втягли його в кузов. Три взводи винищувачів негайно перекидались на іншу ділянку. Бійці поспішали до гарячої справи, і їм було не до хлопчиська.

Машини пригальмували біля кам'яних будівель неподалік від станції Чир. Капітан показав командирам місце

вогневих і помчав до інших підрозділів. Залишився комісар.

Чорношейкін по-батьківськи обійняв Ваню і махнув рукою в бік Дону.

— Ну, валяй на кухню! Бо побачить лейтенант, перепаде і тобі, й нам...

Не обертаючись, єфрейтор побіг розвантажувати снаряди. Бійці котили гармати на місце вогневих, довбали рівчаки. Щоб не потрапляти на очі лейтенантові й комісарові, Ваня сховався у кам'яному сараї і стежив звідти за тим, що відбувається.

З усього було видно, що невдовзі розпочнеться бій. Навіть заспівувач весельчак Берест, у якого з-під пілотки вибились блискучі від поту чорні кучери, якось вже надто зосереджено і з острахом поглядав на гай, що темнів вдалині. Філін і Димов теж подивлялися туди. Хвилювання передалось і Вані.

Не встигли бійці вирити укриття, як лейтенант скомандував: «До бою!» Обслуги кинулися до гармат, блискавично зайняли місця: навідники припали до панорами, заряджаючі та замкові — біля замків, підносщики приготували снаряди. Всі завмерли, насторожено дивилися вперед... А Ваня, скільки не вдивлявся, нічого не бачив. Та ось від гаю почали відокремлюватися рядками, немов з-під борони, бурі хвости куряви. «Та це ж танки!..» Здалеку — зовсім безневинні сірі павучки. Повзуть собі, а попереду них іскри. Ого-го-го, скільки їх! Він нарахував сорок і збився...

Попереду зметнулись фонтани вибухів. Завіса здибленої землі закрила танки. Із стелі на Ваню посипалась штукатурка, земля здригалася під ногами. Артилерією і мінометами німці прокладали дорогу танкам. Та ось шквал стих, стовпи землі осунулися і... Ваня відсахнувся. За цей час танки підійшли так близько, що вже можна було розрізнити дула гармат. З них шугало полум'я. Гармати палили й палили по наших траншеях. Позаду танків миготі-

ло щось сіре. Придивившись, Федоров здогадався, що це ворожа піхота. Він побачив, як у ці томливі перед боєм хвилини сержант Кухта, поглядаючи на танки, намагався згорнути самокрутку, але розсипав тютюн. Чорношейкін витяг з кишені складену гармошкою газету, спритно відірвав клаптик, не дивлячись, сипонув пучку тютюну, туго скрутив і підніс сержантові, щоб той змочив кінчик губами. Але губи у сержанта пересохли, він кілька разів плямкнув, поки склеїв цигарку, потім вдячно кивнув Чорношейкіну і заходився вибивати кресалом вогонь. Іскри викрешувались, а шнур ніяк не займався. Вітер доносив гурчання танків. А сержант і далі добував вогонь, і, здавалось, тепер лише від цього залежатиме, зупинять вони танки чи ні.

Нарешті Кухта задимів, і Ваня передихнув. До сержанта підійшов лейтенант Димов, показав на окремі кущики попереду. Ваня вже знав, що ці кущики — орієнтири. Потім Димов зробив застережливий знак рукою командирові сусіднього взводу винищувачів. «Ближче хоче підпустити танки»,— здогадався Ваня.

Мимо, з якимось відчаєм на обличчі, пробігла Аня. Плече їй відтягала важка санітарна сумка.

Серед гулу моторів уже розпізнавався брязкіт гусениць. Вони молотили землю, підминали сухі кущики верболозу і все, що траплялося їм на шляху.

Ваня розгледів на сталевих коробках чорні хрести, обведені жовтим, дула кулеметів по обидва боки від оглядових щілин водія. Хоботи гармат поверталися разом з баштою, вишукуючи ціль. Бігти тепер пізно — відразу вб'ють. «Хоча б гранату, дурень, узяв,— лаяв себе Ваня.— Так задаремно і загинеш...»

Танки не дійшли з півкілометра до вогневих позицій винищувачів і, завернувши, попрямували до переправи через Дон. Ваня полегшено зітхнув. Та одразу ж почув, як лейтенант голосно вигукнув: «Взвод!.. По бортах фашистських танків... бронебійним... Вогонь!»

У вухах Федорова навіть задзвеніло — так голосисто, як «сорокап'ятки», не б'є жодна гармата. Передній танк здригнувся і незграбно заковзав на місці. «Ага, фашистові ногу перебило!» — зрадів Ваня. Від другого снаряда Береста танк з перебитою гусеницею загорівся. Враз вибухнула башта. «Молодець, Берест! Ти не лише гарно співаєш, але й влучно стріляєш!» Ваня від захоплення аж заплигав біля вікна. Йому хотілось кинутися і обійняти всіх...

Оглушливо рвонуло. До болю у вухах. Постріли «сорокап'яток» лунали тепер, як легке поклацування. Ваня, здивований, обернувся: за кілька метрів від нього, у кам'яній стіні сарая, зяяла велика діра. «А мене не вбило»,— подумав він і раптом відчув, що його морозить...

Змінивши курс, танки тепер йшли прямо на вогневі позиції винищувачів. Кілька десятків танків проти шести маленьких «сорокап'яток». З виттям і гуркотом щось гупнуло зі стелі. Прикривши руками голову, Ваня метнувся у куток і розтягся на підлозі. На нього посипалися штукатурка, уламки цеглин... Тіло дерев'яніло від безлічі ударів...

Від близького вибуху, розпеченого металу і горілої землі гостро залоскотало в ніздрях і горлі. Ваня отямився і спробував піднятися. Його засипало щебенем, гострі осколки цеглин урізувалися в тіло. Сяк-так пощастило підвестися рачки. Спиною він уперся в залізну балку; падаючи, балка утрималася на підвіконні, це його і врятувало.

Вибрався з-під уламків... Довкола панувала тиша. Все було червоне від цегляного пилу. Виглянув за розбиту кам'яну стіну: неподалік здіймалися стовпи землі й відразу осідали; згори один за одним падали в піке чорні «юнкерси»... І все беззвучно, як уві сні. Ваня зрозумів: він оглух. Палав степ, горіло з десяток підбитих танків. Решта розосередилась і оточила півкільцем... Йому здавалось, що він пролежав дуже довго, накритий балкою, а минуло всього лише кілька хвилин з того часу, як налетіли «юнкерси».

Хоч як страшно було, він примусив себе спостерігати бій... З ближньої гармати чомусь палив сам лейтенант. Заряджаючим у нього був сержант Кухта, а навідник Берест лежав горілиць біля станини, затуливши рукою очі від сонця; два бійці поряд з Берестом уткнулись обличчям у землю.

«Що ж вони?! — не розумів Ваня і... побачив на станині кров. Холонучи, збагнув, що Берест і ті двоє вбиті. Ваня Берест, з яким вони лише вчора разом співали... Не йняв віри.

У цей час підносщик ткнув Кухті в руки снаряд і побіг до накритого в ямі ящика з боєприпасами; тільки-но простяг руки по снаряд і — впав. На гімнастерці збоку розтеклася кривава пляма.

Федоров перескочив стіну, схопив снаряд, що лежав поряд з убитим. Пострілом Димов заклинив башту в найближчого танка, і той, розвертаючись на гусениці, навів дуло. Найкраще бити в такий момент, а гармата у лейтенанта не заряджена. Він люто повернувся до Кухти:

— Заряджай!

І, побачивши поруч Ваню із снарядом в руках, він рвонув снаряд на себе так, що хлопчина ледве встояв на ногах.

— Ну ж!.. Снаряди мені!!

Ваня метнувся до боєприпасів... Слух раптом повернувся до нього. Він лише пам'ятав, як підніс перший снаряд лейтенантові, а далі... все змішалось у гуркоті гармат, вибухах мін, тріску кулеметів. Перед очима стояла червона хмара від розбитої цегли, розпачливе обличчя Димова і його закривавлена рука. Сталеві громади, знищуючи все на шляху, невблаганно насувались із страшним гурчанням і брязкотом гусениць, від якого холоне душа. Зараз із скреготом розчавлять залізні гармати, людей...

Потім, увечері, зведення Радінформбюро повідомить, що 29 липня 1942 року в центральному згині Дону, в районі станції Чир, підрозділ капітана Богдановича у поєдинку

з шістдесятьма фашистськими танками знищив двадцять два з них... За цими скупими словами стільки пережитого... і жорстокий бій, і суворі солдатські похорони — майже половина хлопців лишилась тоді в донському степу. Та це все буде пізніше, а поки що точився бій...

Сонце стояло в зеніті. Палило. І бій досяг запеклості. А Ваня і далі тягав снаряди, поки Кухта не крикнув йому в саме вухо:

— Видихнулись фрици!

Сержант сів на ящик з боєприпасами, враз скрутив цигарку, з одного удару кресала запалив гніт, прикурив, жадібно затягся і тільки після цього витер з обличчя крупні краплі поту. «А перед боєм і прикурити не міг»,— отямившись, відзначив Ваня.

Чорношейкін присів поруч з Кухтою на станину гармати, стомлено подивився на Ваню, і його ніскільки не здивувало, що той був з ними на вогневих позиціях.

Підійшла Аня і попросила допомогти перенести поранених. Обережно вони зносили на плащ-наметі тяжкопоранених за руїни сарая і клали в затінку. Поранені стогнали, просили пити, але термоси були пробиті кулями, і вода витекла в затверділу, потріскану землю. Пощастило знайти воду в розбитій водокачці. Ваня обходив безпорадних людей, що розметалися в гарячці, підводив їм голови, поїв з баклажки. Підбадьорити їх він не вмів, не вмів сказати їм якихось утішних слів. Але суворий вигляд хлопчиська, який разом з ними був у бою, впливав краще від усіляких слів...

Для пораненого інколи хвилина вирішує: жити йому чи вмерти. Але ж як доставити їх до медсанбату? Дорога прострілюється, не проїдеш. І на чому повезеш? Машини погнали за Чир, а в єдиної зв'язкової полуторки пробиті скати, радіатор, а самого водія вбито.

Сяк-так Димов з Філіним замазали радіатор глиною, залили водою і почали заводити машину. Нарешті зафуркотів, затряссся «газик». Димов підбіг до сарая:

— Вантажте поранених! — І, побачивши Ваню, суворо запитав: — А ти що тут робиш?

— Як — що?

— Ану, гайда звідси!

Хлопчина навіть розгубився:

— Так я ж з вами...

— Кому кажу, марш на кухню!

Стиснувши кулаки, Ваня пішов. Аня не витримала:

— Як вам не соромно, лейтенанте!

— А ви, санінструкторе, ідіть подавати допомогу пораненим! Кругом марш!

Поглянувши докірливо на лейтенанта, Аня швидко повернулась і пройшла мимо Кухти і Чорношейкіна, які розступилися. Вони всім своїм виглядом показували невдоволення вчинками лейтенанта.

— А ви? Ви чого?

— Ми... нічого...— не відводили осудливого погляду бійці.

— Ну кажи, Чорношейкін, що думаєш?

Старий солдат, похитавши головою, відповів:

— Запальний ти надто, товаришу лейтенант...

5

Світало. Долинала стрілянина. Прислухаючись, кухар Удовико бурчав:

— Іч палить, клятий!

— Вони всю техніку Європи зібрали,— виявляючи обізнаність, зауважив Ваня і на цікавий погляд кухаря додав: — Комдив Сологуб на мітингу тоді розповідав.

Удовико, помітивши у своєму помічникові переміну після вчорашнього бою, зітхнув: «Ну навіщо це? Залишався б колишнім, пустотливим. Краще все-таки, коли хлопчисько схожий на хлопчиська...» Зустрівшись із суворими уважними очима Вані, згідливо кивнув:

— Так... танків у них багато...

— А чим їх зручніше бити?
— Гарматою чи бронебійкою.
— Знаю. І гранатою можна.
— А то й пляшкою з пальним.
Останнє дуже зацікавило Федорова:
— А-а... а ці самі... пляшки у нас є?
— У кожному взводі...— заспокоїв його кухар.— Тобі, бачу, танки спокою не дають.
Ваня промовчав.
— Іди лягай біля Овчинникова,— запропонував Удовико.
До початку роздачі сніданку Ваня був уже на ногах. Треба було здійснити намічений з вечора план: попасти на вогневі...
— Виспався? — зрадів Удовико, побачивши помічника, що підійшов з котелком.— Я трохи посплю, а ти вишкреби казани. Добре?
— Гаразд...— поморщився Ваня і зразу побачив Кухту і Чорношейкіна, що підходили з термосами.
Це було саме вчасно. Оббіг навколо і дочекався їх, коли вони поверталися з кухні. Ті зраділи йому, однак узяти на вогневі не зважилися: не годиться. Щоб не образити хлопчину, запропонували трохи їх провести. Навпростець іти небезпечно. Петляли балочками та ярками, пригинаючись, перебігали відкриті місця.
— Ну, далі не можна,— зупинив Ваню Кухта,— тут все простріпюється...
Чорношейкін і Кухта поправили на спині термоси, вибралися нагору і поповзли. Ваня визирнув з-за краю балки й став спостерігати. Поміж сірим полином, що колихався, рухалися темно-зелені денцята термосів. Несподівано вони зникли. «Куди ж вони поділись? — здивувався Ваня і поповз вперед.— Зникли десь тут... Та поблизу жодної складочки, сховатись ніде. Ваня просунувся далі. За півкілометра басовито зарокотав німецький кулемет, над головою продзижчали кулі: тіу-у... тіу-у... Ваня позадкував і раптом провалився...

— Якого дідька вас тут носить! — Хтось відтиснув його в куток ями.

Просто поперед себе Ваня побачив розгублене обличчя Димова. Воно було заляпане кашею. Лейтенант тримав у руці ложку, а перевернутий котелок валявся на дні рівчака. За спиною лейтенанта душились від стримуючого реготу Чорношейкін і Кухта.

— Носа витри. В каші,— сказав Димов.

Неподалік оглушливо рвонула міна, війнуло горілою землею, потім вибухи лунали один за одним.

Димов виглянув з біноклем з рівчака і сказав:

— За мене лишається сержант, навідаюсь до піхоти.— І насварився Вані кулаком.— Ну?! Тільки-но з'явися ще раз на вогневій!..

Федоров одразу ж поліз з рівчака, та сержант утримав:

— Сиди, поки не скінчився обстріл. Не ображайся на лейтенанта. Не можна нам себе виявляти.— І Кухта показав йому на вправно замасковані вогневі.

Лише тепер Ваня побачив непомітно розкидану землю, прикриту полином гармату в укритті. Осторонь, у ямах, лежали ящики із снарядами. Рівчак, у котрий він влетів, теж був прикритий полином. «Тут трохи більше роботи, ніж зарити кухню!» — подумав він. Придивившись, побачив видовбану нішу — там стояли пляшки. «Це і є пальне»,— здогадався він і непомітно сунув по пляшці в кишені, прикривши шийку гімнастеркою.

Удовико з Овчинниковим похропували. Ваня вирішив випробувати одну пляшку і, взявши сірники, пішов у глибину балки. Збив каменем сургуч, виколупав пробку... Із шийки вихопився сніп вогню...

«Міна влучила в машину з продуктами!» — сполошився Богданович, помітивши дим в районі кухні, і зірвався із спостережного пункту. Комісар Філін насилу встигав за довгоногим капітаном. Спускаючись у балку, вони побачи-

ли, що машина і кухня цілі, кухар і водій спокійно спали. А віддалік вирувало полум'я.

— Що у вас тут горить?!

Удовико навіть уві сні впізнав голос Богдановича і, ще не встигнувши розплющити очі, випростався по стойці «струнко». Капітан пробіг далі і все зрозумів, побачивши скалки пляшки і розкидані сірники.

Ваня, скорчившись, лежав на землі. Богданович відірвав його руки від обличчя і пересвідчився, що очі цілі, але дуже обпечена шкіра.

— Миттю Аню сюди! — наказав він кухареві.

— Відставити,— сказав Філін Удовикові, який одразу ж зірвався з місця,— сама біжить.

— Кого вбило? Поранило? — ще здалеку крикнула Аня.

— Очі, очі йому подивіться...

— Міною чи чим?

— Перевірте очі!

— Я зара, товаришу капітан, зара...— Від хвилювання Аня не могла вимовити «зараз».— Ванечку, поглянь на мою руку... Бачить, бачить, товаришу капітан... бачить! Ой! Не реагує...

— Що ви панькаєтесь з ним! — прикрикнув капітан.— Боєць Федоров, до мене!

Ваня підійшов до Богдановича, обпалені губи не давали слово вимовити.

— Боєць Федоров, негайно до комісара!

Хлопець чітко повернувся до Філіна.

— Все бачить,— зробив висновок капітан.— Де пляшки з пальним узяв? Покажи рукою!

Ваня простяг руку вбік переднього краю, звідки долинав тріск кулеметів.

— Поцупив з вогневих Димова,— одразу визначив комісар.

— Лейтенанта Димова до мене! — зажадав капітан.

Кухар кинувся виконувати наказ...

Аня змастила потерпілому обличчя, потім почала бинтувати. Капітан сердито походжав. Філін намагався заспокоїти його.

— Звідки йому знати, що пальне без сірників спалахує?..

— І не треба знати! — ще дужче обурився Богданович.— Через цю пожежу нас могли розбомбити! Люди без бою загинули б!

— Все ж таки хлопчисько... Поряд війна, а йому доводиться кашу варити...

— Жалість, комісаре, інколи боком виходить.

— І жорстокість теж, товаришу капітан.

— Ти де вчився?

— В університеті на істфаку.

— А я історію вивчав на війні. У фінську командир у нас пожалів одного. Розпали, каже, маленьке багаття, погрійся. Цей вогник коштував життя роті солдатів.

Ваня опустив голову. Слова капітана пекли болючіше пального.

Захекавшись, підбіг кухар:

— Лейтенант Димов з піхотою побіг!..

— Як це побіг? — Капітан гнівно подивився на Удовика.

— А так, значить... Німець атакував наших. Піхота пішла на німця... І лейтенант Димов з ними...

— І покинув свій підрозділ?

— Виходить.

— Виходить?! Війна це вам чи дитячий садок?

Кухар з переляку вже нічого не тямив:

— Не знаю, товаришу капітан...

— Що?!

— Тобто війна, війна...

Капітан показав пальцем на Ваню, якого закінчувала бинтувати Косопирикова.

— Під конвоєм негайно відправити в тил і здати військовому комендантові. Чорношейкіна до мене!..

Кухар припустив бігти. Назустріч йому, важко дихаючи, із збитою назад пілоткою і злиплим на лобі від поту і

пилу волоссям, з якого по обличчю й шиї струменіли патьоки, спускався в балку, заточуючись, мов п'яний, лейтенант Димов. Побачивши Богдановича, він витер тильною стороною долоні обличчя, обсмикнув на ходу гімнастерку, поправив пілотку і, вияструнчившись, вже твердим кроком підійшов до Богдановича.

— Товаришу капітан, прибув...

Богданович оглянув Димова з ніг до голови і запитав, карбуючи кожне слово:

— Хто дозволив ходити з піхотою в атаку?

Димов мовчав, стоячи струнко.

— А якби танки пішли? Хлопчисько!

— Я не хотів. Так треба було...

— Хто наказав?

— Ніхто,— вигукнув Димов.— От скажи, комісаре, ти пішов би в атаку, коли поруч всі пішли?

— Пішов,— ствердив Філін; він знав, що таке багнетна атака, відчув курсантом політучилища, коли їх кинули на Можайський напрямок під Москвою. І, не кваплячись, додав: — А капітан має рацію.

— Це я розумію...— зітхнув Димов.

— Бігаєш, а інші пожежу влаштовують! — ніяк не заспокоювався Богданович.

— А я тут при чому? — обурився в свою чергу лейтенант.

— Пляшку з пальним у тебе з вогневих поцупили,— пояснив Філін.

— Дивуюся,— розвів руками капітан,— як у вас цей Федоров гармату досі не поцупив?

Димов стиснув кулаки:

— Де він? Дайте мені його, гада! Дайте! — Побачив з перебинтованою, схожою на снігову бабу, головою хлопчину, і кулаки його розтулились...

6

— На пле-е-че! — скомандував Чорношейкін і сам, скинувши гвинтівку, хвацько виконав свою команду, вкладаючи в це всю душу.

У Вані після кількох днів занять з Чорношейкіним нили руки від гвинтівки; хотілось утерти краплі поту, що виступили на кінчику носа, але вусань не зводив з нього метких очей і ганяв без перепочинку:

— До но-о-ги!.. На пле-е-че!.. Кроком руш! Лівою! Кругом марш!.. На мі-і-сті! Стій! Вільно, перекур! — Відсапуючись, Чорношейкін витер з лоба піт і усівся на схилі балки.

Ваня, ніби повторюючи команду, теж утерся рукавом і сів поряд. Чорношейкін скрутив цигарку, пустив дим, подивився на змокрілу на лопатках хлопчини гімнастерку, задоволено розпушив кінчиками пальців вуса.

— Може, годі ганяти? — повернувся до нього Ваня.— Палю погано з гвинтівки чи гранату не вмію кидати?

— Гвинтівку і гранату ти опанував, а стройову треба ще того...

— На парад мене готуєш, Чорношейкін, чи що?

— Бій порядку вимагає, а в тебе різнобій. Як воювати будеш?

— Ну давай тоді цю, стройову!

— Кінчай перекур! — Чорношейкін досадливо пригасив цигарку і скомандував: — Ставай! Струнко! Рядовий Федоров, до мене!

— Товаришу єфрейтор, рядовий Федоров прибув за вашим наказом! — чітко доповів Ваня, але забув приставити ногу.

— Відставити! — сердито гаркнув Чорношейкін.— Рядовий Федоров, до мене!..

Чорношейкін ще два дні ганяв Ваню, і, коли той гадав, що все закінчено, з'явився лейтенант Димов.

— Товаришу єфрейтор, як Федоров по-пластунському повзає?

— Федоров, лягай! — наказав Чорношейкін.— Ставлю бойове завдання. Попереду німці. По-пластунському дістанься он до того горбочка.

Ваня спритно поповз.

— Це по-пластунському називається,— посміхнувся лейтенант.— Відстовбурчив «же»! Так з неї німці діряве решето зроблять. Покажи, як будеш обкопуватися. Куди ти голову висунув?! Хочеш, щоб макітру твою в шатковану капусту перетворили! Чорношейкін! Зігнати з пацана ще сім потів!

— Мало я рив укриттів на цій кухні...

— Мовчати! — гримнув Чорношейкін.— Єсть зігнати, товаришу лейтенант, сім потів з пацана... тобто з бійця Федорова.

Все виразніше долинав гуркіт бою. Димов пішов. «Скрізь мені цей лейтенант шкодить!» — сердито подивився йому вслід хлопчина. А Чорношейкін знову своєї:

— Боєць Федоров, лягай! Слухай бойове завдання...

Але в цей час захекавшись підбіг Кухта:

— Чорношейкін! До гармати! Танки.

Комісар Філін, стискаючи трубку польового телефону, до хрипоти викликав «Дон»: зв'язок винищувачів з комдивом Сологубом не діяв. Поряд в окопі, прикривши гілками полину козирок кашкета, вів спостереження капітан Богданович.

— Погляньте на ті кургани,— передав він бінокль комісарові.

Похмурий Філін ураз перемінився, з інтересом розглядаючи кургани:

— Не інакше від скіфів залишилися...

— Чого-чого? — не розчув капітан.

— Це їхні місця поховання. У давнині тут скіфи жили, потім хозари, печеніги, половці. Подумати лише... Колись тут князь Ігор бився з половцями...

Богданович обірвав Філіна:

— Мене цікавить, хто зараз сидить на кургані. Є у німців там спостережний пункт чи ні?

— Достеменно. Є,— спохмурнівши, сухо відповів Філін.— Поблискують скельця стереотруби.

— Викликай, історику, комдива,— вже лагідніше попросив Богданович.

— Товаришу капітан! — пролунало стиха позад них.

Вони обернулися.

Прикритий віником з полину, до них підповз кухар Удовико.

— Весь особовий склад нагодований,— доповів він пошепки і простяг котелок Богдановичу: — Вам останній.

— Комісар їв? — суворо спитав капітан.

— Вони знімали пробу.

Богданович заглянув у котелок:

— Чи не забагато?

— Точно по нормі. Товаришу капітан... кажуть, німець нас оточує?

— Буває, що й муха чхає. Повертайтесь на кухню.

— Єсть.— Кухар поповз.

— «Дон», «Дон»!.. Я — «Чир»...— викликав командний пункт дивізії Філін.

Капітан зауважив:

— Не взяли нас у лоб, тепер в кліщі беруть.

— Гадаєте, зв'язок уже перерізаний? — спитав Філін.

Капітан кивнув.

— Слухай, комісаре! Хто зуміє швидко пробратися до Сологуба?

— Димов,— упевнено відповів Філін.

— Тоді посилай...

Кухар повернувся на кухню геть переляканий.

— Нас оточили,— повідомив він Вані.

Справді, перестрілка лунала дуже близько й чомусь не спереду кухні, як раніше, а позаду. Але Ваню це не лякало після того неможливого, що сталося на його очах, коли десятки танків не змогли розчавити їх, жменьку винищувачів.

— Ти сам бачив, як оточили?

— А за спиною... палять. Хто там?

— «Хто, хто»! Палять — значить, треба.

— Ти гадаєш, синку, це не фрици?

— Гаразд. Годі теревенити. Ходімо казан чистити.

Та чистити казан їм не довелося. Поряд вибухнула міна. Ваня пригнувся в рівчаку, по спині замолотили грудки землі. Чиясь рука схопила за комір. Відбиваючись, він хотів крикнути: «Живий я!..» — але міцна рука не відпускала.

— Біжи за мною! — пролунав над самим вухом вимогливий голос Димова. Ваня зібрався було відповісти: «З якої речі я побіжу! Прогнав на кухню, а тепер ще насміхатися прийшов...» — та лейтенант владно смикнув:

— За мною!..

Підкоряючись наказові, Ваня побіг за ним. Він біг і ненавидів цибаті ноги, що мелькали попереду, гострі, як у підлітка, плечі, довгі руки, якими той розмахував.

Вибухали міни і снаряди. У вухах шуміло. Хмара сухої землі, що здіймалася, інколи закривала Димова. Аж ось біля самого Ваниного вуха жикнули кулі. «Лягай!» — махнув рукою лейтенант. І Вані довелось гепнутися на землю і повзти до Димова. Той чекав його на пагорбі.

— Бачиш?.. Вони хочуть нас оточити і захопити переправу...

— Бачу,— буркнув Федоров.

— Не туди дивишся,— повернув його за підборіддя лейтенант.— Дивись на залізничний міст і на гору ліворуч...

— Це наша переправа...

— Нашу давно розбомбили, залишився тільки цей міст,— пояснив лейтенант і ляснув Ваню по потилиці, коли той знову відвернувся.

Якби не наука Чорношейкіна, Ваня не залишився б у боргу, а зараз лише посунувся, щоб не торкатися лейтенантового плеча.

А Димов вів далі:

— На горі біля мосту командний пункт Сологуба. Будемо пробиратися до нього. Якщо мене вб'ють, капітан наказав, щоб ти доповів комдиву: треба негайно ударити артилерією по Нижньочирській, там сила-силенна німців і техніки. Зрозумів?

Забувши про кривду, Ваня не кліпаючи дивився лейтенантові в очі. Почувши «капітан наказав», хлопчина весь підтягнувся, і Димов не став його розчаровувати, що Богданович лише звелів узяти кухарчука, щоб той не загинув, якщо раптом їх оточать. Лейтенант вирішив по-своєму: «Так чи інакше хтось має передати Сологубу відомості, якщо мене вб'ють».

— Будемо перебігати: я впав, ти біжи...— Ляснувши Ваню по руці, він схопився і побіг...

У Димова стріляли, а він продовжував бігти. Потім упав... «Вбили! — похолонуло у Вані в грудях.— Зараз і мене вб'ють. Добре б обкопатись і лежати».

Лейтенант ворухнувся, махнув рукою: «Біжи!» А хлопчисько не міг відірватися від теплої землі, немов його приклеїли. Димов посварився кулаком. Нічого не лишалось, як бігти. «Раз, два, два з половиною...» — лічив Ваня. І як очманілий схопився з місця... Кулі, здіймаючи фонтанчики куряви біля ніг, впивалися з погрожуючим шиканням у землю. «Ой, поранило, ще поранило...» — у відчаї думав хлопчина і впав поруч з лейтенантом. А коли отямився від страху, виявилось, що й подряпинки на ньому немає.

Димов знову побіг, упав, і тепер була черга за Ванею. Він увесь зіщулився, напружився і припустив бігти, ніби навіжений... Падав, знову біг, в котрий уже раз прощаючись з життям,— з двох боків шквал вогню, фашисти ось-ось закриють вузький прохід...

Коли, захекавшись, вони збігли на дно балки до своїх, Ваня не йняв віри, що це він промчав крізь смерть і залишився неушкоджений. Йдучи слідом за лейтенантом, думав: «Полохливий ти заєць, Федоров! Не покажи тобі лейтенант кулака, так і залишився б там лежати... І, загинь він, наказ капітана не був би виконаний».

Лейтенант раптом обернувся і, усміхаючись, подивився йому у вічі:

— Проскочили...

— Ага...— кивнув Ваня і теж усміхнувся.

Потім вони засміялися, самі не знали чого. Може, тому, що лишились живі, а день був гарний, сонячний, з прохолодним вітерцем. Може, тому, що зрозуміли — ні з-за чого їм сваритись. І вони, як пустотливі хлопчаки, старший і молодший, раділи від душі, перебиваючи один одного:

— А я гадав, тебе вбили, коли ти лежав,— мовив лейтенант.

— А я гадав, тебе... вас, товаришу лейтенант,— зніяковів Ваня.

Він відкрив для себе, що лейтенант хлопець непоганий. «Адже в нього і на думці не було, що я злякався».

Ще здалеку вони побачили, як над висотою, де розмістився командний пункт, кружляв розвідувальний літак «фоке-вульф», прозваний бійцями за подвійний фюзеляж «рамою». Коли підійшли до гори, її вже бомбили штурмовики.

Димова умовляли перечекати бомбування в бліндажі комендантського взводу — він не погодився: відомості про скупчення противника треба було передати негайно. Залишивши Ваню в укритті, подерся на висоту, хапаючись руками за кущики полину й суху траву.

Розбитий бомбами шпиль гори був оповитий димом і рудим піщаним пилом. До слуху лейтенанта долинали приглушені стогони — звідусіль кликали на допомогу поранені. А бомби сипались і сипались, ніби фашисти надумали не лише знищити тут усе живе, а й знести цю жахливу для

них гору. Димов уже втратив надію знайти в цьому справжньому пеклі Сологуба, як раптом земля під ногами осунулась, і він скотився у напівзруйнований, темний від порохового гару бліндаж. Перш ніж лейтенант розгледів комдива, він почув його на диво спокійний голос.

— Та розумію, розумію...— м'якою українською говіркою відповідав він комусь у телефонну трубку.— Бомблять вас сильно? Ай-ай-ай! А у нас як? Тихо та любо. Слухай, Юрченко, хутірець мені забрати назад!..

На командному пункті всі радіостанції були розбиті, телефонний зв'язок зберігся лише з одним полком.

Комдив на льоту схопив повідомлення лейтенанта і наказав йому щодуху мчати за Дон в артполк і передати координати скупчення противника в Нижньочирській. Нічого не додав комдив. Та його погляд, в якому були і надія, і наказ, і благання, і ще щось більше, вразив Димова... Лейтенант раптом повірив у свої сили, в себе, в те, що саме він врятує становище.

Потім, у скрутні хвилини, його не раз охоплювало таке саме почуття. Зникав страх. Він не думав: уб'ють чи ні? Жадав тільки одного — вистояти, утримати той клаптик рідної землі, який йому з бійцями наказали боронити. Те, що володіло ним і його бойовими товаришами в ті хвилини, було дуже дороге, чисте і величне.

Ваня і Димов мчали на відкритій машині комдива залізничним насипом, по дошках, покладених на шпали. Влетіли на залізничний міст, проторохтіли по настилу. Довгий міст промайнув червоними зигзагами ферм. Понеслися степом, об'їжджаючи згин Дону. Вскочили в дубовий гай і нарешті зупинилися... Зелені дула гармат були майже непомітні на узліссі галявини. Цю галявину Ваня одразу впізнав — тут відбувався мітинг. Він згадав, як тут поклявся громити фашистів і техніку «всієї Європи». І ось збувається...

Лейтенант показав майору-артилеристу на карті точку, куди вдарити, і відразу ж звелів водієві їхати назад.

— Тепер нічого поспішати,— відповів водій,— міст закритий до вечора.

«Як швидше доповісти комдиву про виконання наказу?» — міркував Димов і попросив водія:

— Тоді поганяй якомога швидше до річки!

Коли машина майже виїхала з гаю і по той бік Дону завидніла висота з командним пунктом, лейтенант поплескав по плечу водія: «Стій!» — і став роздягатись.

«Уплав піде»,— подумав Ваня. Своїм рішенням Димов просто-таки здивував його:

— Може, і я з вами махну, га?

— Ще чого захотів! — Лейтенант заперечливо хитнув головою і, віддаючи Вані одяг, попередив: — У гімнастерці всі документи і комсомольський.— Пустотливо припустив по піщаній косі і з розгону кинувся у воду.

За якусь мить з'явилась його голова, він поплив наввимашки.

Водій гукнув:

— Біля берега не можна стояти! Поїхали.

Крізь дерева, що мерехтіли, Ваня стежив за Димовим... З того берега Дону зацокотів кулемет. Ваня підвівся в машині:

— Помітили, гади!

Голова Димова заховалась. Ось знову показалась. Ваня і тривожився, і заздрив лейтенантові, і волів бути зараз на його місці.

Димов, набравши повітря в легені, глибоко пірнав і плив під водою доти, доки починало колоти у вухах... Сьогодні він бачив, як важко було Сологубу, та, попри все, той не розгубився. І тепер, примушуючи себе не думати про небезпеку, лейтенант плив і плив... Нарешті минув середину річки, і фонтанчики води, здиблені кулеметом, залишились позаду. Димов уже уявляв, як доповість комдиву про виконання наказу і як той зрадіє...

Розлігся могутній залп нашої артилерії, і прокотилась гучна луна.

Тільки Димов вибрався на берег, його схопили кілька дужих солдатів. Лейтенант відчайдушно відбивався, лаяв їх добірними словами, лякав Сологубом, але йому заткнули рота пілоткою, скрутили руки і, гарненько піддаючи, потягли городами, потім через насип залізниці. Тут підірвався колись ешелон з боєприпасами, і гострі осколки впинались у босі ноги лейтенанта. Він випручувався, мимрив. «Іч, паскудний фриц,— обурювались бійці,— бомбити нашу землю легко було, а ходити по ній — п'яти горять».

Геть подряпаного, лейтенанта доставили на командний пункт Сологуба. При вході в бліндаж стояв Сологуб з тим самим генералом, який догнав їхній військовий ешелон в дорозі на машині. Командарм був чимось занепокоєний і, побачивши Димова, лише посміхнувся, знову повернувся до Сологуба. А лейтенант тільки безпорадно переступав з ноги на ногу й щось мимрив. Старший з бійців дав йому стусана, щоб умовк, і підніс руку до пілотки:

— Товаришу генерал-лейтенант, дозвольте до комдива звернутись?

— Звертайтесь,— кивнув Чуйков.

— Товаришу полковник, захопили фрица! Під водою плив... Лається по-нашому, гадина, і ваше ім'я ще називає...

Комдив оглянув полоненого, лукаво звузив веселі очі:

— А може, хлопці, це наш?

— Ні-і... Наші в трусах не воюють,— упевнено відповіли бійці в один голос.— А вони, сволота, деякі наші слова вивчили. Той фриц із збитого літака теж у трусах був і російською мовою лаявся...

— Гаразд, ідіть,— відпустив комдив солдатів, потім витягнув з рота Димова пілотку, розв'язав йому руки й розреготався: — Добре ж хлопці тебе скрутили! Ну, дякую, лейтенанте! Виручив. Швидкий ти, тільки дуже запальний. Справжнісінький вогонь! Так тебе і кликати будемо.

Давно мріяв лейтенант про те, як виконати наказ комдива і той його похвалить, а тепер, засоромлений, і слова не міг вимовити.

— Йодом змастити! І обмундирування дати! А то в такому вигляді його русалки поцуплять,— посміхаючись зауважив командарм і, постеживши очима за Димовим, продовжив із Сологубом перервану розмову.

Вони міркували, як утримати залізничний міст через Дон. Захопивши його, фашисти могли найкоротшим шляхом ударити по Сталінграду. У тому, що вони прагнули здійснити свій задум, не було ніякого сумніву — з кожним днем все більше до плацдарму підтягувалось ворожих військ.

Увечері Ваня тільки-но переїхав міст, як машину зупинив Димов. Він чекав на нього в новому обмундируванні, радісний. Наша артилерія розбила скупчення ворога, і перша спроба німців узяти росіян у кліщі не вдалася. У дуже гарному настрої Димов і Ваня вночі дісталися до своїх.

— Ну, доповідай, лейтенанте... Вогонь, як тебе до Сологуба притягли? — запитав комісар Філін. Він, як завжди, уже знав про все. А потім Ваня почув у темряві голос Богдановича: він вичитував Димова за те, що той не зачекав, поки відкриють рух по мосту, і поплив через Дон, який прострілювався німцями.

«Тільки що — так виручай Димов!..» — здивувався Ваня. Тепер він готовий був заступитися за «свого лейтенанта» — так вперше він назвав його подумки.

У нічній тиші пролунали важкі вибухи, зашарили по небу промені прожекторів. Це німці бомбили на підході до Дону наші ешелони з боєприпасами, яким дедалі важче було сюди пробитись. За Доном плацдарм настільки звузився, що німці вже обстрілювали залізничний міст з полкової артилерії. На цей час дивізія Сологуба опинилась відрізаною від сусідніх з'єднань і притиснутою до річки на невеликій дільниці біля самого мосту. Від протитанкової частини Богдановича збереглось хіба що три вогневих взводи. Здавалось, що вже немає сил утримати плацдарм, а

поріділі частини дивізії все ще відбивали натиск ворога.

Нарешті сталося найстрашніше — припинили підвозити боєприпаси. І коли німецькі танки прорвалися через наші бойові порядки — ось-ось захоплять міст і оволодіють лівим берегом Дону,— комдив вирішив: передати боєприпаси, що залишились, одному з батальйонів для того, щоб утримати міст, поки всі частини дивізії займуть оборону на тому боці...

Рвалася шрапнель. Осколки молотили по залізних фермах мосту і з несамовитим виттям відскакували. Палали просмолені шпали. Вогонь злизував фарбу із заліза. Задихаючись, Ваня біг по палаючому настилу. Кирзові чоботи і весь одяг так нагрілись, що пекло тіло.

— А-а-а!..— пролунав поруч нестямний крик. Хтось, охоплений вогнем, зірвався з високого мосту; в гуркоті снарядів, що розривалися, не було чути сплеску...

— Давай, давай, Ванечко!..— Чорношейкін штовхав його в спину, а Ваня щораз оглядався...

На правому березі залишились лейтенант з комісаром. Комдив наказав їм знищити дві машини з протитанковими гарматами. Переправити їх було неможливо: наші танки, підбиті фашистами, заступили дорогу по залізничному насипу. Але Димов, упевнений, що вони незабаром повернуться на правий берег Дону, вирішив скотити машини й гармати з насипу і сховати їх у болотистій заплаві. І Ваня, коли б не наказ комісара, допоміг лейтенантові і нізащо б його не кинув. Він біг і все озирався. Але в бурхливому вогні й диму нічого не було видно.

— Натисни як слід, Ванечко! — квапив Чорношейкін.

Міст здавався неймовірно довгий. На машині колись Ваня проскочив ним за кілька хвилин, а зараз біжить — і кінця не видно... «Ми-то з Чорношейкіним урятуємось,— міркував він,— а от лейтенант з комісаром...»

Нарешті танцюючі язики полум'я лишились позаду, обличчя обдало свіжим вітром. Ухопившись за поручні, вони жадібно ковтали чисте повітря і кашляли до хрипоти. Не-

подалік, широко розставивши ноги, стояв Сологуб. Він нібй не помічав шрапнелі, що рвалася над головою. Вся його увага була прикута до палаючих прольотів мосту...

Дивізійний інженер раз у раз підходив до Сологуба й палко доводив: «Не можна більше зволікати! Не підірвемо міст, потім пізно буде». А комдив усе чекав... Не міг він покинути своїх солдатів на тому боці. Шкода йому було і мосту — чудова споруда рук людських.

Ваня благав про себе: «Зажди, Сологубе, зажди ще, любенький...»

Міст охоплений уже суцільним полум'ям — важко перебігти. І по річці тепер не перепливеш — фашисти підійшли до самого берега, так цокотіли з кулеметів, що й птахові не перелетіти...

А лейтенанта з комісаром і досі немає. Погляди Вані і Чорношейкіна прикуті до мосту. Ось з'явилися двоє... Один — куций, другий — високий, худий. На цього другого вся Ванина надія. Їх то огортав дим, то раптом вони проривалися крізь нього, проступали виразніше. І коли наблизились, Ваня впізнав Кухту і Пивоварова. Лейтенанта не було. Невдовзі підійшли сапери, прогнали всіх в укриття. І коли надію було зовсім втрачено, з вогню вибігли ще двоє. Здалеку Ваня помітив цибатого хлопця, схожого на Димова, і весь зіщулився в очікуванні: тільки б не помилитись. Так, це були Димов із комісаром. Обгорілі, закоптілі. Гімнастерки й штани на них парували.

Філін і Димов доповіли комдиву, той запитав у них щось. «Не інакше,— подумав Ваня,— питав, чи не біжить за ними ще хто». Комісар заперечливо похитав головою. Сологуб ще трохи постояв і кивнув інженерові: «Закінчуй». Той замахав руками, загорлав що є сили:

— Всі — і в укри-ття-я-я!

Невдовзі пролунав такий оглушливий вибух, що Ваня затис вуха і пригнувся. Коли він підвів голову, мосту не було.

7

Після відкритого, випаленого степу лівобережний Дон з його прохолодною зеленню, козацькими хуторами, що потопали в гущавині яблуневих і вишневих садів, з мирним півнячим кукуріканням здавався казковим краєм. Після всього пережитого на правому березі в степу це було дивом. Винищувачі танків розмістились на околиці хутора, в колгоспному саду, і Ваня Федоров дивився на синій димок, що в'юнився з літніх кухонь, удихав запах горілої соломи і кізяка, слухав мукання корів, що поверталися у присмерку на дворища, і мимохіть уявляв своє село...

Ось зараз його мати вийде з дійницею і маленьким ослінчиком, почне доїти корівку. Тугі цівки молока спочатку дзвінко цвіркатимуть по бляшаному дні й краях дійниці, потім у пінистому молоці звук зробиться глухим і м'яким. Так виразно Ваня це собі уявив і так закортіло йому іще раз все це відчути, що він попрямував до крайнього двору. Забачивши його, літня козачка крикнула:

— Ой, зовсім хлопчиночка — солдатик! Зараз, синку, корову подою, парного молочка поп'єш.

Ваня швидко пішов.

Так... війна лишилась по той бік Дону. Важкі «хейнкелі» з бомбовим вантажем пролітали повз Дон на Сталінград. Винищувачі танків опоряджали себе, налаштовували техніку.

Прибуло поповнення. Перші листи бійцям. Тільки Вані ні від кого було ждати.

На третій день перебування в цьому раю лейтенант дістав завдання: розвідати місцеперебування батальйону та інших частин армії, що зосталися в оточенні на тому боці.

«Солдатське радіо» вже рознесло: «З лейтенантом Вогнем підуть семеро». Кілька разів прибігала Анечка, буцім-

то перевірити санітарні умови в підрозділі. Насправді всі добре розуміли, що її цікавить: чи візьмуть її в розвідку? З цим вона вже зверталась до Філіна. «Напевне, візьмуть Кухту і Чорношейкіна,— міркував Ваня,— а про мене забудуть». Однак він не втрачав надію — Димов не повернувся від комдива, і розвідників ще не відбирали. Ваня загадав: якщо Димов, повертаючись стежкою, наступить на гілку, то він піде з ним за Дон.

Нарешті у глибині саду з'явився лейтенант... Він звернув на стежку і, можливо, наступив би на гілку, але тут його погукав комісар і, підійшовши, запитав:

— У Сологуба був?

Димов кивнув.

— Може, санінструктора візьмеш? Поранить кого...

— Ну, знаєш, жінок мені не треба. Війна це чи дитячий садок?

Посміхнувшись, комісар пішов. Лейтенант постояв в задумі, зробив крок і наступив на гілку. Ваня, радісний, підбіг до нього.

— Чорношейкіна і Кухту до мене! — наказав лейтенант.

— Єсть! У розвідку їх берете?

— Звідки знаєш?

— Знаю...

— Нюх розвідника у тебе є.

— Так точно! — козирнувши, Ваня побіг.

Димов приліг під кущем. Мимо, карбуючи крок, пройшла Аня, привітала його за всіма правилами статуту. Підвівшись на лікоть, він подивився на неї здивовано... Аня чітко повернулась:

— Ви щось хотіли мені сказати, товаришу лейтенант?

— Ні...

— Тоді дозвольте йти?

— Ідіть.

Димов не міг зрозуміти, що сталося з Анею-санінструктором. Чому раптом вона пройнялася до нього такою повагою? І де вона так навчилась стройової?.. Просто замилу-

єшся! А Димов, хоч і був лейтенантом прискореного випуску, розумівся на цьому.

До замріяного лейтенанта підійшли Чорношейкін і Кухта. Кашлянувши, доповіли про своє прибуття. Димов обернувся і, соромлячись від того, що вони могли прочитати його думки, підкреслено суворо розпорядився:

— Підете зі мною. І ваші дві обслуги теж. Візьміть сухий пайок на три дні. І щоб автомати, гранати та все інше було в порядку. До вечора спати.

Солдати пішли, а Димов улігся під кущ і все думав про дівчину.

Ваня приніс кашу в начищених до блиску котелках і терпляче, з хвилюванням дожидав, поки «його лейтенант» підведе на нього очі. Той потягнув носом на запах каші з тушонкою і нарешті помітив котелки.

— Ти надраював?

— Ага. Ваш і свій.— Ваня, задоволений, подав Димову котелок.

— Чого ти мені все: «ви», «ваш»...— зауважив лейтенант, знищуючи з апетитом кашу.— Коли самі, кажи мені «ти».

Зовсім щасливий, Ваня присів поруч і, заходившись їсти, спитав:

— А чого ця сама до тебе підходила? Проходить, як гуска!

— Анька?

— Ну так.

Димов задоволено посміхнувся.

— Хоче йти зі мною.

— І ти її візьмеш? — обурився Ваня.

— Не говори так. Вона, знаєш... Одне слово, дисципліна. І крок карбує — закохаєшся.

— Теж мені... дисципліна!

Димов спохмурнів і простягнув йому недоїдену порцію каші:

— А котелок мій замасти. З таким дзеркалом швидко попадеш на мушку.

Хлопчина навіть розгубився від несподіваного повороту:

— Я що... Я можу замастити. І мій також?

Побачивши, як у хлопця затремтіло підборіддя, Димов, потягуючись, мовив уже лагідніше:

— Як хочеш... Я хропону. Розбудиш, коли сонце сховається.— І влігся.

«І чого мене потягло за язик говорити з лейтенантом про цю Аньку! — лаяв себе Ваня.— Якби не вона... то, може, і взяв би мене з собою». Ваня так розхвилювався, що, забравшись у гущавину кущів, просидів там цілу годину.

Потім, забачивши Філіна, вискочив із своєї схованки й заступив йому дорогу:

— Товаришу комісар, дозвольте звернутися до вас?

— З лейтенантом хочеш іти?

Ваня вражено подивився на комісара:

— Підхоже у вас прізвище!.. Він, пугач цей, і вночі навіть бачить...

Комісар розсміявся:

— Чого ж тут не бачити!..

Уночі, коли сховався місяць, розвідники тихо всілися в човен. Ваня стояв поряд і чекав, що скаже Димов, але той лише потис йому руку...

Декілька ночей підряд розвідники перепливали Дон біля підірваного мосту, але виявити наших не щастило; зате викотили з-під самого носа у німців ті самі гармати, які лейтенант з комісаром сховали в заплаві, і переправили їх на плотах.

Потім Димов вів розвідку вище по Дону, і Ваня знову не йшов од берега. Піхотинці, що займали тут оборону, вже звикли до нього.

Провівши розвідників, Ваня звичайно влаштовувався під пологом густих зелених гілок верби, що звисали у воду. Спостерігати треба було потай — німці час од часу освітлювали річкову гладінь ракетами. Тут же задрімавши, Ваня прокидався задовго до світанку і сидів, прислухаючись до нічних звуків. У цей час особливо зморював сон, навіть

німці не кидали ракет і не прострілювали трасуючими кулями Дон. Ось тоді й розлягався легкий сплеск, ніби вигравала на поверхні риба. Ваня знав: це поверталися розвідники. Він допомагав їм безшумно витягти човен, сховати в прибережних кущах, потім разом з ними їв смачний розвідпайок і укладався спати на запашне сіно в бліндажі. Але цієї ночі він не зімкнув очей: якийсь неспокій охопив його... Час розвідникам уже повертатися. Та скільки він не дослухався — ніякого сплеску.

Чорна вода почала сірішати... Йому хотілось, щоб ніч тривала якомога довше і, заховавши в темряві наших хлопців, допомогла їм дістатися назад. Звечора нависли низькі хмари. Хоча б дощик пішов... Але вітер, що здійнявся на ранок, очистив небо, і світанок настав раптово. Загрозливо вимальовувався протилежний стрімкий берег з німецькими укріпленнями. Там прокинулись... У вранішню тишу розкотисто увірвався тріск кулеметів. Ваня цілу ніч просидів у такому напруженні, що не відчув ні ранкової вогкості, ні холодних крапель роси, що стікали з вербового листя за комір його гімнастерки, але раптом мимохіть здригнувся від думки: на яку небезпеку наражались тепер розвідники, що лишились на тому, ворожому березі. Завидна їм уже не повернутися...

Бійці покликали його в окопи, дали котелок гарячої каші. Він до неї навіть не доторкнувся; загорнувшись у шинель, приліг у бліндажі. Заснути не міг...

Лейтенант, якого Ваня раніше недолюблював, став йому дорогий. Запитай, чому так сталось, не відповів би. Просто йому хотілось бути з Димовим, бути схожим на нього в усьому. Початок приятелювання, як і любові, завжди чарівний своїм таїнством... Ще не знаєш, як надалі складуться стосунки з тим, хто заволодів твоїм серцем і думками, а тебе невтримно вабить до цієї людини.

Опівдні серпневе сонце так немилосердно пекло, що і в прохолодному бліндажі було задушливо. Боліла голова. Ваня чув, як попискував зумер телефону, потім по проводу

викликали командира роти, і той доповів Сологубу, що розвідників ще немає.

Найжахливіше спливало Вані на думку. А раптом розвідників захопили німці... Катують їх розпеченим залізом... Ведуть на розстріл...

А тим часом розвідники справді опинилися в скрутному становищі. Виявивши нарешті наші оточені частини, вони поспіхом рушили назад. До світанку встигли досягти лише німецької берегової оборони, ледве пересікли її — і опинилися на піщаній косі. Тут і там лежали наші вбиті солдати. Притиснуті до річки, вони до останнього патрона тримали оборону, тут і прийняли смерть... Одні, стріляючи з коліна, похилилися з гвинтівкою на бік, другі впали навзнак, треті розпласталися на піску, наче обняли в останню мить життя рідну землю. Німці не ховали наших...

Переправитись через Дон уже було неможливо — зовсім розвиднілося. Димов наказав залягти поміж убитих і не ворушитись: неподалік фашистські дзоти. Невдовзі стало припікати сонце, і розвідники почали задихатися від розпеченого піску, спеки, трупного запаху. Зовсім поряд текла прохолодна річка, до нестями хотілось кинутись в неї, пірнути, ковтнути води, а потім... хоч померти.

Опівдні сержант Кухта відчув: голову так припекло, що ось-ось трапиться сонячний удар. Поправив пілотку. Німець у дзоті чи злякався, що вбиті росіяни оживають, чи йому просто набридло сидіти. Вистромив з амбразури руку з парабелумом, чорне кружало дула покрутилося. Гримнув постріл. Одна куля пробила голову вбитого, друга — ногу лейтенанта.

У чобіт натекла липка кров. Димов терпів. Знав: варто йому видати себе, перестріляють їх німці, як куріпок, і завдання комдива не буде виконано. Все болісніше пекла нога... Димов намагався уявити, як би в його становищі повівся Сологуб, і не дозволяв собі поворухнутись. А фа-

шист далі вправлявся в стрільбі, щоразу нестерпно довго вибираючи ціль.

...Цей день видався Вані як ніколи довгий. Він ледве дочекався сутінок і пробрався на свій «спостережний пункт». Згодом підійшли капітан і комісар, мовчки сіли поруч.

Опівночі Дон освітився ракетами. Зацокотіли кулемети. Праворуч від себе Ваня побачив вихопленого світлом ракети човна з веслярами. Схопився і помчав уздовж берега, потопаючи в глибокому піску. Кулі з сичанням булькали у воді, збивали пісок біля його ніг.

— Товаришу лейтенант, та ви обережніше! — почув він у темряві голос сержанта Кухти.— Ми самі розвантажимо, а ви посидьте.

Ваня підстрибнув: «Отже, живий! Живий!..» Човен пристав до берега, і розвідники розвантажували бронебійки з гвинтівками, добуті на тому боці. Ваня став допомагати їм, не зводячи очей з Димова, що накульгував.

— Та ви посидьте,— раз по раз умовляв Кухта командира й мовив до Богдановича, що підійшов: — Поранений він.

— Гайда за мною до Сологуба! — наказав Димову капітан.

Ваня рвонувся було за лейтенантом, та Богданович зупинив його:

— А ти, Федоров, носи зброю...

Спостережний пункт комдива знаходився недалеко, але довелося покружляти вузьким звивистим яром. Капітан ішов попереду і інколи зупинявся:

— Як нога?

— Пусте, просто подряпина, товаришу капітан,— кривлячись від болю, відповідав Димов.

Біля бліндажа їх зустрів ад'ютант Сологуба, провів через темний тамбур, завішаний плащ-наметами, трохи підняв ще одну завісу, і раптово тих, що ввійшли, засліпила електрика... Яскрава маленька лампочка від акумулятора заливала бліндаж білим світлом. Сологуб, у щільно обтягнутій стального кольору гімнастерці із шевйоту, схилив-

ся над картою. Посадивши Димова за стіл, попросив показати на карті місце, де оточені частини армії продовжують вести бій.

— Даруй мені,— вибачився комдив,— що, пораненого, тебе мучу. Але командарм чекає відомостей. Адже там багато голодних і поранених. Треба їх визволяти.

Димов розповів усе, що знав про частини, що опинились в оточенні. Віддав Сологубу закривавлені партквитки й червоноармійські книжки, взяті у бійців, що полягли на косі. Вони загинули, але навіть мертві допомагали нашим, приховуючи розвідників.

Прощаючись, комдив обняв лейтенанта:

— Передай хлопцям своїм, Вогонь, що вони молодці! Знаю з Іспанії, як пролежати на жарі день, та ще поміж убитими...

Виявляється, спостерігачі доповіли комдиву, що розвідники залягли на піску поміж убитими, і він цілий день не відривав очей від стереотруби. Артилеристи були в повній готовності за його наказом ударити по фашистській укріпленій лінії.

На радість Вані, капітан наказав йому супроводжувати лейтенанта до медпункту частини. Хоча й поряд, вирішили під'їхати на машині. Розвідники наламали гілляк у кузов полуторки, зверху постелили сіна, потім несподівано підбігли до Вані, схопили його за руки й за ноги, розгойдали і закинули в м'який кузов, а Димова обережно поклали. Коли машина від'їхала, Ваня запитав:

— Як вам, нічого?

— Нічого,— відповів лейтенант, розкошуючи на сіні.— Ти спав сьогодні?

Добре, якщо за три доби Ваня подрімав години дві, але відповів бадьоро:

— Аякже... спав, товаришу лейтенант.

— Тоді я засну.

Ваня обхопив розпоротий чобіт лейтенанта із забинтованою ногою і притримував, щоб не трясло на вибоїнах дороги, а за хвилину заснув в обнімку з чоботом, уткнувшись головою в живіт Димову.

Коли він розплющив очі, машина стояла біля наметів; лейтенанта з ним поруч не було. Хлопець цмокнув язиком: «Прогавив!..» — і виплигнув з кузова.

Довкола була темінь. У тилових підрозділах суворе маскування. Лише придивившись, Ваня розпізнав світлу плямку в брезенті й пішов на неї. Але голос Димова він почув зовсім з іншого намету.

— Та хіба це поранення! — обурювався лейтенант.

— Лягайте, хворий! — вимагав жіночий голос.

Ваня зрозумів, що лейтенанта треба визволяти, і шмигнув під брезентову завісу...

Лампа із сплющеної гільзи тьмяно освітлювала намет. Димов сидів на ліжку з перебинтованою ногою і з посмішкою поглядав на Косопирикову в білосніжному халаті. Ваня навіть присвиснув: «Ця здихля ще сміє командувати!..» Не встиг він прикинути, як краще визволити лейтенанта, Аня обернулась і суворо спитала:

— Ти чого тут?

— Не задирай носа,— присадив її Ваня,— це мій лейтенант. Зрозуміло?

— Зрозуміло. Який командир, такий і боєць! — посміхнулась вона і скомандувала:

— Федоров, ану, кроком руш звідси!

— Ти кому це, Косопирикова, кроком руш?! — підступив до неї Ваня.

— Федоров, відставити,— промовив Димов і заспокоїв Аню: — Він піде, я тільки хочу передати через нього...

— Ну, тоді швидше!

— А може, в мене таємниця,— посміхнувся лейтенант.

— Будь ласка.— Вона повела вузьким плечиком і відвернулась.

Димов притяг до себе Ваню і шепнув:

— Попроси водія відігнати машину, і ждіть мене поблизу.— І голосно додав: — Скажи, рана незначна. Просто «лікар» суворий трапився, не відпускає.

— Єсть передати! — цокнув каблуком Федоров і, проходячи повз дівчину, козирнув: — Щасливо залишатися, «товаришу військлікар».

— Бачите, який у мене ввічливий солдат,— зауважив їй Димов.

Пригнувшись, до намету ввійшов капітан Богданович:

— Ну як?

Димов схопився з ліжка:

— Дрібниці, товаришу капітан. Дозвольте готуватися в десант?..

Богданович обірвав його:

— Тебе не питають.— І подивився на Аню: — Ну?

— Поранення не можна назвати небезпечним...— відповіла дівчина, ніяковіючи під суворим поглядом капітана.

— У госпіталь його треба відправляти?

— Поки що не знаю... Але треба витримати. Він же цілий день пролежав поранений на піску... Може бути зараження, хоч я сироватку ввела.

— Лягай, Вогонь,— йдучи, наказав капітан.— А ти, Косопирикова, дивись, щоб не втік.

— Єсть,— покірно влігся на ліжко Димов.

Аня, провівши поглядом Богдановича, по-начальницькому подивилася на лейтенанта.

— Невже, Косопирикова, відправиш мене в госпіталь?

— Побачимо,— суворо відповіла Аня. Потім витягла з тумбочки зошит, сіла на табуретку й почала писати.

— Що ти пишеш там?

— Листа мамі. Лежіть спокійно, хворий.

— А моя мати в Ленінграді... Не відповідає на листи...— якось вихопилось у нього само собою.

— А моя під час бомбування загинула...

Димов від здивування трохи підвівся:

— А кому ж ти пишеш?

— Тітці.

Лише зараз Димов зрозумів: вона часто сміється не тому, що їй весело. Просто від цього їй стає легше. І їм від цього легше.

— Ось що...

— Що?

— Це я даремно говорив, що в тебе сміх безглуздий... Це добре, коли ти смієшся...

Аня усміхнулась, зняла пілотку і в задумі почала розплітати косу.

— Косопирикова!..— вигукнув Димов.— У тебе така коса?

— Не можна так? — злякалась вона.

— Гарно. І ти зовсім інша...

— А я все боялась, що накажуть зрізати. І щоб сховати її, підібрала велику пілотку.

— А я гадав, що в тебе голова така велика.

Вони обоє засміялися.

Ваня розшуовхав водія в кабіні, передав наказ лейтенанта, повернувся назад і, притаївшись навпроти намету, став чекати. Час минав, а Димов не з'являвся. Ваня підкрався ближче й відігнув кінець завіси... Дівчина розчісувала коси, а лейтенант дивився на неї, мов на картину.

— Я бачив вас уві сні... ось такою...— Димов затинався від зніяковіння.

— Якою?

— З довгою косою. Вас охопив пазурами чорний стерв'ятник. А я летів на коні рятувати...

— Мене... рятувати? — засміялась вона, закріплюючи косу на потилиці.

— Правда,— тихо мовив лейтенант, не зводячи з неї очей.

Ваня з досади відійшов. «Справу на неробство міняє!..» Постояв, потім, змінивши голос, сердито крикнув:

— Куди всі медики поділись? — і сховався за наметом.

Аня вибігла. Ваня трохи підняв брезент, проліз усередину намету до топчана Димова:

— Біжімо, товаришу лейтенант!

Димов, замислений, і далі лежав.

— Біжімо, бо повернеться! — шарпнув його Ваня.

— Перепаде їй,— підводячись у роздумі, сказав Димов.

— Так їй і треба, щоб не задавалась.

Димов згорнув матрац, прикрив ковдрою, ніби на ліжку спить людина. Потім Ваня і лейтенант виринули з-під намету, крізь кущі дісталися до машини. Водій, не вмикаючи фари, рушив...

8

Винищувачів танків разом з піхотою призначили в десант на правий берег Дону, щоб допомогти вирватися з оточення частинам Шістдесят другої армії. Ледь почало світати, коли перші човни з автоматниками тихо відпливли й одразу зникли в тумані, такому густому й білому, що його хотілось пити, як парне молоко з-під корови.

Ваню в десант, звичайно, не взяли, але прогнати його від берега комісар не наважився, і тепер він сидів в укритті разом з Філіним і капітаном Богдановичем, спостерігаючи за переправою. Йому так і кортіло допомогти бійцям зштовхнути у воду плоти з гарматами.

— Товаришу капітан, дозвольте...

— Нехай самі пораються, на тому березі їм важче доведеться,— відрубав Богданович, вдивляючись, як, огорнені туманом, безшумно, ніби привиди, рухалися вздовж берега бійці.

Ваня осудливо подивився на капітана і зітхнув. Комісар поклав руку йому на плече:

— Сиди, Федоров. Капітанові й мені заборонили в десант, а тебе сам бог не велів пускати. Ну от, здогадались... Полізли в воду за Димовим, насилу зіпхнули пліт...

— Димов?! — Капітан від подиву мало не вистрибнув з рівчака.

— Втік з-під вашої охорони,— пояснив Філін.

Ваня усміхнувся — це відбулося не без його участі.

— Санінструктора негайно до мене!

— Вона теж відпливла,— сповістив Філін.— Я відпустив. Поранених багато буде.

— Повернеться, в піхоту відправити за те, що лейтенант утік у неї із санчастини! — наказав розгніваний капітан.— А йому п'ять діб арешту!

Філін перечекав, поки Богданович охолоне, і, дивлячись на Дон, що здіймався клубами, зауважив:

— Товаришу капітан, адже тут колись флотилія Петра Першого пливла на Азов...

Богданович кинув погляд на Філіна, подумав: «Дипломат!» — і промовив:

— Хороший з тебе командир вийде: спокійний ти в бою, не розгублюєшся.

Висадитись потай десантові не пощастило... Злетіли німецькі ракети, спалахнувши в тумані яскравими матовими кулями. Загелготали злі стривожені кулемети, сотні вогненних трас зітнулися в тумані. Від мін і снарядів, що вибухали, закипів окропом, здибився Дон. На воді солдатам загибель, один порятунок — швидше досягти того берега і вступити в бій.

Та що це?.. В німецьку какофонію гуркоту тоненькою ниточкою вплелись автоматні трелі, спочатку ще зовсім слабенькі й розрізнені, щодалі наростали в суцільний дружний тріск. Пролунали сухі, дзвінкі постріли «сорокап'яток». Ваня розпізнав би їх серед тисяч гармат!..

Напружене обличчя комісара розпливлось в усмішці, він повернувся до капітана. Ваня підстрибнув і закричав на весь голос:

— Наші-і!.. На тому боці!..

Його крик потонув у грізному гуркоті артилерії — вона вдарила по укріпленнях ворога на правому березі. Так

тривало хвилин десять. Потім димний туман розкраяла серія зелених ракет, і вибухи снарядів почали віддалятись. «Ага,— зрозумів Ваня,— зеленими ракетами наші просять перенести вогонь далі. Отже, справи йдуть на лад!»

Туман вже розсіювався, коли з'явилися перші поранені й підтвердили, що десант закріпився на тому березі. Та радість була недовгочасною. Налетіли німецькі літаки. Наших почали тіснити. Ваня бачив, як Сологуб ходив берегом, розпоряджався відправкою підмоги десантові. В один із човнів, ледь той відчалив од берега, влучила міна. Випірнули лише два бійці...

Падали повбивані осколками люди, а Сологуба смерть обходила. «Заговорений він, чи що?» І тільки Ваня так подумав, як, ударившись об дерево, оглушливо розірвалася міна. Порснули з вищанням розпечені осколки... Комдив заточився і знову випростався. По обличчю його, по широких грудях текла кров. Підбігли бійці, хотіли понести його на руках, але він не дозволив. Спираючись на плечі солдатів, продовжував командувати.

У Вані перед очима ожив мітинг на галявині в дубовому гаю, і він згадав клятву Сологуба: «Будемо битись, хлопці, до останнього удару серця!»

Побачивши, як Ваня зблід, капітан наказав:

— Ану, марш на кухню! — І додав лагідніше: — Подивись, чи живий кухар?

«Що з ним зробиться, з кухарем?» — хотів крикнути Ваня, але зустрівся із суворими очима капітана і вискочив з рівчака.

Щезнувши в глибині гаю, він зупинився. Промені сонця майже не пробивали густої крони дерев, а гуркіт бою долинав сюди приглушено, і якась птаха навіть безтурботно виспівувала. «Я тут птахів слухаю, а там наших убивають!» — розсердився на себе Ваня, але повернути назад і порушити наказ капітана не наважився.

До переправи лісовою дорогою швидко йшла рота.

— Гей, а ти куди йдеш? — запитав Ваню один із солдатів.

— Ясно куди! — відповів інший.— П'яти змазує...

Солдати засміялися. Ваня, рішуче повернувши назад, пристав до них. Як тільки рота поминула гай, командир скомандував:

— По відділеннях... до човнів... бігом... марш!

І Ваня теж побіг услід за бійцями. Попереду шарахнув вибух. Скрикнув боєць, упав... Ваня підняв його автомат, скочив з розгону в човен і почав веслувати прикладом. Отямився, лише коли випливли на середину ріки. Тут його і помітив сержант, командир відділення:

— Е-е, хлопче! А ти чого тут?

— Наші там,— махнув Ваня в бік правого берега,— і я мушу бути там!

— Це правильно,— погодився сержант.

Поряд гучно вибухнула міна, і всіх у човні обдало водою. Сержант, налягаючи на весла, покрикував:

— Натисніть як слід, хлопці! Гірше смерті нічого не буває...

— А помирати не хочеться! — крикнув солдат, який сидів навпроти Вані і з такою силою гріб, що човен за кожним помахом весел ривком кидався вперед.

Сліпучо блиснув вогонь, і на Ваню впав стовп води. Човен загойдався і пішов на дно. Зникла в воді широка закривавлена спина солдата, що казав: «А помирати не хочеться!» Він і заслонив Ваню від смерті.

Не випускаючи автомата, Ваня плив, поки ноги не торкнулися дна. Сержант уже вибрався на стрімкий берег, закричав:

— За мно-о-ою!.. Впе-е-ре-ед!

Ваня видерся на кручу, заліг цепом з піхотинцями і почав стріляти з автомата по сіро-зелених постатях. Німці відкотилися. Потім знов пішли в контратаку. Цього разу рухалися чомусь щільною колоною. Солдати відкрили, було, вогонь, і в ту ж мить почувся голос командира роти:

— Припинити вогонь! Це ж на-а-ші-і!..

Обірвані, в потемнілих кривавих пов'язках, з шаленою радістю в очах, що нарешті вирвалися з оточення, бійці падали у цеп піхотинців, тисли протягнуті до них руки. Голодні, зранені, без сну і відпочинку, вони дивились не раз смерті у вічі і не боялися її прийняти,— найстрашніший для них був полон.

Праворуч від Вані заліг перев'язаний задубілими брудними бинтами зморщений дідок. Лише придивившись, Ваня збагнув, що це зовсім ще молодий хлопець, просто він був дуже худий і змучений. Побачивши ящик з патронами, хлопець аж затремтів на радощах. Але йому бракувало сил зарядити собі диск. Хтось з піхотинців дав йому шматок хліба; він подивився жадібно на хліб, усе силкуючись зарядити диск. Ваня віддав йому свій автомат. Той як припав до нього, так і стріляв, поки не відбили контратаку німців. Лише після цього взявся за хліб. Їв, обережно тримаючи шматок в долонях, щоб жодна крихта не впала...

Вані кортіло побачити лейтенанта. Він чув, як дзвінкі «сорокап'ятки» і голосні бронебійки палили ліворуч, десь неподалік. Але він не міг залишити своє місце в цепу. Оточенці все йшли і йшли, падали у цеп, несамовито стріляли й жбурляли гранатами у фашистів...

Смертельно пораненого Сологуба привезли до санбату. Довідавшись про те, що сталося, прибув з іншої дільниці фронту командарм Чуйков.

— Іване Петровичу... Ваню...— Присівши поруч, він доторкнувся до руки комдива.

— Ти хто?.. Чого тут?.. Переправляй, кажу, війська...— марив Сологуб.

— Іване Петровичу...

— Переправляй, кажу, рятуй хлопців...

— Це я, Василь...

— Василь?! — Упізнавши Чуйкова, Сологуб спробував підвестися.— Товаришу командарм, наказ виконав...

— Дякую, Іване Петровичу, від усіх врятованих, від усієї армії...

Не знав ще тоді Чуйков, що незабаром йому доведеться взяти командування цією самою Шістдесят другою армією, перейменованою після Сталінграда за масовий героїзм у Восьму гвардійську, а дивізія Сологуба із Шістдесят четвертої теж перейде до її складу. У тому, що легендарна армія пройшла від берегів Волги до Берліна, була чимала заслуга тих, хто допоміг їй прорватися з оточення, хто віддав своє життя у сміливому десанті за Дон — бійців сибірської дивізії і її командира Сологуба, який зараз помирав...

— Пам'ятаєш, Іване, як ми курсантами були...— Командарм намагався відволікти важкі думки Сологуба і полегшити його останні хвилини.

Сологуб ворушив губами:

— Було, все було...

— А Колчака як добре ми били. А пам'ятаєш Халхин-Гол, фінську?..

— Було, все було...— із стогоном видихнув комдив.

Чуйкову було тяжко бачити, як згасає його бойовий друг, і він, пересиливши себе, вимовив якомога бадьоріше:

— Ми ще повоюємо, Ваню.

— Все життя ми з тобою воювали, товаришу командарм, а говоримо так уперше...— тихо мовив Сологуб і, напруживши останні сили, посміхнувся.— Мріяв я, Василю, землю орати. Мабуть, не судилося, помру військовим.

«Та ми ще з тобою...» — хотів сказати Чуйков, але по обличчю комдива пробігла ніби біла тінь, він здригнувся і, якось враз віддавши себе смерті, витягнувся.

Командарм став у головах.

Фашисти бомбили до самого вечора, перешкоджаючи переправлятись тим, хто вирвався з оточення. І Вані довелось бути до вечора на тому боці. «Нехай капітан сварить мене одразу за все!» — приготувався він до найгіршого. Повернувшись з останніми десантниками, він вийшов на лісову

стежку й побачив машини винищувачів з гарматами на причепі. Дивно тільки, що, крім Чорношейкіна, який сидів на підніжці машини з гвинтівкою, нікого з бійців не було.

— Де наші? — запитав його Ваня.

Чорношейкін махнув рукою в бік берега й одвернувся. Федоров попрямував туди.

Під останніми деревами перед піщаною косою, де він вранці сидів у рівчаку з капітаном і комісаром, півколом завмерли бійці. Ваня протиснувся між ними і... відсахнувся: на плащ-наметі лежав Богданович. У місячному світлі його обличчя було чужим. І страшно було бачити невгамовного «залізного капітана» нерухомим. Якби не перебитий осколками ремінь, не можна було б у це повірити.

Ваня відшукав очима лейтенанта. Тому найбільше перепадало від капітана, а тепер по суворому, закам'янілому обличчю лейтенанта течуть сльози. Всі бійці тихо плачуть, і з ними разом комісар Філін, зсунувши свої густі брови до перенісся. У Вані підступив клубок до горла, защипало в очах...

Мертва тиша панувала довкола.

Філін знав: усі чекають від нього слова. За цей місяць жорстоких боїв на Дону багато він смертей побачив, багато прощальних слів промовив на могилах товаришів. А от сьогодні немає таких слів у комісара, щоб висловити велике спільне горе. Він розумів, що мусить сказати щось важливе... І, оглянувши всіх, почав здавленим голосом:

— Пригадайте себе з того самого дня, коли починаєте пам'ятати себе... Про все піклується мати, поряд батько, і раптом... обривається безтурботна юність. Ти — солдат. І від того, хто стане твоїм командиром, хто тебе навчатиме суворій військовій науці й потім поведе в бій, залежатиме багато: виконаєш свій синівський обов'язок перед Вітчизною чи покриєш себе ганьбою. Пам'ятаєте, в Сибіру... Він піднімав вас вночі по тривозі й наказував крокувати з повною викладкою по п'ятдесят кілометрів у лютий мороз. Ми місили сніг. Падали. Лаяли капітана. І знову кроку-

вали. І ви, і я вважали його жорстоким. А коли на нас посунули шістдесят танків під Чиром... Ви знаєте тепер, що допомогло нам вистояти.

Він дозволив вам зустрітися з рідними, собі — ні, хоч сім'я у нього була близько, в Омську. І ви, і я тоді остаточно вирішили, що капітан наш — «сухар». А сьогодні під час бомбування він поступився своїм місцем у рівчаку незнайомому бійцеві, а сам загинув...

Слухали і дивувались бійці, як комісар зумів прочитати їхні думки, зрозуміти те, що у них на серці. А він був такий же молодий, як вони, тому і відчував те саме. Він говорив про себе і про них. Саме ці слова їм і потрібні були.

Помовчавши, комісар тихо продовжував:

— Ось який був наш «залізний капітан»... Він усе життя віддавав себе іншим і більше віддавав, ніж брав. Він був комуніст.

Комісар оглянув усіх:

— Не плачте, бойові друзі! Є люди, які не вмирають. І капітан наш такий.

Бійці стояли притихлі. Потім зібрались було прикрити тіло капітана плащ-наметом, але комісар знаком попрохав зачекати і відстебнув від перебитого капітанського ременя планшетку. Не думав тоді комісар, що через багато років зустріне дочку «залізного капітана» і віддасть їй цю планшетку. Поховали у повній формі. На білому піску виріс свіжий чорний горбок. Три прощальні автоматні черги прокотилися луною над річкою.

Дон, ще вранці збурений від сотень снарядів, бомб і мін, зараз угамувався і мовчки ніс свої чисті сині води, ніби тужив разом з бійцями.

9

Спека не спадала, хоча серпень підходив до кінця. Німці кидали в бій свіжі сили, але опір дивізії зломити не могли. Здавалось, комдив Сологуб, «залізний капітан» і тисячі інших не загинули, а й далі ходили в атаку з живими, стояли на рубежі до останнього патрона.

І ще билась би дивізія на Дону, та надійшов терміновий наказ відійти, бо німці з району Вертячий вже вийшли до північної околиці Сталінграда; проривались вони до міста і з півдня. Вночі дивізія рушила від Дону останньою вузькою, ще не захопленою німцями смугою. Позаду, праворуч, ліворуч тисли фашисти.

Машини винищувачів танків рухалися в суцільній пітьмі. З обох боків долинав тривожний гул. Спиною до спини з Димовим на снарядному ящику сидів Ваня, ніби настовбурчений горобець; півгодини тому, коли від'їжджали, він дістав од капітана прочухана. Чорношейкін попросив хлопчину обійти сад, перевірити, чи не залишили вони чого в поспіху.

— Тобі наказав сержант Кухта, ти й гасай по кущах! — прямуючи до машини, відповів Федоров. Він відчув себе на рівних з ним правах після того, як його призначили в батарею Димова підносчиком снарядів, і пишався тим, що вивчив гармату і на випадок міг би замінити навідника.

— Ти кому грубіяниш, жовторотий?! Він тебе вчив, а ти...— налетів громовицею лейтенант на Ваню.— Негайно проси вибачення у Чорношейкіна і обнишпори всі до одного кущі. Війна тобі це чи дитячий садок?

Ваня обдивився всі кущі у великому саду, поколов руки.

Комісар Філін чув, як Димов вичитував хлопцеві, і з посмішкою відзначив, що улюблена приказка капітана перейшла до лейтенанта. Йому подобалося, що той не попускає молодому бійцеві. «Хто ж із них перший заговорить?» — цікавило комісара. Ваня переживав суперечку,

а ось його молодий лейтенант полинув думками далеко і мрійливо дивився на місяць і швидкі хмари.

Чекати довелось недовго. Ваня схопився:

— Товаришу лейтенант, дозвольте звернутися до єфрейтора Чорношейкіна?

— Комісар тут за старшого,— зауважив йому Димов.

— Ну-ну, звертайся до єфрейтора,— підбадьорив Філін.

— Товаришу єфрейтор, пробачте, що я з вами на «басах»...

— Гаразд, Ванюшко, з ким гріха не буває...— прийшов на виручку добродушний Чорношейкін, радий, що хлопець відчув свою помилку; а від Ваниної образи на лейтенанта нічого не лишилось — розтанула, що легка хмарка.

Машина, пригальмувавши, уперлася в колону піхотинців.

— Гей, винищувачі! Хто у вас за головного? — запитали з темряви.

— У чому справа? — обізвався Філін.

— Підвезли б трохи нашу сестричку, а то в неї з ногою зовсім кепсько...

Міцні солдатські руки підняли дівчину, як пушинку, опустили в кузов. Лейтенант посунувся. Вані не сподобалось, що хтось сів між ним і Димовим. Він одвернувся і презирливо буркнув:

— Беруть тут усяких на війну... вони до пуття і взутися не можуть.

— Федоров! — спинив його Димов.

— А-а, це той самий Федоров, який з намету витягнув вас? — із сміхом мовила дівчина.

— Він самий,— ствердив лейтенант, у темряві відразу не впізнавши Аню.— А вас після цього відправили в піхоту?

— Ну так, через вас і відправили. А я не шкодую.

Димов з Анею тихо перемовлялися. Ваня кріпився з усіх сил, щоб не заснути, голова його кілька разів схилялася на плече дівчини. Він стріпувався, відгонив сон. Але кінчи-

лось тим, що він таки заснув у неї на плечі. А вона боялась повернутися і розбудити його.

Цілу ніч їхали обережно, з частими зупинками. Рановранці колони втяглися в довгу Яблуневу балку. Тут їх і наздогнали «юнкерси»... Кажуть, що досі на дні балки виступає кров. Може, це й не так, але навесні там червоно від тюльпанів.

Прокинувся Ваня од виття сирен пікіруючих «юнкерсів». Бійці горохом сипонули з кузова, з ними й Ваня. Димов зіскочив, махнув рукою, щоб машини розосередились, побіг у придорожній кювет, та раптом повернув назад: Аня ніяк не могла вибратися з машини. Тільки-но Димов устиг підхопити дівчину з кузова, як підбіг Федоров і потягнув його вбік. Лейтенант не відпускав руку Ані. Так утрьох вони й попадали в рів. Пролунав вибух. Кулеметна черга прошила ящик із снарядами на машині.

Ваня притиснувся до землі, але тут його боляче вжарило ззаду... Він доторкнувся до штанів — на долоні залишилась кров. Поранило в саме непідходяще місце. «Тепер всі сміятимуться, а особливо ця Косопирикова... Відправить ще в госпіталь!»

Горіли машини, вщент розлітались вози, стогнали поранені.

— Обкопайся і сиди тут! — гримнув лейтенант і з Анею, Кухтою і Чорношейкіним кинувся рятувати поранених.

«Як з різаного поросяти тече!» — досадував Ваня. Індивідуального пакета не вистачило, довелось скинути гімнастерку й розірвати спідню сорочку на смужки.

Тепер треба було обкопуватись. Недалеко, уткнувшись у землю, на протитанковій рушниці лежав солдат, а збоку в нього стирчало відполіроване руків'я саперної лопатки. Боязко було доторкнутись до вбитого, але Ваня пересилив себе, смикнув лопатку. Похапцем вирив невелику ямку, спробував згорнутися в ній кренделем, але, зрозумівши, що така ямка не врятує, взявся знову рити. Промоклі від крові бинти разом із штанами присохли до тіла і ніби жер-

стю шматували рану, кожен рух завдавав болю. Заглибивши рівчак, Ваня забився в нього, витягнув ноги і мимохіть згадав, як його, маленького, мати так само садовила в ночви. Раптом над ним з'явилося страшне, спотворене обличчя солдата; він хотів укритися в рівчаку, але, побачивши, що місце зайняте, побіг далі і... зойкнувши, безпорадно осів на землю.

Ваня схопив карабін, що валявся поблизу, знайшов у підсумку загиблого солдата бронебійні патрони і став палити по крилах бомбардувальників, де знаходилися бензобаки.

Неподалік пролунав гуркіт мотора. У піщаній бурі, серед спалахів, вибухів і кулеметних трас, серед сотень смертей їхав маленький, в'юнкий «віліс». Їхав наче й не було нічого, лавіруючи між убитими, машинами, що горіли, потрощеними возами й тушами коней. Порівнявшись з Ванею, машина зупинилася. З неї зіскочив командарм Чуйков. За ним — три автоматники й хлопчинка трохи старший за Ваню.

— Молодець! — похвалив Чуйков Федорова, який стріляв по літаках, і, забачивши перевернутого воза (у ньому не оберталось одне колесо), наказав автоматникам узяти протитанкову рушницю з-під убитого, в якого Ваня витяг лопатку. А коли почали перевертати вбитого, той раптом ожив...

— Чому не стріляєш?! — з гнівом заторсав його Чуйков.— Хлопчак не злякався, а ти, здоровило, тремтиш.

Бронебійник, оглухлий від бомбування, отетеріло витріщився на грізного генерала, який в цьому пеклі, схоже, наче з неба впав. Збагнувши, що солдат не чує, командарм схопив обривки віжок, прив'язав до колеса протитанкову рушницю, зарядив, повернув колесо і вистрілив по літаку, що в цей час пікірував. Після цього бронебійник кинувся до рушниці і почав палити, а командарм з автоматниками і хлопчиною повертали набік інші вози і установлювали бронебійки на колеса.

Тепер усі відчайдушно боролися за життя. Літаки вже літали з побоюванням; з великої висоти бомбувати вузьку балку їм було важко, а обстрілювати зовсім неможливо. Та загрожувала нова небезпека — дивізії наздоганяли німецькі моторизовані частини. Командарм наказав поставити гармати на пряму наводку.

Упираючись ногами в сипкі схили балки, Ваня допомагав тягти гармату нагору. Він із цікавістю і деякою заздрістю подивився на хлопчину, супутника командарма, якого помітив ще під час бомбування. Був той старший і на зріст вищий за Ваню, гімнастерка й штани сиділи на ньому як улиті, і носив він не черевики з обмотками, а франтуваті чобітки. «Це тільки обмундирування гарне, а сам він кволіший за мене,— втішав себе Ваня.— Я б його запросто поборов...»

Пізніше він довідався, що зовсім недавно цей хлопчина привіз на командний пункт Чуйкова тіло вбитого батька, начальника оперативного відділу армії Сидоріна. Командарм, бачачи, як тяжко син переживає втрату батька, наказав йому супроводжувати себе в одну з дивізій. Відтоді молодший Сидорін і був нерозлучний з Чуйковим.

Не встигла батарея Димова розвернутись до бою, з'явилися німецькі танки. Вони рухалися боком на великій швидкості. Командарм наказав відкрити вогонь з дальньої відстані.

Бій тривав цілий день — фашисти поступово стискали кільце.

Ваня, підносячи до гармати снаряди, час од часу мацав долонею свою ганебну рану. Коли виступала кров на штанах, він сідав на пісок, і виходило, що просто забруднене обмундирування. Чорношейкін запитував співчутливо: «Стомився, Ваню?» — і дозволяв стати на кілька хвилин заряджаючим, а сам підносив снаряди. Заряджаючи гармату, Ваня мріяв, що, можливо, незабаром йому випаде щастя побути й за навідника...

— Ти поранений?! — скрикнула Аня, яка з'явилась зовсім несподівано, і зажадала: — Знімай штани.

Ваня, звісно, не звернув уваги на її слова й продовжував заряджати гармату.

— Знімай, тобі кажуть! — підійшовши, наказав Димов.

— Хай відійде, тоді зніму.

— Тримайте його,— сказала лейтенантові Косопирикова, і той слухняно схопив Ваню за руки.

Вона миттю здерла штани з хлопчиська і плеснула на рану йоду. Ваня зневажав її, тому навіть не ойкнув. Вона спритно і швидко його перев'язала, після цього присіла і стягла з себе чобіт. У неї до ноги присохла стара пов'язка, дівчина рішуче віддерла її. А Ваня гадав, що вона намуляла ногу.

Небо залишалось ще ясним, а в балці вже згущалися сутінки. «Юнкерси» припинили обстріл і, розвернувшись, лягли курсом на свій аеродром. І тут всі побачили вороного коня.

З повітря його, певно, добре було видно, тому що один з «юнкерсів», відокремившись від інших, спікірував на нього. Німецький льотчик строчив по вороному. А той, не розбираючи дороги, мчав до людей. По боках били стремена, підскакуючи, бряжчали одне об одне. Кінь злякано хропів і шарахався від бійців. Найпростіше було пристрелити його, але Димов кинувся назустріч вороному, скочив у сідло і поскакав убік, щоб не викликати вогонь на людей.

Нарешті зовсім стемніло. Вибрались з балки. Вані здавалось, що їх зівсібіч оточили — не вирватися з палаючого кільця. Час од часу під'їжджав Димов, непомітний на своєму чорному коні, і показував напрямок.

Їхали до півночі. Потім знову зайняли оборону. Тепер уже в приволзькому степу, не такому полиновому, як донський. Сил не було триматися на ногах. Пекла рана. Ваня віддав би все життя за годину сну. Але всі довбали землю,

і він довбав. Спереду вогнищами палали будиночки аеродрому в Гумраці. Позаду на все небо — заграва. Це горів Сталінград...

10

Колись тут проносились пасажирські поїзди, а зараз рейки з драбинами шпал стали сторчма, телеграфні стовпи розщеплені. У поритому вирвами насипі в обгорілих кущах розмістилась кухня і останні, побиті осколками, чотири полуторки від протитанкових гармат; далі на пагорбі біля шосе, прямо на баштані, де кавуни були з'їдені і почавлені військами, що проходили, розташувались вогневі винищувачів; там же — траншеї піхоти. Тут усе — і тил, і передова.

Обгорілу траву поскубували пара коней, на яких Овчинников, перетворившись тепер із водія на їздового, возив кухню і продукти. Врятований лейтенантом вороний форкав від запаху гару і оскаженіло косив оком на Удовика. Кухар більше, ніж бомби, боявся коня відтоді, як той його хвицнув, і зараз, вишкрібаючи казан, поглядав на вороного з острахом.

— Гей, Овчинников! — закричав він.— Ставай працювати.

Овчинников похропував у рівчаку, не випускаючи з рук налигача з прив'язаною коровою. Він не спав цілу ніч, їздив у тил дивізії одержувати «ходячий пайок».

Неподалік вибухнула міна. Корова злякано замукала. Удовико став ще розлюченіше шкребти казан — сьогодні він був не в настрої. Хто б міг подумати, що його колишній помічник Ваня Федоров скаже йому таке!..

Ваня прийшов з термосом ще й на світ не зазоріло.

— Поки сніданок не готовий, може, чайку, синку, поп'єш? — запропонував Удовико.

А той розкричався:

— Буду я з тобою чаї розпивати! Люди на передовій сніданку чекають, а ви прохолоджуєтесь в тилу!..

«Який же тут тил? — сторопів від обурення Удовико.— До мене на кухню ще більше мін летить. Стріляють по нас, а попадають у мене». І, ніби на підтвердження його думки, поблизу розірвалась міна. Удовико вирвав з рук сонного Овчинникова налигач, прив'язав корову за машиною і поліз в рівчак. Донісся гуркіт моторів.

Не встиг Ваня скочити в щілину, як посипались бомби. З двома котелками, своїм і лейтенантовим, він повзав по воду до водостоку біля залізниці. З одного котелка все розлив, у другому трохи лишилось. Спочатку Ваня простяг котелок, звичайно, лейтенантові, а той — сержантові Кухті й кивнув: передай, мовляв, їй... Кухта з посмішкою віддав котелок Косопириковій:

— Пий, Анечко, на здоров'я...

Вона, ця Анечка, прижилася знову у винищувачів.

Протитанкову батарею Димова додали піхотному батальйону, в якому Косопирикова була санінструктором, і тепер вона подавала медичну допомогу двом підрозділам. Ваня помічав, як вона поступово «відбиває» у нього лейтенанта.

Відбомбивши, бомбардувальники зникли, і раптом з'явилася нова партія. Літаки летіли на великій висоті з переривчастим рокотанням перевантажених моторів.

І раптом:

— Танки!

Танки рухались колоною вздовж шосе. За ними цепом — автоматники. Діловито зацокотів наш «максим». Ожили кулеметники стрілецького батальйону.

Ваня насилу встигав тягати снаряди, а Чорношейкін, заряджаючи, вигукував: «Бронебійним!»

Три танки загорілися, застопорили решта і, не розвертаючись, подалися назад. З однієї палаючої бронегромади фашисти зуміли вискочити через люк.

— Ех, ви-и-и!..— загорлав Ваня.

Кулеметники дали кілька черг.

— Давно б так...— Ваня вдоволено обтер краплі поту з

кирпатого, в ластовинні носа і став вишкрібати паличку в контурі чорного танка, намальованого на гарматному щиті. Хлопець ревниво стежив за бойовим рахунком своєї гармати і переживав, коли бачив більше паличок на щиті інших гармат.

Невдовзі атака повторилася. Тепер гітлерівці наступали широким фронтом... Праворуч, по той бік залізниці, вони обходили селище Орловку. Прислухаючись до гуркоту бою ліворуч, Ваня визначив, що й там німці просунулись. Обстановку він оцінив одразу, майже підсвідомо, як бувалий солдат. І чуттям зрозумів: їм сьогодні дістанеться...

Цього разу фашистські автоматники наступали поперед танків і, зазнавши великих утрат, усе ж увірвалися в траншеї піхотинців і почали оточувати винищувачів. Димов крикнув:

— Біля гармат лишається по двоє, решта за мною!..— і кинувся з бійцями на автоматників. Комісар — з ними.

Навідника Ваниної гармати поранило в обличчя, його хотів було замінити Чорношейкін, але тут розірвалась міна, і осколок упився єфрейторові в руку. Ваня відштовхнув Чорношейкіна від панорами:

— Тягай снаряди!

Важко було зробити перший постріл... Хвилюючись, Ваня вертів ручку поворотного механізму і ніяк не міг піймати танк в перехрестя панорами — той швидко рухався, підстрибуючи на вибоїнах.

Так і натиснув на спуск, боячись, що Чорношейкін не дозволить йому більше палити. Гармата смикнулась, у вухах задзвеніло... Вдруге Ваня піймав танк в перехрестя, але також промахнувся.

«Так я ж не даю випередження, адже фашист на місці не стоїть...» — здогадався він, дав випередження і несподівано для себе побачив, як танк з перебитою гусеницею закрутився на місці.

— Чорношейкі-і-ін!.. Попа-а-али-и!..

Ваня цілився тепер у башту, там були снаряди. От зараз

від його влучного попадання вибухне танк, а потім він видряпає на гарматному щиті паличку свого першого бойового рахунку. Та постріл не вийшов.

— Чорношейкін! Снаряд! — Ваня оглянувся... Поповзом і перебіжками, ховаючись у пожовклому листі кавунника, їхню позицію обходили німці. Притримуючи однією рукою автомат, Чорношейкін ухитрявся вести вогонь. Ледве Ваня устиг скочити до нього в рівчак, як сніп куль уперіщив по залізному щиті гармати.

Чорношейкін стріляв, поки в диску скінчились патрони, потім узяв автомат за дуло і подивився на хлопчака: «Не бійся, Ваню!»

Ваня не боявся... Шкода, не довелося ще постріляти з гармати — тільки допався! Він озирнувся... Лейтенант з комісаром вели бій за траншеями. Якби вони обернулися, то, можливо, встигли б урятувати його з Чорношейкіним.

Щоб не привертати до себе уваги, німці не стріляли і, не випускаючи з рук автоматів, повзли, перебираючи ліктями, повзли страхітливі, ніби в кров забруднені червоною кавунячою м'якоттю, змішаною з землею. Виявивши, що біля гармати залишились двоє без патронів, автоматники вирішили взяти їх живцем. Ваня зустрівся поглядом з некліпаючими, осклянілими очима здоровенного німця, який націлився на нього, як удав на кролика. Серце в хлопчини завмерло, та, пересиливши, він показав німцеві міцного стиснутого кулака.

Долинув тріск автоматів. Лейтенант з комісаром все далі відгонили німецьку піхоту. Тепер вони не могли врятувати Ваню і Чорношейкіна. Німці піднялися на повен зріст, та раптом позаду них пролунали розкотисті автоматні черги... Це було так несподівано, що Ваня з Чорношейкіним розгубилися: «Що за диво?!» Німці кинулися навтіки. А з-за горба, де була кухня винищувачів, вибігли наші.

Ваня метнувся до гармати:

— Чорношейкін! Давай осколочні снаряди! — і навів гармату в бік фашистів, які накивали п'ятами.

Чорношейкін зарядив гармату, і Ваня, натискаючи пуск, побачив у вічко панорами, як один з німців, що втікали, обернувся,— в ньому він упізнав того самого, з осклянілими очима. Німець дав довгу чергу з автомата... Хтось із наших упав, і тоді пролунав оглушливий, дзвінкий постріл. Гармата здригнулася, блиснув вогонь вибуху... Фашисти, ніби чоботом притиснуті, так і зосталися лежати між розчавленими і гнилими жовто-червоними кавунами.

Пізніше Чорношейкін і Ваня дізнались, хто були їхні рятівники. Біля кухні в кущах знаходились поранені, серед них був і бронебійник Пивоваров. Він помітив, як на вогневі прорвались автоматники, і з тими пораненими, хто ще міг рухатись, несподівано вдарив у спину фашистам. Кухар як був з черпаком, так і кинувся слідом за Овчинниковим, який, вихопившись уперед, помчав навперейми гітлерівцям. Удовико біг за ним, поки Овчинников не впав, убитий наповал автоматною чергою... І тепер поранені і кілька бійців із обслуг перенесли його на плащ-НАМЕТІ до кухні, щоб поховати. Сюди ж підійшли комісар з Димовим. Удовико, зовсім пригнічений горем, так і стояв, не випускаючи черпака з рук.

Овчинников своєю загибеллю нагадав усім про себе. Завжди мовчазний і непомітний, він відмінно справлявся із своєю нелегкою справою. Його мало хто помічав, мало хто замислювався над тим, що саме він діставав і доставляв під обстрілом продукти, що міг бути вбитий вже не раз.

Ледве встигли поховати Овчинникова, як знову почався обстріл. Хтось, спускаючись з пагорка, біг до винищувачів. Димов перший впізнав Аню. Засапавшись, вона підбігла до Філіна:

— Товаришу комісар! Комбат велів передати... Наказ отримали перейти на оборону міста. Фашисти прорвались до Сталінграда.

Потім Аня затаєно-тривожним поглядом подивилась на Димова. Відпустивши її, комісар відкликав лейтенанта вбік:

— Без піхоти лишатися нам не можна. І відходити без наказу — також. Розумієш?

Димов кивнув і сказав:

— Треба негайно посилати зв'язкового до комдива.

— Поки він добереться, нас переб'ють.

— Не переб'ють. Я миттю злітаю.

Ваня оглянувся. Димов біг униз косогором. А коли Ваня нарешті вишкріб на щиті гармати паличку, яку не встиг вишкребти вранці, лейтенант уже щодуху мчав на вороному вздовж залізниці.

Німці помітили відхід нашої піхоти і перейшли в наступ. Винищувачам довелось би скрутно, якби не з'явилися зв'язкові з наказом комдива: негайно пробиватися до Сталінграда — місту загрожувала небезпека.

Філін наказав кухні й машинам відходити вздовж залізниці, а винищувачам і бронебійникам — по шосе. З боєм прорвалися до самого командного пункту дивізії біля Мамаєва кургану. Там Філін дізнався, що Димов був тут і поскакав назад. «Зараз на тому місці, де ми стояли, вже німці!» — з тривогою подумав комісар Філін.

З командного пункту Димов мчав як вихор.

Поминувши колишню стоянку машин і кухні, він поскакав навпростець до вогневих. І враз відчув щось недобре... Ніби перетнув невидиму лінію — після гуркоту попав у дивовижну, гнітючу тишу. Тут ні бомби, ні міни не рвалися. Піхота, яка при ньому знялася з позиції, чомусь рила окопи... «Може, надійшло підкріплення, поки я їздив?» — міркував лейтенант.

Поводи він натягнув надто пізно — лишалась всього, може, сотня метрів, коли розгледів, що окопи рили німці. Почулися крики: «Рус командир, полон!..»

Усе це лейтенант усвідомив, поки кінь переходив з галопу на рись. Шалено закалатало серце. Димова охопила розпачлива злість на себе... Ускочив! Прикро, що ніхто й ніколи не дізнається, як він виконав свій обов'язок. Рука з пістолетом потяглась до скроні... Та в останню мить його

взяла така нестерпна досада, що так безглуздо загине, і він що є сили рвонув поводи.

Кінь, ніби і йому передався стан вершника, з місця поніссяя галопом. Але вже за дві-три секунди заторохтіли автомати і вдарили крупнокаліберні кулемети. Кінь на всьому скаку впав... Нога лейтенанта, притиснута тушею коня, так і залишилась в стремені. Нестерпно боліло коліно. Кінь повернув голову... На Димова дивилось сумне око вороного. Коню розпанахало весь круп — густа тепла кров за спиною лейтенанта утворила ціле озерце і підтікала йому під бік. Димов спробував витягти ногу з-під коня, та даремно. З-за пагорба замаячили постаті німців. Лейтенант зняв із шиї автоматний ремінь — диска не було: мабуть, випав, коли падав, і відкотився. А вороги наближались....

Надвечір винищувачі танків вирили вогневі на новому місці, повечеряли, притулившись до речових мішків і скаток, спали; за чергового лишився сержант Кухта. Ваня не міг спати і сидів, удивляючись у пітьму до різі в очах.

— Сержант, хтось іде,— зауважив він.

Кухта прислухався:

— Тобі, Ваню, привиділось.

— Іде, кажу.

— Хто йде? — гримнув у темряву Кухта.— Пароль?

— «Берізка»,— пролунав дівочий голос і в свою чергу запитав: — Відгук?

— «Галявинка»,— відповів Кухта.— Проходь.

Підійшла Аня:

— Про лейтенанта нічого не чути?

— Нічого,— суворо кивнув їй Кухта і подивився в бік Вані: хлопчисько і без того побивається.

— Тоді піду,— зітхнула Аня.— Коли що... сповістіть. Добре?

Сержант, досадуючи на свою різкість, якомога ласкавіше запевнив її:

— Добре, сестричко! Відразу прибіжимо.

Німці освітлювали ракетами свій передній край: зелені й червоні трасуючі кулі прокреслювали темне небо.

«Чекати далі нема чого»,— рішуче підвівся Ваня.

— Ти куди? — спитав Кухта.

Обдурити Кухту було неможливо, і він відповів прямо:

— Піду, товаришу сержант, його шукати.

Кухта стис йому плече:

— Де ти вночі знайдеш? Уранці обійдемо всі частини, а зараз відпочивай, Ваню.

І не стільки від ласкавих слів сержанта, скільки від його міцної руки відчув Ваня, що і тому лейтенант дуже дорогий. Але Кухта кріпиться, виходить, і він мусить.

Комісар Філін, обійшовши вогневі винищувачів і бронебійників, спустився в ярок і побачив, що біля маленького багаття задумливо сидить Ваня, як він завжди любив сидіти, обхопивши руками коліна й злегка похитуючись. Поряд нього стояли два котелки з незайманою вечерею. Щоб відвернути хлопчака від гірких думок і якось розговоритись з ним, комісар сказав:

— У тебе вогник? Прикурити можна?

— У вас же горить цигарка,— зауважив Ваня.

— Справді. От дивак я.

— У мене, товаришу комісар, так теж буває...— прийшов Кухта на виручку.— Шукаю кисета, а він у мене в руці.

«Що йому сказати? — міркував комісар.— Заспокоювати, що лейтенант повернеться,— безглуздо. Адже він не маленький і розуміє, що Димов може не повернутись».

Цього разу комісар не зовсім розгадав думки Вані. Той думав не лише про лейтенанта, а й про багато що інше... Чомусь згадав себе хлоп'яком, як заліз до сусіда в город напитися води із джерела. В ньому була надзвичайно смачна вода, і, щоб ніхто з сільських не заходив пити, сусід закопав джерельце, але те все одно пробилося. Ваня пив і дивився, як із чистого піщаного дна бурунчиком б'є фонтан. Зуби приємно ломило холодком. Раптом у прозорому

джерелі майнула тінь... Не встиг він підняти голову, як його хльоснув хтось ременем із залізною пряжкою.

«Звір ти! — говорив потім Ванин батько сусідові: — Куркулем родився, куркулем і помреш!» Залізна пряжка розсікла до кістки вилицю хлопчакові, рубець лишився на все життя.

У другому класі Ваня запитав учителя: чому їхній сусід родився куркулем? Учитель відповів з посмішкою, що куркулями люди не народжуються...

А на війні Ваня побачив, що люди не тільки останнім шматком хліба діляться, а й життя віддають один за одного. Комдив Сологуб загинув, щоб врятувати тисячі бійців. Капітан поступився місцем у рівчаку незнайомому солдатові. А тепер ось лейтенант...

І в ньому щось ніби обірвалось. Він думкою, як би здалеку, оглядав усе, що було, що минуло і вже ніколи не повернеться.

Може, це йшло від нього дитинство?.. І рання зустріч з юністю змусила його по-новому подивитися на людей. Так і не зміг комісар розговоритися з ним і, приткнувши голову до куща, заснув; солдатові, який завжди недосипає на війні, було б лише до чого притулити голову...

Прокинувся Філін від збудженого, радісного голосу Вані:

— Та ви їжте, товаришу лейтенант, їжте! У мене ще припасено. Товаришу лейтенант! Значить, ви дістали диск автомата й порішили фриців!

— Мг...— ствердив Димов, уминаючи картоплю з м'ясом.

Ваня лежав на землі, підперши руками голову, не зводив закоханих очей із свого лейтенанта і, пригощаючи його, закидав питаннями:

— Ну, а потім? Потім?..

— Відкопав ногу.

— І всю ніч повзли? Так? — із захопленням ахнув Ваня.

Комісарові спочатку здалося, що все це йому наснилося. Він навіть протер очі... Димов сидів цілий і здоровий, у подертих штанах, з яких стирчали подряпані й збиті, як у

пустотливого хлопчиська, коліна. Філін штовхнув лейтенанта в груди:

— Ти, Вогонь?!

— Я,— сказав Димов і, закинувши голову, став пити чай з котелка.

— Звідки?

— З того світу.

— Нехай він їсть, товаришу комісар,— охороняв Ваня свого лейтенанта, вважаючи, що тільки він має тепер на нього право.

11

Величезні сили фашисти кинули на дивізію Сараєва, що відбороняла центр міста, і оволоділи Мамаєвим курганом, звідки видно було не лише весь Сталінград, а й проглядався за Волгою лівий заплавний берег.

Той, хто володів Мамаєвим курганом, володів ключем від міста. І командарм Чуйков наказав дивізії Сологуба (її називали так і після загибелі Сологуба) що б то не стало взяти Мамаїв.

Винищувачів танків разом із стрілецьким полком кинули в обхід через Вишневу балку на штурм кургану. Кілька разів, досягнувши вершини, наші відкочувались під натиском фашистів, що переважали чисельністю. Бій на Мамаєвому кургані не припинявся і вночі... Темряву розтинали сотні блискавок-спалахів. Усі кущі, всі деревця були зметені осколками мін і снарядів, що вибухали. Там до цього часу на кожному квадратному метрі сотні іржавих осколків, і лише поодинокими острівками пробивається жорстка, як дріт, трава.

Важко було здобути головну висоту Росії, як тепер її називають. Раз у раз піднімались бійці слизькими від крові схилами на вершину й знову її залишали. Бійців ставало щодалі менше, поповнення, яке прибувало прямо з пере-

прави, тануло на очах. Ніби величезна жниварка спускалася по схилах і безжально підряд усе косила.

Закривавлений і страшний, Димов кричав захриплим голосом, штовхаючи автоматом бійців, що залягли, піднімаючи їх в атаку.

— Лейтенанте! Не займайте! Це мертві!..— з жахом закричала Аня і випустила з рук плащ-намет, на якому тягла пораненого.

— Давай вперед, вперед!..

— Це вбиті! Вбиті! Не займайте їх! Не займайте!..

— Ну ж!.. Уперед, кажу!..— замахнувся автоматом Димов, і тут до нього дійшло, що перед ним Аня.

У світлі догоряючої зеленої ракети він побачив її злякане обличчя. Руки лейтенанта з автоматом опустились...

— Ви поранені,— мовила вона і, здогадавшись, що він не чує в цьому гуркоті, крикнула: — Поранені в голову!

— Всі поранені! — Димов рвонувся вперед і налетів на Ваню: — А тобі що наказали... Йди назад!

— Не піду! — Хлопчисько вчепився за лейтенанта.

— Йди звідси! — відірвав його від себе Димов.— Прийдеш, коли захопимо висоту.

— Товаришу лейтенант...

— Іди геть!..— відштовхнув його Димов.

Усі п'ять днів і ночей були суцільним гуркочучим страхіттям. В останній день штурму, вже надвечір, мало хто досягнув вершини. І щоб утриматися, з останніх сил затято довбали тверду, як граніт, непіддатливу землю. Лише після цього дозволили собі припасти до шорсткої, сухої стіни окопу й довго-довго важко дихали: «Ні, фашисте, ти нас звідси не скинеш!»

Тільки тепер Димов відчув смертельну втому, нестерпний біль у нозі; поранена голова з затверділою кроваво-чорною пов'язкою гула, у скронях гострим болем віддавався пульс. Передихнувши, він ухопився руками за край окопу, змусивши себе підвестись, і оглядівся довкола... Попереду в яру, зарослому чагарником, скупчувались фашисти. Позаду,

по всьому кургановi до самого низу, вбитi — i нашi, i нiмцi. Далi... Величезне зруйноване мiсто вирує морем пожеж. Волга, в мазутi, палає червоними язиками. Лише на тому боцi широкої рiки крiзь димову завiсу синiють дiброви. «До самої Волги клятий фашист дiйшов!» — сплюнув лейтенант: рот був забитий сухою землею.

Праворуч вiд Димова сержант Кухта i Чорношейкiн поглиблювали захопленi в нiмцiв окопи, лiворуч комiсар Фiлiн з бiйцями довбали суцiльну траншею. «А де ж Ваня?» — подумав лейтенант.

Вiн наказав йому повернутись пiсля того, як вони закрiпляться на вершинi, а насправдi просто прогнав його. Тепер Димов проклинав себе. Вiн знав, що Ваня, не зiмкнувши очей, чергував на березi, коли вiн ходив у розвiдку за Дон, як пiд Гумраком зiбрався розшукувати його. Та iнакше повестися не можна було. Не мiг же вiн дозволити хлопчиськовi йти з ними на штурм кургану.

Бiльше Димову роздумувати не довелося. Нiмцi посунули в контратаку. I вiн строчив з автомата, кидав гранати, гримав на пiднощикiв боєприпасiв, щоб вони повертались швидше.

Коли стемнiло, фашисти припинили наступ, але, перешкоджаючи нашим закрiпитися, жорстоко обстрiлювали з кулеметiв i мiнометiв. I знову лейтенант вiдстрiлювався i розлючено довбав землю, з'єднуючи свiй окоп з траншеєю.

Нарештi з'єднали окопи в суцiльну траншею, тут же попадали на землю, геть зриту мiнами, снарядами, бомбами, в гострих, ще теплих залiзних осколках.

— Гей! Хто там ворушиться? — гукнув Фiлiн в темряву.

— Можливо, товаришу комiсар, помiж убитих який поранений...— припустив Кухта. Вiн навiть не здужав голови пiдвести, не те щоб пiти й подивитись.

— Федоров! Ванюшко... Ти?! — з надiєю запитав Димов.

— Це я, товаришу лейтенант...— пiдповз кухар Удовико.— Насилу вас вiдшукав. Усi штани на колiнах обдер. У пiхотi термос мало не вiдняли, так я вже нишком по-

повз... Ось упізнав вас по голосу...— І простяг Димову котелок: — Готував вам з Ванею картоплю. Каже, всі смоленські полюбляють.

— А де він? — зіперся на лікті Димов.

— Як — де? З вами був,— здивувався кухар, знімаючи термос з плечей.

З'ївши картоплину, Димов передав котелок по колу.

— Це ти молодець, що приніс вечерю,— похвалив Філін кухаря.

— Тепер небагато треба готувати.Носитиму сам,— зітхнув Удовико.

— Це вірно,— ствердив Чорношейкін, витягаючи ложку з-за халяви.

У світлі ракети Димов побачив заросле щетиною, витягнуте обличчя єфрейтора; його завжди пишні вуса тепер якось опали і звисали бурульками.

— Наша, Чорношейкін, висота! Га? — підбадьорив його лейтенант.

— Наша... пуповина Сталінграда,— видихнув хрипло Чорношейкін.

— Тепер, виходить... як у наказі Сталіна...— зауважив Кухта.— Ні кроку назад.

Стомлені солдати мовчки жували холодну пшоняну кашу з м'ясом і відразу засинали.

Підібравши разом із санітарами останніх поранених, Аня підійшла до Філіна:

— Товаришу комісар, лейтенантові Димову треба замінити пов'язку. Накажіть йому йти до медпункту.

— Наказую,— мовив Філін.— А вас супроводжувати. Тільки нехай спершу прийме поповнення.

Нарешті прибуло з переправи поповнення. Димов розставив бійців, віддав усі розпорядження, та, замість того, щоб йти в медпункт, попрямував до штабу дивізії. Аня терпляче чекала на нього, та, коли, вийшовши із штабу, він і цього разу завернув в інший бік, не витримала:

— Це що ж таке? Ви збираєтесь йти на перев'язку?

— Поки не знайду його, нікуди не піду.

Вона зрозуміла, наполягати даремно, і подалася з ним на розшуки. Димов послав її довідатися в похоронну команду, а сам пішов у піхоту. Нестерпно хотілося впасти отут поруч з убитими й заснути, але, пересилюючи втому й біль у коліні, він змусив себе видряпатися на курган і обійти всі роти. У них лишилося по десять — п'ятнадцять бійців, і знайти Ваню не становило труднощів. Димов, накульгуючи, спустився з кургану і в темряві трохи не зіткнувся з Анею.

— Ти, Косопирикова? — запитав навмання.

— Я,— озвалась дівчина, ніби й не спала на ходу.

— Питала в похоронній команді?

— Питала. Серед убитих не траплявся хлопчина. Але один командир роти каже...

— Ну?!

— Каже, що з ними на останній штурм ходив хлопчисько, за всіма прикметами схожий...

— Куди ж він щез?

— В бою не помітили.

— Вбило! Так?!

Аня помовчала. Потім стала його вмовляти:

— Вам потрібно голову перев'язати. І коліно, либонь, болить...

— До біса коліно! Шукатиму його, поки не знайду. І ти шукай!

Позичивши в одного старшини ліхтарик, лейтенант повзом обнишпорив схили кургану, оглянув убитих. Хвора нога розпухла, і Димов ледве йшов. Він ще раз перепитав бійців з похоронної команди, чи не траплявся їм убитий хлопчина. Але ті нічого не змогли відповісти...

На світанку, насилу тягнучи ногу, лейтенант, засмучений, видряпувався нагору. Неподалік од своїх позицій, з-поміж саперів, що обладнували спостережний пункт командуючому армією, забачив хлопця у забрудненому глиною обмундируванні, він старанно тесав сокирою колоду.

Димова ніби жаром обсипало:

— Ваню?!

— Ну, я.— Хлопчисько відвернувся і продовжував працювати.

— Розповідав-розповідав про свого лейтенанта, а зустрічі не радий? — зауважив один із саперів.

— Федоров, до мене! — погукав Димов.

— Товаришу лейтенант, рядовий Федоров прибув за вашим розпорядженням! — не дивлячись на Димова, підкреслено офіційно доповів Ваня.

— За що ти мене так, Ваню, так... Га? — обняв його лейтенант.— За що?

— А ви... Ти сказав: «Іди звідси!..»

Чоловіча дружба скупа на ласку, сором'язлива. Ваня хотів обняти лейтенанта, та стримався, вислизнув з його рук і, присівши, уткнувся лобом в коліна.

Димов опустився поруч:

— Братику... ти чого?

Ваня підвів на нього вже сухі очі і, упоравшись із хвилюванням, стримано відповів:

— Та я нічого, товаришу лейтенант.

І Димов також змінив незвичний для нього лагідний тон і майже суворо запитав:

— Ти чого це, Федоров, до саперів пристав?

Вані легше було, коли лейтенант обходився з ним суворо, як і раніше, і він вільно заговорив:

— Вони, товаришу лейтенант, спостережний пункт командуючому Чуйкову будують.

— Ну то й що?

— У Чуйкова є теж пацан, подібно до мене...

— Бачив.

— Вони обіцяли мене з ним звести.

— Навіщо?

Ваня зачекав, тоді випалив:

— А затим! Цього пацана командарм усюди з собою

бере, а ви мене гоните... От я і розповів би йому, а він — командармові... Вам би і наказали — ні кроку без мене!

Димов розсміявся.

— Ну, і ти певен, що наказали б?..

— А то ні,— серйозно відповів Ваня,— з дорогою душею.

— Гаразд, братику, давай помиримось,— подав Димов руку.

Ваня лукаво подивився на лейтенанта:

— А не гнатимеш, товаришу лейтенант?

— Зарядив одне: товаришу лейтенант, товаришу лейтенант! — обурився Димов.— Коли ми не в строю, я тобі друг — та й годі.

— Ну, якщо я тобі друг,— стис Ваня руку Димову,— я, Олексо, буду з тобою повсюди.

Вони неспроможні були йти далі, тут-таки опустились на схил кургану, вдоволені, що знайшли один одного і знову разом.

Уже розвиднілося. Іржаво-бура на все небо хмара укрила величезне зруйноване місто, що розкинулось уздовж Волги на десятки кілометрів, і звідси, з вершини кургану, Димову й Вані крізь малі просвіти диму проглядалися каркаси будинків з вогненними очницями вікон та чорні заводські труби, що поодиноко стирчали.

— Все горить і горить... Навкруги червоно...— похитуючись, обхопив руками коліна Ваня. І, помовчавши, мрійливо мовив: — Устанеш, було, на зорі, мати корову доїть: цівк-цівк... Парного молока вип'єш з теплим хлібом, знаєш, із сіллю...

— Мг...— кивнув Димов.

— А потім у ліс по гриби... Зараз саме пора по гриби ходити. А у вас?

— Адже я також смоленський.

— Тепер там гади все дотла спалили, нічого не залишили. Якби не війна, ми з тобою, Олексо, на заводі працювали б... Я — біля станка, ти — майстром чи інженером.

У Димова злипались очі.

— Чому ж так?

— Ти звик командувати, а я люблю машини. Тому і гармату люблю. Якби не війна, знаєш, де б я був...

— Де?..— вже з заплющеними очима спитав лейтенант.

— Та в ремісничому...

Димов сидів і раптом упав на бік. Злякавшись, Ваня затермосив його:

— Товаришу лейтенант... Вогнику... що з тобою?

Димов спав мертвим сном. Ваня подивився на його змарніле обличчя з криваво-темною пов'язкою, поправив заломлену руку і підклав йому під щоку свою пілотку.

Почулись віддалені вибухи.

— Аа-а?.. Атакують фрици? — стрепенувся лейтенант.

— Та ніяких фриців немає, Вогнику... Спи.

Димов одразу ж заснув.

Волочачи по землі санітарну сумку, похитуючись від утоми, підійшла Аня і від подиву завмерла:

— Ванечко!

— Тихше! — цитькнув Ваня на неї.— Не бачиш, спить...

Радісна Аня присіла поруч нього:

— Де ти був?

— Де був, там уже немає.

Дивлячись на лейтенанта, що міцно спав, вона похитала головою:

— І про перев'язку забув.— І тихо покликала: — Товаришу лейтенант...

— Не чіпай його,— прошепотів Ваня.

Лейтенант одразу ж підвів голову:

— Що?! Атакують?!

— Аника-воїн,— розсміялась Аня,— давайте, я хоч тут переміню пов'язку.

Ваня насупився, зітхнув і знехотя пішов геть.

— Ти куди? — гукнув лейтенант.

— Та я так...— кинув зніяковіло Ваня.— Подивлюсь... що там сапери роблять.

— Тільки недовго,— усміхаючись, попередив його Димов.— Одна нога — тут, друга — там.

Ваня обернувся і випалив:

— Гаразд, товаришу лейтенант! Як вона піде, я одразу повернусь.

Аня розсміялась:

— Чого він мене не любить?

Димову було приємно, як Аня, притримуючи його рукою за шию, накладала свіжий бинт. Її огрубіла солдатська рука здавалась йому надзвичайно ніжною і лагідною.

Аня забинтувала голову лейтенантові, застебнула санітарну сумку:

— Днів за два знову переміню пов'язку.

— Цікаво знати...

— Що?

— Коли я пропав, ви, Аню... справді прибігали?

— Всі хвилювались, товаришу лейтенант...

— І ви?

Ще дужче зніяковівши, вона поклала йому руку на плече і тихо відповіла:

— І я також...

— Дивіться-но... залицятися почала! — пролунав невдоволений голос Вані, що в цей час підійшов.

— Федоров! — гримнув лейтенант.

— Чи ба! І рукою вже обняла...

— Федоров, мовчати!

Але Ваня вже не міг стримати свого обурення:

— Що їм війна... їм, шелихвісткам, тільки б любов крутити!

Димов скочив і в гніві вліпив Вані ляпаса. У того сльози хлинули з очей, і він побіг.

— Ваню! — поривався Димов зупинити його. Але хлопчисько навіть не обернувся. Під час короткого затишшя між боєм Димов пробував забалакати до Вані. Той відмовчувався, а санінструктора Анечку — тепер її батальйон увесь час діяв з підрозділом Димова — зовсім не помічав.

12

Обстановка в Сталінграді ставала дедалі важчою, і дивізію Сологуба командарм кинув з одного пекла в інше. Після Мамаєва кургану — на оборону вже руїн заводу «Червоний Жовтень», потім, коли нависла загроза над районом «Барикад», перекинули туди. Тут, наприкінці вересня, фашисти вдарили великими силами, і дивізія Сологуба опинилася притиснутою до Вишневої балки, прозваною пізніше «Балкою смерті». Відбивались з останніх сил у пекучих руїнах, серед груддя залізобетону й гарячого приску. Розпечене повітря обпалювало легені. Тліли на бійцях гімнастерки. Лейтенант Димов написав на своєму комсомольському квитку: «Віддам життя за Батьківщину — ні на крок не відступлю». Усі комсомольці так поклялись.

Боєзапас кінчався, і сержант Кухта, чорний від гару, розмахуючи автоматом, підвівся:

— Ну, гади, підходь! Підходь!

— Лягай, директоре! — збив його з ніг Димов.

— Гранат немає! Патрони закінчуються!

— Вогонь! Хочеш, патрони будуть? — підбіг Ваня до лейтенанта.

— Не прорвешся, не пущу!

— Ось, дивись...— потягнув його Ваня до купи руїн, що диміли.— Тут труба! Я пролізу! А більше ніхто не пролізе...

— Лізь! — наказав лейтенант і обняв його: — Коли що... не ображайся на мене.

Він спустився в колодязь і пірнув у трубу. Нагорі було жарко, як у печі, все гуркотіло, а тут вогко, прохолодно, тихо. Пригнувши голову, Ваня повз спочатку на колінах, потім труба настільки повужчала, що можна було повзти, лише підтягуючись на ліктях. «Якщо труба ще повужчає, тут не те що ящик з патронами не протягнеш, а й сам не пролізеш»,— міркував він.

Труба по горизонту опустилась нижче, з'явилась вода, застояна, ядуче відгонила. Рівень води все піднімався, тепер вона сягала Вані горла. Задихаючись від їдкого, задушливого запаху, Ваня спробував було перевернутись на спину, але пересуватись у такому положенні не зміг. Знову перевернувся на живіт і, відпльовуючись, повз і повз, поки не почало паморочитися в голові. Руки й ноги ковзали по огидному осаду на дні труби. Повернувши голову набік, він притисся щокою до самісінького верху труби й хапав ротом і носом суміш, у якій майже не лишалося кисню. А рівень води й далі піднімався.

І тут сталося найстрашніше... Його голова вся занурилась у цю смердючу рідину. Підборіддя торкнулося м'якого осадку на дні труби. Ваня рвучко підвів голову і вдарився потилицею об верх труби. І можливо саме це повернуло йому сили. Ваня гарячково подався назад. Відпльовувався і задкував, поки під ним не стало сухо. Зрозумів: з його заміру нічого не вийшло. Та повертатися назад ні з чим було ще гірше, ніж загинути.

Віддихавшись, він усе ж таки вирішив повзти вперед. Дістався до того місця, де рідина заповнювала всю трубу. Набравши в легені якомога більше повітря, пірнув, просунувся вперед. У скронях застукотіли молоточки. Тричі пірнав він... Нарешті уперся в м'яку, як мул, кашу — вона, наче пробкою, заткнула всю трубу. Відповз на висхідну позицію. Віддихавшись, повернувся до пробки, штовхнув. Ще і ще раз відступав, ковтав повітря і знову пірнав. І раптом його втягло головою в саму пробку й понесло по трубі. Він задихався, втрачаючи свідомість... Опритомнів від того, що хтось торсав його...

Ваню винесло по трубі в такий же, як на тому боці, колодязь. Тут містився командний пункт батальйону. І коли Ваня проштовхнув пробку, ядуча рідина ринула на комбата, що в цей час спав, і налякала чергового телефоніста біля апарата. Вони й привели Ваню до пам'яті. Дізнавшись, хто він і звідки, комбат сказав:

— Мій батальйон, друже, майже повністю загинув за «Барикади». Увечері чекаю поповнення з переправи. Протримайтесь до ночі, прийдемо...

Командир батальйону послав на допомогу відділення бійців — усе, що в нього було. На телефонному кабелі вони тягли по трубі ящики з гвинтівками і бронебійними патронами, ящики з гранатами.

На цей час купка піхотинців і винищувачів Димова була оточена в кам'яних руїнах. Бачачи, що опір наших послабшав, фашисти поступово стискали кільце. Вони вирішили взяти росіян з мінімальними для себе втратами і просувались, ховаючись за бронею танків. У цю саму мить і з'явились бійці з ящиками боєприпасів. Танки підійшли зовсім близько, та враз бронебійки і автомати, що мовчали досі, несподівано заговорили.

Полетіли гранати. Наші перейшли до контратаки й відкинули німців на попередні рубежі. Кілька танків горіло серед руїн.

Вані всі дякували, тисли руку, а йому хотілось одного — напитися чистої води і спати. Його знемогла така втома, ніби він переносив усі тягарі на землі. Натруджені м'язи боліли. Він уже крізь дрімоту почув, як Кухта говорив щось про Аню... І ще чув, як німці почали обстрілювати з мінометів.

— У вилку беруть, негідники! — обурювався Чорношейкін.

Виявляється, Аня підповзла до палаючого німецького танка. Перш ніж його підпалити, він устиг гусеницею засипати в окопі пораненого бронебійника разом з протитанковою рушницею. Відкопавши пораненого, Аня на плащнаметі притягла його в укриття і тепер побігла по бронебійку. По ній і вели вогонь німці. Ваня підвів голову і побачив, як вона, добігши до палаючого танка, схопила бронебійку і повернула назад. І в цей час земля шугонула вгору від вибуху міни й затулила її. Димов зірвався з місця...

— Лейтенант Димов, назад! — загорлав комісар Філін.

Та не чув нічого Димов, біг до Ані. Земля осіла, і всі побачили, що дівчина лежить нерухомо. Тепер німці відкрили вогонь по Димову. Сон у Вані як рукою зняло. Він рвонувся було за лейтенантом, але Філін устиг його перехопити.

— Товаришу комісар! Пустіть! Його вб'ють!..

— Стій, тобі кажуть! Не здоженеш!..

— Таж його вб'ють! Пустіть!

— Щоб одразу двох дурнів убило.

Димов підбіг до Ані, підняв її на руки і пішов назад. Довкола вибухали міни. Та лейтенант нічого не помічав, із занепокоєнням дивився на її полотніюче обличчя і жадав лише одного: щоб вона жила. Можливо, ця надія і допомогла йому пройти не зачепленим жодним осколком. Важко дихаючи, він перебрався через купу битої цегли, видихнув хрипло:

— Плащ-намет...

Чорношейкін кинувся до бліндажа.

Солдати допомогли опустити Аню на розісланий Чорношейкіним плащ-намет, безладно збились навколо.

Аня лежала без стогону. Тільки від болю кусала губи і дивилася на Димова, як провинна школярка на вчителя. Димов дивився на її дитячі, в резинку панчохи. У ті липневі дні, коли їхали на фронт, вони були яскраво-оранжеві. А тепер, штопані й перештопані, вигоріли до невизначено-білястого кольору. І як вона умудрилася в них три місяці проповзати, витягаючи поранених, коли встигла штопати, прати?

Застигли очі Ані.

Лише зараз Ваня роздивився, що вони в неї сині-сині. З усміхненим обличчям, з русявим волоссям, підібраним ретельно на потилиці, прикрита шинеллю Димова, лежала спокійно дівчинка, лише вітер ворушив непокірливе пасмо кіс.

Комісар зняв кашкет, за ним зняли пілотки бійці. Лише Димов заціпенів, не вірячи в те, що Ані вже немає... До нього підійшов Ваня, взяв за руку. Опам'ятавшись, Димов зірвав лівою рукою пілотку, притис її до очей, а правою так стис Вані руку, що той мало не зойкнув. Але терпів: «Коли моєму лейтенантові боляче, нехай буде боляче й мені!»

13

Ваня не знав, чим допомогти Димову в горі... Ніколи не вдаючись у тугу, лейтенант ходив тепер сам не свій. І без того худий, він ще більше змарнів. Зате, коли починався бій, його повні невгамовної туги очі ставали затаєно-суворими, визивними, і тоді він знову був колишнім одчайдушним лейтенантом Вогнем. Ваня намагався не залишати його самого, і Димов не проганив його від себе, як раніше. Останнім часом вони зовсім не розлучались, і всі стали називати їх, як братів: «молодший» і «старший». Разом повзали по обслугах, збирали у комсомольців членські внески. Коли урвався зв'язок з командармом і посильні до нього не змогли дістатися, зголосився лейтенант, а з ним, звісно, і Ваня.

Вирушили в ніч. Довго кружляли поміж палаючих руїн, пробираючись до берега Волги. Від розпеченого сипучого піску не рятували чоботи. Спустились із стрімкої кручі й мовби пірнули в холодну темну криницю. Під ногами чвакав мокрий пісок. Вітер на Волзі дув вільно й поривчасто, зриваючи із хвиль бризки. Після жари Ваню морозило. В затінку кручі річка біля берега була чорна, а далі в ній відбивалось палаюче місто. На воді острівцями горіла нафта. І Вані здавалось, що місто не відбивається на Волзі, а наяву горить на дні річки. Часом пориви вітру приносили з пожарищ заметіль іскор, і червоні цятки з легким сичанням гасли у воді.

Попереду, ніби вогненна лава, стікала кручею з розби-

того бака нафта. Підійматися на кручу й обминати баки було ризиковано: десь у цьому місці, попередили Димова, німці вийшли до Волги. Димов з Ванею почали роздягатися. Вони за цей час навчились розуміти один одного без слів. Зв'язавши ременем обмундирування і чоботи, полізли в воду, і лише зараз відчули, що вже жовтень...

— Якнайближче до мене тримайся,— сказав Димов.

— Не бійся, я і в ополонці купався,— заспокоїв його Ваня, тремтячи від холоду.

Палаючу на воді нафту їм довелося добряче обминати. Підпливши до берега, зачули німецьку мову. Пірнувши на глибину, довго пливли вздовж берега. Потім повзли по мокрому піску. Німецькі кулеметні точки стояли над самою кручею.

За північ, у мокрому обмундируванні, змерзлі Димов і Ваня розшукали в районі «Червоного Жовтня» командний пункт армії, обладнаний під обривом у шахті. Зв'язковим з дивізії Сологуба зраділи й одразу почали готувати пакет з наказом — дивізії переходити на оборону Тракторного заводу. Ті кілька хвилин, поки Димов одержував пакет, Ваня, впавши тут же на березі, спав мертвим сном. Ледь Димов торкнувся його, Ваня вже був на ногах. Хтось хриплим і стомленим голосом сказав: «На доріжку зігріти б їх гарячим чаєм, та часу в обріз. До світанку їм треба дістатись. Дайте-но хоч сухарів хлоп'ятам».

Коли вони вже відійшли, Ваня обернувся і в тому, хто говорив, упізнав командира. Його обличчя в червоних відблисках від палаючої баржі здавалось дуже сердитим. А руки командарма, що сповиті немовлята, були перебинтовані.

Ще задовго до світанку вони дісталися в штаб дивізії, схований в підвалі зруйнованого будинку. Ваня тільки-но задрімав, як черговий штабу вигукнув: «Є бажаючі йти в розвідку в район Тракторного?» Визвався Димов. Він уже кілька днів не спав: мабуть, горе не відпускало його,— і все поривався в бій. Лейтенант підібрав собі ще

двох охочих. Ваню згодився взяти до «воріт» — так розвідники називали вихід з мінних полів на оборонній лінії.

Знову пробирались поміж руїн, що пашіли жаром. Розшукали за Тракторним заводом полк, на ділянці якого вони мали вести розвідку. Сапери провели через мінні поля. Ваня лишився біля «воріт» і, замаскувавшись в окопі, вів спостереження.

Димов не зміг заглибитися в німецьку оборону: вже розвиднялося.

Застосувавши ту саму тактику, що за Доном, він заліг з розвідниками поміж убитих напередодні в контратаці наших піхотинців. Так і пролежали розвідники весь день. А коли стемніло, стали вибухати гранати, почалась перестрілка... У світі ракет Ваня побачив, як німці, що оточили в яру кухню, кинулись урозтіч. Це наші «вбиті» закидали їх гранатами і обстріляли. Потім, як було домовлено з Димовим, Ваня, мигаючи ліхтариком, показував розвідникам дорогу до «воріт». Допомагав бійцям тягти гладкого німця, а лейтенант прикривав їх автоматним вогнем. Коли притягли німця до штабу, у нього зуб на зуб не попадав. Торочив одне: «Руські трупи ожили!..» І не одразу вирвали в «язика» відомості про німецькі частини в цьому районі.

Тієї самої ночі дивізія, одержавши поповнення, перейшла на оборону Тракторного заводу...

Два дні Ваня ходив якийсь урочисто-притихлий, а на третій підійшов до Філіна з аркушем паперу:

— Товаришу комісар, дозвольте звернутись?

— Схвалюю, Федоров! Вступай до комсомолу.

— Ви... звідки знаєте?

— Та знаю вже. Давай заяву.

— Товаришу комісар,— випалив Ваня,— вам би не Філін дати прізвище, а Рентген.

— Живий зостанусь, після війни переміню,— засміявся комісар і наказав Димову: — Готуй Федорова. Щоб Статут назубок знав.

Під час першого перепочинку лейтенант підкликав Ваню, витягнув із планшетки книжечку з потертими на згинах сторінками і майже напам'ять прочитав. Урок закінчив так:

— Запам'ятай свої права й обов'язки: бити фриців до останнього! Коли зрозуміло — крапка політграмоті.

А наступного дня завітав політрук з політвідділу. Поговорив з Ванею, лишився задоволений його жвавими відповідями.

— А як у тебе з дисципліною, Федоров?

Ваня запнувся, подивився запитливо на лейтенанта. Той відповів:

— Нічого. Тягне на трійку.

Комісар, кинувши погляд на присоромленого Ваню, заступився:

— Буває й на п'ятірку.

— Буває і на двійку,— немилосердно зробив висновок Димов.

Комісар з політруком пішли. У Вані щоки пашіли, що горобина на морозі. Лейтенант повернув його до себе:

— Не дмись, братику. І до комсомолу вступиш, буду драїти тебе з піском, поки людину не зроблю.

Вані нетерпеливилось отримати таку саму книжечку сталевого кольору, як в лейтенанта, та бої не припинялися. Лише тринадцятого жовтня пополудні в районі Тракторного заводу настала незвичайна для Сталінграда тиша. З політвідділу комісарові подзвонили.

«Як стемніє, скликати комсомольське бюро. Будемо Федорова приймати».

Коли вже така справа, Ваня вирішив опорядити своє обмундирування: підшив підкомірець із складеного вчетверо бинта; знайшовши в цехах Тракторного заводу мазут, густо змастив черевики; начистив гудзики гімнастерки до сліпучого блиску. Чорношейкін у руїнах одного будинку найшов великі кравецькі ножниці і підстриг його — вийшло хоча й «драбинкою», та під пілоткою не видно.

Для всіх винищувачів, хто воював від Дону, прийняття Вані до комсомолу було святом. І день видався сонячний, теплий, ніби ще не минуло бабине літо. У повітрі, що відгонило гаром, літали павутинки; все було спокійно, не вірилось, що йде війна. І герой сьогоднішнього дня Ванюшка Федоров поріднився з бійцями. Одні навчали його військовій справі, інші допомагали доброю порадою. Кожний віддав йому частку свого серця. Вони пишалися своїм вихованцем. І хоча він був єдиним у них сином, ріс нерозбещеним і, з усього видно, непоганою людиною.

Чорношейкін до війни вичитав десь вислів східного мудреця, що «легше зробити вченого, ніж людину». І тепер вусань розвив свою теорію: «Якщо вчити негідника, він ще найвишуканішою падлюкою стане. А якщо Ваня незіпсований, то й наука йде на користь».

Сам же Ваня ніяк не міг дочекатися вечора... Він сидів, оточений бійцями з поповнення, і розповідав їм, як воював з лейтенантом від самого Дону. Але подзвонили з командного пункту дивізії і передали наказ: негайно відправити вихованця частини Федорова на лівий берег. «Не здумайте затримувати,— попередили комісара.— Командарм Чуйков наказав усім дивізіям відправити вихованців у ремісничі й суворовські училища. Він і свого улюбленця відправив».

Комісар Філін з досадою передав трубку телефоністові... З якими зусиллями він свого часу упросив «залізного капітана» лишити в частині зухвалого хлопчиська. А тепер, коли той провоював з ними три місяці, порозумнішав, доводиться розставатись. Димов опустив голову — не чекав, що так швидко настане розлучення.

— Хочеш не хочеш, Вогонь, а наказ виконувати треба,— зітхнув комісар.

Димов рішуче підвівся:

— Гаразд, я сам побалакаю.

Він виліз з окопу біля заводської стіни, де знаходився телефонний апарат, і закрокував по площі Дзержинського.

Тут розташувався його протитанковий район — три гармати, дев'ять бронебійок, охочі з пальним в круглих колодязях і кулеметники. Лейтенант збагнув одразу, що Ваня повинен бути у скверику біля крайньої лівої гармати — звідти долинав пожвавлений говір. Але Димов попрямував спочатку до правої гармати, постояв із сержантом Кухтою, поцікавився у нього, як звикають новенькі, і потім вже підійшов до скверика. За ці кілька виграних хвилин він прикинув, з чого почати розмову, щоб підготувати Ваню до найнеприємнішого.

Забачивши лейтенанта, той підхопився і дав бійцям команду:

— Встати! Струнко!

Димов махнув рукою:

— Вільно! Братику, ти мені потрібен...

Ваня звик, що Димов при інших завжди кликав його «рядовим Федоровим», і незвичне звертання насторожило його. Але сьогодні всі були з ним по-особливому ласкаві й щирі.

Вони пролізли крізь пробоїну в цегляній стіні і, опинившись на безлюдній алеї, пішли повз зруйновані цехи величезного Тракторного заводу. Лейтенант мовчав, і Ваня запитливо дивився на нього.

— Випускали б зараз трактори,— почав Димов здалеку,— хотів би тут працювати?

— Коли б побили вражину, звичайно, хотів би,— не задумуючись відрубав Федоров.

— Ти в мене справжнісінький вояка! — оглянув лейтенант гарного й підтягнутого Ваню.— Шкода, молодий дуже...

— Вже й молодий! А сам...— захоплено дивлячись на лейтенанта, мовив хлопчак.

Тепер лейтенантові ще важче було засмутити Ваню, і він знову почав здалеку:

— Якщо ми коли-небудь розлучимось... Ти не забувай мене, братику. Добре?

— Як це — розлучимось? — Ваня насторожився.— Якщо переведуть тебе куди, і я з тобою. Забув, як поклялися на Мамаєвому?

Димову було вперше так важко говорити. Він зараз ненавидів себе: «Я Ваню як на повільному вогні підсмажую!» — і сказав прямо:

— А розлучитись нам з тобою все ж таки доведеться.

Ваня став як укопаний, не зводячи очей з лейтенанта: «Що він таке плете?» А Димов уже твердо мовив:

— Хоча й поклялись, а доведеться. Не від мене залежить, братику. Наказ командарма — відправити тебе в тил.

Ваня, похнюпивши голову, хотів щось сказати й не міг. Обидва стояли приголомшені серед мертвих руїн цеху; в тиші з трісканням догоряла дерев'яна будка. Та ось обличчя Вані прояснілo надією:

— А я піду до командарма і скажу: «Вам можна тримати пацана, а лейтенантові — ні?..»

— Він уже відправив свого в тил.

— А коли мене? — згаслим голосом спитав Ваня.

— Зараз.

— Як! — мало не задихнувся хлопчисько.— А комсомол?

— Гаразд. Приймуть, тоді поїдеш.

Вони походили між заводських руїн. Лейтенант намагався розважити Ваню. Говорив, що війна не вічно буде і вони обов'язково зустрінуться. Та обидва знали, що війна триватиме ще довго, і все може статися.

Увечері в тому самому скверику, поміж обгорілих і посічених осколками кущів, засідало комсомольське бюро. Прийшов політрук з політвідділу й приліг з усіма в кружок. Димов зачитав уголос Ванину заяву:

— «До комсомольської організації винищувачів танків.

Прошу прийняти мене до Ленінського комсомолу. Поки

живий, не дам фашистським гадам напитися з Волги. Клянусь боротися до повного знищення всіх гадів на землі.

До цього, боєць Іван Федоров».

Слухаючи цю заяву, Ваня з болем думав, що йому вже не доведеться до переможного кінця бити гадів.

— Які будуть питання до Федорова? — запитав лейтенант.

У комсомольців було лише одне побажання Вані: хай вчиться так само, як воював.

Комісар Філін сказав:

— Ти, Федоров, утратив рідних. Тепер знай: ми для тебе як сім'я.

Ваня сидів притихлий...

Проголосували. Політрук одразу ж вручив йому сірого кольору квиток; на першій сторінці, як і в лейтенанта,— ордени Бойового і Трудового Червоного Прапора і написане його, Івана Федорова, ім'я. Довго він чекав цієї хвилини. У нього в руці був комсомольський квиток, який здавався червоним у відблисках пожеж. Не випускаючи квитка з рук, він показував його бійцям, які обступили хлопчину.

«Солдатське радіо» рознесло, що вранці кухар доставить сніданок і відвезе на той бік Ваню. До нього підходили прощатись, прохали особисто здати на польову пошту листи...

На прощання дарували хто що міг. Сержант Кухта — німецький триколірний ліхтарик. Чорношейкін умовив взяти в нього кресало з каменем і гнотом — річ надійна і на вітрі не тухне. Хтось подарував йому навіть німецьку гранату, ніби вона йому в тилу знадобиться. Від комісара він одержав на пам'ять компас, а лейтенант відстебнув од ременя фінку в чохлі, з якою не раз ходив у розвідку. У Вані заблищали очі, але взяти відмовився: «Тобі, Вогнику, потрібніша». Тоді Димов сам пристебнув йому фінку до ременя.

Потім вони з лейтенантом міркували над тим, куди Вані поступити вчитися. І вирішили: якщо він хоче працювати на станку, то прямий сенс піти в ремісниче училище. Ще їх бентежило, як вони розшукають один одного після війни. Але тут Димова викликало начальство, і розмову вони відклали до ранку.

Ваня приліг у кущах скверу — звідси проглядалася вся площа Дзержинського перед Тракторним заводом з вулицями, що розходились від неї віялом. Він, напевне, побачить лейтенанта, з якого б боку той не повертався. Бійці спали, лише чергові лишались біля гармат. Очікуючи Димова, Ваня час од часу мацав кишеню з комсомольським квитком, не втримавшись, витягав ще раз поглянути.

Тієї ночі німці не стріляли, не палили ракет. Усе завмерло. Лише язики полум'я, немов величезні крила, тріпотіли, поглинаючи руїни, зрідка потріскувала у вогні смолиста балка, та з гуркотом сипалась цегла. І знову — тиша. Що вона таїть в собі? Що надумав ворог? Коли нападе? Немає нічого гіршого на війні, ніж така зловісна тиша...

Скільки було безсонних ночей у Чуйкова... Але ця особливо тривожна. Полум'я від снарядної гільзи-лампи тремтіло, і на всю стіну бліндажа коливалась тінь схиленого над столом командарма. Він «чарував» біля оперативної карти: вимірював лінійкою, прикидуючи, креслив стрімкі стріли: сині — передбачувані удари противника, червоні — наші контрудари.

При вході до бліндажа був закуток, де знаходився радіопередавач і телефонний вузол командуючого армією. Звідти, коли радист крутив ручку настрою, долинав свист, морзянка, різномовна говірка, чулись розпорядження російською і німецькою мовами, часом уривалася музика. Інколи в бліндаж просовувалась голова телефоніста з прив'язаною до вуха трубкою, він доповідав, що за викли-

ком Чуйкова такий-то командир на проводі або що негайно просять командарма з такого-то з'єднання. Чуйков брав трубку польового телефону, що стояв на столі, і давав чіткі, лаконічні вказівки. Його щодалі більше непокоїла тиша в районі Тракторного, звідти найчастіше викликав він командирів дивізії і навіть полків, наказуючи доповідати йому обстановку через кожні півгодини.

Свого начальника штабу Чуйков попрохав дати наказ: всім дивізіям у районі Тракторного негайно поповнити боєзапас до двох боєкомплектів, комендантам переправ забезпечити «зелену вулицю» мінам, снарядам, патронам і гранатам.

Перед світанком командарм вийшов з бліндажа на берег Волги освіжитись і прогнати сон.

— Товаришу командарм,— тихо покликав радист,— йдіть послухайте...

З радіоприймача лунав переможний фашистський марш. Потім німецький диктор зачитав наказ Гітлера — 14 жовтня оволодіти Сталінградом. Уп'яте наказував фюрер оволодіти волзькою твердинею, і зараз, за його словами, вже остаточно.

— Кілька разів передавали,— мовив радист і подав переклад гітлерівського наказу.

— Зрозумів без перекладу,— кинув командарм і ступив у бліндаж.

Те, що німці наступатимуть, його не здивувало, він цього чекав за тими даними, які мав у своєму розпорядженні. Та де вони завдадуть свого удару?

У районі Тракторного — затишшя. Судячи з усього, німець там щось готує. Та чи тут напрямок головного удару?

У центральній частині міста пожвавлення, фашисти атакують. Можливо, вони хочуть цим відвернути, а самі нишком підтягують сили, щоб оволодіти волзькою переправою і тим самим паралізувати наші війська?..

Коли начальник штабу подзвонив і запитав, чи чув

командарм про новий наказ Гітлера, у Чуйкова вже визріло рішення.

— Так, чув,— відповів він і твердо мовив: — Ще раз перевірте мій наказ. Переправляти в район Тракторного заводу тільки боєприпаси. Хліба не стане — бійці нас простять, а патронів не виявиться — нікому буде прощати.

Поклавши трубку, Чуйков пройшовся по бліндажу, скуйовдив чуба. «Кажеш, уп'яте візьмеш?! Дідька тобі лисого!..» З цією думкою ліг на тапчан — він зобов'язаний сьогодні бути бадьорим і упевненим у собі. Він мусить передати свою упевненість всій армії.

14

Ранок 14 жовтня 1942 року ще не настав, ніч ще боролась із світанком, та вже відчувалося дихання нового дня — передранковий світанок розчиняв ніч, темні, густі барви розмивалися світлими. Спочатку невиразно виднівся лише далекий правий берег, над яким вирувало на десятки кілометрів море вогню. Потім із сірої імли почали проступати обриси кручі й піщаної коси; з крутого берега з розбитих баків, ніби розплавлений метал, ринула до річки палаюча нафта і червоними язиками вистрибувала на воді. Лівий низький берег ще схований у тумані. У відблисках пожарища, ніби гаряча кров, парувала широка Волга...

Кухар Удовико, як і сотні інших кухарів, з опівночі штурмував солдатів перевозу, вимагаючи човна, щоб переправити термоси з борщем і кашею на той бік, та за наказом командира Чуйкова на Тракторний в першу чергу перевозили боєприпаси. Досі їх відпускали скупо, за голодною нормою, і тепер перевізники дивувалися щедрості командування.

Тієї досвітньої години ніхто з бійців у районі Тракторного не гадав, що скоро, надто скоро вони опиняться на

напрямку головного удару. Не знали, що сотні ворожих літаків з тисячами бомб піднялися в повітря, що сотні танків виступили на висхідні позиції, що наші радіостанції піймали голос Гітлера, який востаннє категорично заявив світу, що візьме Сталінград. Усього цього не знали ні комісар Філін, ні Чорношейкін, ні сержант Кухта — вони міцно спали. У Чорношейкіна довгі ноги не вмістились в рівчаку, і він простягся поруч з Димовим просто на землі. Всю ніч лейтенант ходив з перевіряючими по передньому краю і лише нещодавно завалився на боковеньку.

А Ваня так і заснув в обгорілих кущиках, тримаючись рукою за кишеню з перепусткою в майбутнє, і усміхався — уві сні здійснювалась його мрія... Вони крокували з лейтенантом у білих полотняних костюмах на Тракторний завод, не мертвий і зруйнований, як зараз, а живий, що співає на всі голоси заливчастими свистками маневрових паровозиків, ритмічним гупанням молотів, веселим гуркотом станків.

Та не здійснитись Ваниній мрії. І кухареві Удовику, що лише під ранок заволодів човном, ніколи не перебратись на правий берег. І ті, хто повідпливали з Удовиком, теж не повернуться...

Низько навислі чорні хмари суцільного диму і гару давно не давали пробитись променям сонця; під цим прикриттям несподівано й налетіла фашистська армада літаків на район Тракторного заводу...

— Повітр-я-я!..— тільки й встигли вигукнути чергові, як гул моторів змішався з виттям сирен. На площу Дзержинського посипались бомби.

Ваня прокинувся від гуркоту. Здавалось, ніби його помістили під величезний дзвін, по якому б'ють відразу тисячі молотів. Гуркіт вибухів боляче віддавав у вухах, ось-ось полопаються барабанні перетинки; від їдучого диму й горілої землі забило подих. Не було сил терпіти цей нестерпний гуркіт. Хтось із новеньких, що сиділи в рівчаку позад Вані, судорожно вчепився йому в комір і здавив горло.

Відірвати руку було неможливо. Вані довелося розвернутися і штовхнути новачка ліктем.

Район Тракторного кремсали тисячі бомб. Німецькі ескадрильї повисли в три яруси: вгорі — «хейнкелі», нижче — «юнкерси», зовсім на бриючому — «месершміти» і румунські біплани. Такого ще не було за всю Велику битву, не було й потім за всю війну. Здавалось, фашисти кинули на терези війни все, що в них було. І вони, ці терези, могли хитнутися тоді по-різному...

Скільки тривало бомбування? Втратили лік часу. Ваня розтулив вуха, коли земля почала осідати. І знову почув гуркіт моторів, але вже не вгорі. Він зрозумів, що це — танки. Почувши команду: «До бою!» — вискочив з рівчака...

Загрозливий гуркіт і брязкіт наростав. Від нестерпного гуркотіння голову Вані ніби обручем стискало. З Ополченської вулиці, що напроти, наче величезна гусениця, виповзла броньована колона. Вивергаючи вогонь, танки палили з гармат, безперебійно, мов швацькі машинки, строчили кулеметами. Танків було не менше трьох десятків.

Ліворуч з проспекту Леніна і праворуч з вулиці Дзержинського сунули також колони танків. Скільки їх? Сотня чи більше? Плямисті, зелено-жовті з чорними хрестами, вони трощили на своєму шляху обгорілі деревця і стовпи, кришили й підминали під себе руїни.

«Біглий... вогонь!» — пролунала команда. Хвилюючись, боєць з новеньких заквапився, не дослав снаряд і не зміг зарядити гармату. Ваня відштовхнув його і вправно захлопнув замок.

Навідник вистрелив і, закинувши голову, схопився рукою за щит, зсунувся на землю. Йому перебило ноги. До панорами кинувся командир гармати, але блиснув спалах, розірвався снаряд... і з розгону впав командир, не піднявся. Необстріляні солдати з поповнення з острахом попригиналися, завмерли біля гармати.

— Йдіть у рівчак! — крикнув їм Ваня, щоб зберегти їх до часу (так завжди діяв лейтенант). — А ви двоє носіть снаряди!

Замковий і підносщик спочатку розгубилися. Від кожної міни падали на землю. Проте хлопчисько безперебійно вів вогонь, і їм нічого не лишалось, як допомагати йому. А в бою, коли зайнятий ділом, страх відступає.

Ваня ледве встигав наводити гармату й палити по танках, які з усіх вулиць рушили на площу. Що діялось біля інших гармат? Як там лейтенант, комісар, Чорношейкін та інші? Цього Ваня не міг побачити — навколо все закрило здибленою землею. З лунких пострілів «сорокап'яток» зрозумів, що вони ведуть бій.

Скільки тривала перша атака, він не знав. У запеклому бою втрачаєш чуття часу — інколи хвилина здається годиною і навпаки.

Танки не змогли прорватись на площу, вісім з них лишилися горіти. Один танк підпалив Ваня. Решта поповзла до руїн. Не встигли вони зникнути, як знову налетіли літаки. Бомбили довго. Потім знову атака... Ваня на слух визначив, що крайня гармата вже не стріляє. Що з лейтенантом?

А в цей час Димов і комісар самі вели вогонь з протитанкових рушниць: обидва бронебійники загинули на самому початку бою.

Кілька разів лейтенант оглядався на ліву гармату. Але крізь буру стіну сухої землі нічого не було видно. «Чи встиг переправитися Ваня на той бік Волги? — думав з тривогою. Йому шкода було, що вони по-справжньому не попрощались, і дуже хотілося, щоб «братик» зараз був у безпеці.

Після другого бомбування Димов зібрався бігти до лівої гармати, а довелось кинутися до правої — туди влучила бомба. Відкопали вони з комісаром навідника — і знову до бронебійок.

Тепер фашисти виставили попереду автоматників. Сно-

пи куль з гуркотом відбійного молотка періщили по щиту гармати. Тільки Ваня встиг пригнутись, як ущент розтрощило панораму і вбило підносчика снарядів.

— Мерщій сюди! — махнув Ваня одному з бійців, що позаховувались у рівчаку, і став наводити гармату.

Танки все ближче... А «охочі» з пляшками пальної суміші мовчать, ніби вимерли в круглих «колодязях». «Чи живі вони?..— подумав Ваня.— Якщо загинули, то й нам жити недовго...» Він не знав, що лейтенант заборонив «охочим» вступати в бій, поки танки не минуть їх, щоб напевно вціляли пляшки в моторну частину.

Ось уже більше ніж десять танків проскочили «колодязі» і з ревінням кинулися на гармати. Зараз розчавлять!.. І тоді їм у хвіст полетіли пляшки з пальним. Синім вогнем запалала рідина на броні. Загорілись мотори, вибухнули башти із снарядами. Танки, що йшли слідом, застопорили. Поповзли назад. А винищувачі безугавно били по них з гармат.

Ніби вогненне намисто, півколом палали на площі чотирнадцять танків. Та радість була недовгою. В небі знову «хейнкелі», «юнкерси», «месершміти»...

Горіли руїни, асфальт, земля. Здавалося, що все знищено. Та коли знову посунули танки, а за ними роти автоматників, винищувачі не припиняли битись у бурхливому вогні. Поранені комісар і лейтенант з групою бійців палили з бронебійок, автоматів, шпурляли гранати. Німці оточили їх, ось-ось замкнеться кільце...

Вітром віднесло чорний дим, розвіяло буру завісу землянoї куряви. Глянув лейтенант і ахнув: з лівої гармати вів вогонь Ваня! Значить, не встиг на той бік. І болісно було Димову, і гордість обійняла за молодшого «братика». Не пішов, не залишив його. «Відіб'ємо зараз фашистів,— вирішив він,— побіжу до нього... Не врятую, так разом смерть приймемо».

Ваня також побачив свого лейтенанта, відірвався на мить від гармати, махнув рукою: «Будь спокійний за

мене, Вогнику!..» Німецькі автоматники підходили дедалі ближче, танки ліворуч рушили в обхід площі. Схопився Ваня за станину, розвертає з бійцями гармату... Вбито одного бійця, другого тяжко поранило, не вояка вже він. Надриваючись, Ваня рвонув станину, повернув гармату на танки. Дав два постріли. Скінчились снаряди. А німці зовсім уже близько. Тоді скочив у рівчак, схопив автомат убитого і вдарив в упор.

Строчить Ваня по фашистах... Подивиться: чи живий його лейтенант? Живий! І йому легше.

А лейтенант теж оглянеться на Ваню, і ніби сили додається. «Протримайся, братику, ще трошечки,— повторює він про себе.— Відженемо, прийду до тебе на підмогу...»

Щодалі густіше вибухають снаряди навколо Ваниного рівчака, і бачить Димов, як у хлопчини випав автомат, схопився він за ліву руку...

Роздробило Вані лікоть,— біль такий, що несила. А німці лізуть. Поки є ще одна рука, не здолати його. Він розлючено жбурнув гранату, другу, третю... Кров цебеніла з перебитої руки, а він усе кидав, ніби ненависть загиблих переселилась в нього одного. А самі фашисти, розстрілюючи в упор російського хлопчака, дивувались його хоробрості. І бійці слідом за ним робили те, що здавалось неможливим: бились невеликою купкою проти десятків ворожих танків, обороняючи в північній частині Сталінграда рідний клаптик землі.

Знав Димов, що не прорватись крізь фашистське кільце, що оточили їх з комісаром, і все ж таки кинувся до Вані на виручку. Комісар схопив його:

— Стій! Праворуч, дивись, праворуч прорвалась сволота!..— і штовхнув Димова до гармати.

Праворуч, до заводських прохідних, прямували танки. Їх не можна пропустити на Тракторний, за ним — Волга, а навідник тяжко поранений. Лейтенант повів вогонь з гармати, і одна думка в нього: «Встигну підбити ці танки, можливо, і врятую Ваню...»

Та ось вибухнув снаряд, у юного бійця відірвало кисть правої руки...

Хмара диму розвіялась... Димов побачив Ваню. Він лежав, прихилившись до бруствера окопу. «Вбило...» — подумав лейтенант.

Ваня лежав нерухомо, потім поворухнувся, підвів голову... Кілька танків, обійшовши площу ліворуч, простували вузьким проходом уздовж руїн заводської стіни. «Зараз прорвуться, ударять з тилу, розчавлять мене, а потім лейтенанта, комісара, Чорношейкіна — всіх...— промайнуло в свідомості Вані.— Але як зупинити?! Як зупинити їх?!»

Він з відчаєм притискав покалічені руки до грудей... Перед ним лежали протитанкові гранати, а як їх кинути? І раптом лють охопила його... «Ні, поки я живий, битимусь!» Ваня стис зубами ручку протитанкової гранати. Стис так, що зуби хруснули. А підняти не може: важка граната! Перемагаючи нестерпний біль, він підтримав її пораненими руками, вибрався з окопу...

І лейтенант, і комісар, і всі бійці побачили, як над палаючою, понівеченою землею підвівся Ваня з гранатою в зубах, подавшись уперед гострим плічком, сміливо пішов назустріч реву танків...

Не знав він тоді, що вже близька перемога в Сталінградській битві. Не знав, що за той час, відколи вони брали участь в боях на Дону, на підступах до Сталінграда і в самому місті, відбулися великі події: наші заводи, які ще влітку були частково «на колесах» — перевозили свої станки і устаткування на схід країни, тепер вже на всю потужність випускають воєнну продукцію. І на Уралі, і в Сибіру кувалася перемога. Були збудовані сотні літаків, танків, гранат. І на правому, і на лівому флангах широкого Сталінградського фронту зосереджувалися щойно сформовані наші танкові дивізії, корпуси, армії, піхотні й повітряні з'єднання, які перейдуть згодом у наступ, і невдовзі замкнуть могутні кліщі, оточать і візьмуть у полон

трьохсоттисячну фашистську армію разом з її штабом і командуючим фельдмаршалом Паулюсом. Та щоб все це відбулось, росіянам потрібно виграти сьогодні вирішальну битву в Сталінграді, потрібно сьогодні вистояти, хоч що б там не стало.

Всього цього не міг знати Ваня. Тієї останньої миті життя йому пригадалось, як на сонячній галявині в дубовому гаю він давав клятву... Як прийняли смерть комдив і капітан на березі Дону... Як загинула Аня, рятуючи інших... Прийшла і його черга виконати свій обов'язок, щоб танки не прорвалися до Волги, не знищили, не зім'яли лейтенанта з бійцями, щоб вони продовжували битися після його, Ваниної, загибелі.

Закривавлений, він притис до грудей гранату, зубами рвонув чеку і впав під гуркотливі гусениці танка... Пролунав вибух. Фашистський танк застиг, а за ним у вузькому проході зупинилась вся броньована колона.

І здавалось, стихла кононада і гуркіт найжорстокішого бою, ніби фашисти відмовилися штурмувати вузьку твердиню. А потім знову, ще з більшою силою спалахнула Велика битва. Того дня, як ніколи, вирішувалась доля нашої Батьківщини і багатьох народів світу.

Так ступив у безсмертя хлопчина. Ім'я його тепер висічене на червоному мармуровому прапорі в залі воїнської слави пам'ятника-ансамблю героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані. Всього день він був у комсомолі. І було йому тоді неповних п'ятнадцять літ...

ПІСЛЯМОВА

Вже після того, як 1973 року вийшло перше видання книжки, авторові стало відомо, що жива мати юного героя — Наталя Микитівна. Незабаром їй виповниться 90 років. Живе в рідному селі Бурцево Но-

водугінського району Смоленської області. На війні вона втратила чотирьох синів і чоловіка.

Коли фашистські бомбардувальники налетіли на село і майже дощенту його спалили, Наталі Микитівні пощастило витягти з палаючої хати трьох молодших дочок. Зіну, Ліду, Машу. Разом з односельчанами Наталя Микитівна врятувала від фашистських окупантів колгоспну череду корів знаменитої сичевської породи. Хоч як голодно було, її повністю зберегли в Ярославській області. А коли Радянська Армія звільнила Смоленщину від окупантів, череду знову пригнали до Бурцева. З часом і село відбудувалося заново.

Дочки Наталі Микитівни, підростаючи, приходили на ферму до матері. Зараз вони відомі на всю Смоленщину доярки. За самовіддану працю всі три сестри Вані Федорова нагороджені високими нагородами Батьківщини, а молодша з них — Зінаїда Федорівна стала Героєм Соціалістичної Праці. Не раз обиралась до вищого органу республіки — до Верховної Ради РРФСР.

На батьківщині Вані Федорова в райцентрі Новодугіно є вулиця імені юного героя Сталінградської битви; в середній школі — меморіальний музей героя. В країні багато шкільних музеїв Вані Федорова і багато піонерських загонів і дружин носять його ім'я. Є і комсомольсько-молодіжні бригади імені Вані Федорова. А Волгоградський обком комсомолу визначив приз імені юного героя, який присуджується кращим молодіжним бригадам. У самому Волгограді, на площі Дзержинського, де здійснив свій безсмертний подвиг Ваня Федоров, на школі № 3 встановлена меморіальна дошка в пам'ять про його подвиг, а в самій школі є парта з меморіальною табличкою — завойовують право сидіти на цій парті найдостойніші учні.

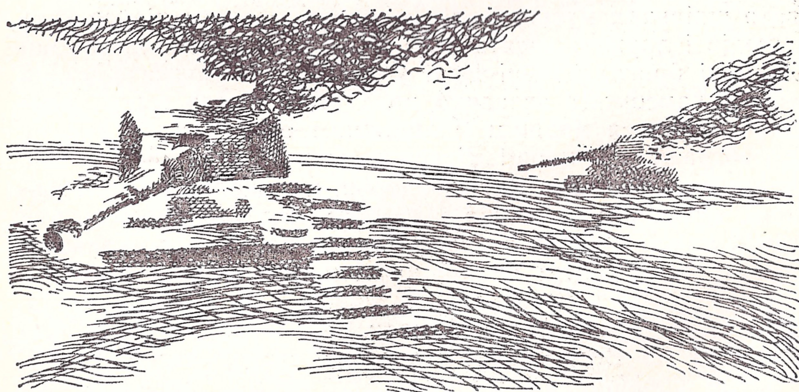
На відкриття меморіальної дошки у Волгограді приїздила Зінаїда Федорівна. А мати Вані Федорова не змогла приїхати до Волгограда: старенька стала, часто хворіє. Раніше провідувала щодня свою ферму, дивилась, як

працюють дочки. Тепер тільки погожого дня, коли приїздить звідки-небудь делегація піонерів і комсомольців, вона виходить на ганочок і розповідає про своїх синів, про чоловіка, організатора і першого голову колгоспу в Бурцеві, розповідає про династію Федорових, яка, кажуть, бере свій початок від Василини Кожиної, тієї самої старостихи-партизанки із Сичевки, яка ще у Вітчизняну війну 1812 року озброїла чоловіків вилами та сокирами і взяла в полон солдатів Наполеона на старому смоленському шляху *.

В династії Федорових, як в краплинці роси сонце, відображається вся Росія. Все найпрекрасніше російського народу увібрали в себе Федорови. Тому і Ваня Федоров з такою гордістю і безстрашністю бився за всіх Федорових, тому і книжка називається «Іван — я, Федорови — ми».

---

* Наталя Микитівна Федорова померла 1981 року.

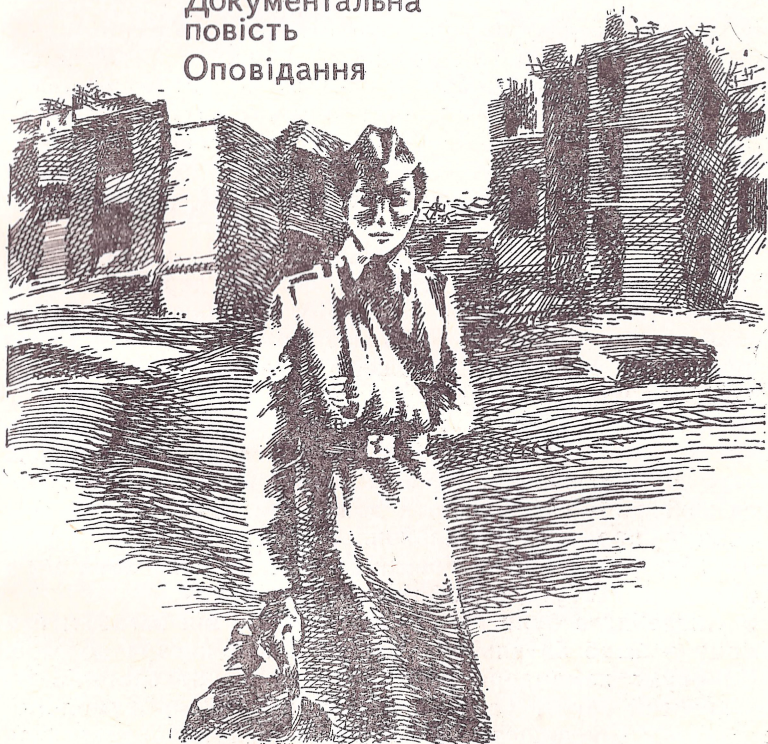

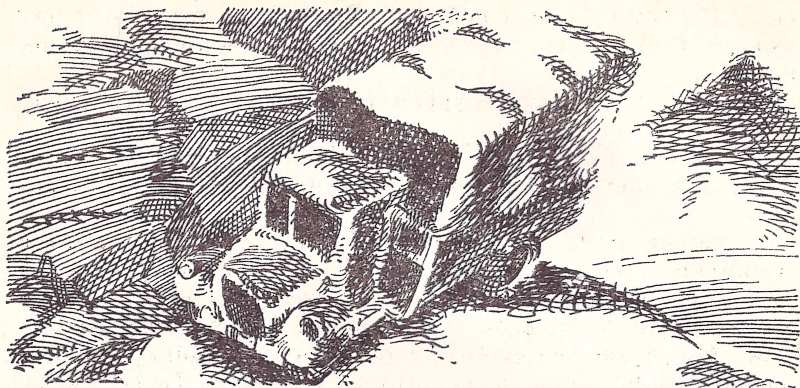
Марк Шевельов

ЯКЩО ТИ ЖИВИЙ, АЙКАЗЕ...

Документальна повість

Оповідання

ЯКЩО ТИ ЖИВИЙ, АЙКАЗЕ...

Рота залягла за великими валунами, біля підніжжя пологої, де-не-де вкритої деревами гори. Попереду глухо шамкотів по сірому камінню каламутний пінявий потік. Вода, що стікала з гір, погойдувала трупи фашистських солдатів, які лежали подекуди в обважнілих, почорнілих мундирах.

Дивлячись у бінокль на ворожу територію, командир роти лейтенант Сподобцев радів, що водяна перешкода сковує дії противника. По-південному щедре сонце ховалося за гори — час складати донесення. Сьогодні він має доповісти про весь батальйон. Комбат Майоров відбув тимчасово у найближче гірське селище, де виявилася сім'я Майорових. Мабуть, однофамільці, та раптом...

У Сподобцева були ще справи в роті, і він вагався: йти самому в штаб батальйону чи викликати писаря до себе.

До слуху командира роти долинав стукіт заступів об кам'янистий грунт. Там, за зеленими кущами жимолості, за наказом Сподобцева, не чекаючи темноти, окопувалася

рота. Всі були зайняті роботою. Командири взводів поповнювали боєкомплект, санітари відводили в медсанбат поранених.

— Розвідка біжить,— урвав роздуми лейтенанта молоденький зв'язковий.

Сподобцев глянув на схил гори й побачив сержанта Щукіна з дивізійної розвідроти, який біг напролом через кущі.

— Звідки тобі відомо, Єрмолаєв,— суворо запитав командир,— що він із розвідки?

— А він мене забракував,— ображено відповів молодий солдат.— Ми з Вітьком Петрушиним добровольцями пішли. Ми давно вирішили проситися в розвідку. А цей сержант біля начальника штабу крутився. Вітько йому сподобався, цього, каже, навчу, а від мене відмовився, слабаком назвав... Хіба це справедливо, товаришу лейтенант? Невже в розвідці тільки сила потрібна?

— Служба всюди служба,— повчально зауважив Сподобцев.

Але душею він розумів солдата. Сподобцев сам просився в розвідку. Ризикована робота, але й волі більше. Он Щукін сам, без супроводу, кудись бігав — і байдуже, все сходить з рук. А відлучись простий солдат! Та що там солдат. Він, Сподобцев, мало під арешт не попав, а всього лише в село заскочив на хвилинку без дозволу. Адже не в першому ешелоні стояли. Дисципліна. Ні, хоч що кажіть, а розвідка в особливому становищі.

Сержант Щукін стрибнув у траншею, скинув з круглої, коротко стриженої голови вилинялу мокру пілотку.

— Здоров, Сподобцев! — він, як рівня, подав командирові роти свою короткопалу долоню.

Ця сержантова вільність ще дужче зміцнила думку Сподобцева щодо розвідників. Він потиснув Щукіну руку й одразу демонстративно відвернувся, і далі розглядаючи в бінокль передній край противника. Лінзи наблизили той берег каламутної гірської річечки, кущі та дерева.

Була осінь, але зелень довкола ще свіжа й соковита. Кавказ — це не Таврійські степи, де вже у червні буріє і скручується листя на кленах і вигоряє трава. Сподобцеву свого часу доводилося спостерігати степ цілий рік. Робота в нього була така до війни — степом колесити. Водив поїзди на перегоні Синельниково — Джанкой. Вигляне з кабіни свого паровоза: степ і степ, немає на чому око зупинити. Дасть гудок — летить сигнал, не затримуючись, аж до моря. Мріяли з дружиною з'їздити кудись до моря — в Крим чи на Кавказ. Одружилися саме напередодні війни. Йому один раз на рік дозволялося безкоштовно їхати в будь-який кінець Радянського Союзу. Так і не встигли. Тепер ось пішки, вважай, дійшов.

З боку противника зацокотів без будь-якої видимої зачіпки кулемет. У фриців таке правило — час од часу нагадувати про себе.

— Слухай, ротний,— почув він трохи запобігливий голос Щукіна.— Я на верхній дорозі засік німецький автофургон. Обламався. Ремонтують...

— Чого ти мені про це доповідаєш,— не відриваючись од бінокля, сказав Сподобцев.— У тебе є своє начальство?!

Щукін замовк. Він розумів, що цей автофургон Сподобцеву ні до чого, заради нього ротний жодного бійця з передової не зніме. Така нагода не часто буває: фургон явно належав трофейній команді, це було видно з віку і нікудишньої виправки ворожих солдатів, які метушилися біля колеса. Автофургон, напевне, відстав од колони, яка не могла затримуватися, бо вже смеркалося. Біля автофургона лишили тільки один мотоцикл з двома автоматниками.

Автофургон Щукін надибав випадково, але досвід і нюх розвідника підказували йому, що, діючи стрімко і навально, можна запросто відбити здобич — адже біля неї лише чотири фашисти. А унтера б зв'язати — і в штаб! Свій

план Щукін запально виклав Сподобцеву, однак у командира стрілецької роти спокуслива розвідникова ідея не викликала інтересу.

— У мене своє завдання,— відповідав він.

Проте Щукіна уже цілком захопив фургон, і він не збирався відступати. Одягнувши пілотку і застебнувши комір гімнастерки, він за статутом звернувся до Сподобцева. Якщо той не може дати йому бійців, нехай доповість про завантажений автофургон через штаб батальйону по начальству, а там уже вирішать, що робити.

Сподобцев опустив бінокль. Очевидно, не відчепишся від цього настирливого розвідника. Мало того, що йому, крім своєї роти, потрібно сьогодні перевіряти ще три, то ще й це тобі маєш, нове діло. І випало цьому Щукіну вийти саме до нього. Але дати людей все-таки доведеться, бо якщо чекати із розвідроти, то фургона й слід прохолоне. Адже був наказ: перешкоджати фашистам вивозити коштовності з тимчасово окупованих територій. Німці кваплива створювали так звані «наукові команди», які грабували медичні установи, архіви, музеї, бібліотеки. Важко зітхнувши (адже роті до ранку треба окопатися, підготувати кулеметні гнізда, окопи, закінчити траншею), Сподобцев наказав зв'язковому викликати до нього комсорга роти сержанта Абгаряна і когось із медиків, хоча б санінструктора Кондрашову.

Зв'язковий Єрмолаєв довго шукав намет санітарок. Намет віднесли трохи далі від позиції в зарості ліщини. В наметі не було нікого. На свіжих постелях із ялицевих гілок лежали три гімнастерки. Минуло якихось дві години, відколи рота зайняла позицію, а санінструктори вже влаштувалися на новому місці, прибрали. Зв'язковий поглянув на гімнастерки, що лишилися на солдатських ковдрах. Найменша за розміром, зі старшинськими погонами й трьома червоними нашивками за поранення, належала, як уже знав Єрмолаєв, симпатичному чорнявому санінструктору Сашеньці Кондрашовій.

Єрмолаєву, який нещодавно з'явився в роті, було сімнадцять, і, як багато інших новобранців, одразу закохався. Він розумів, що шанси його жалюгідні, така бойова дівчина навіть не гляне в його сторону. Кондрашову вважали дочкою полка. Казали, ніби вона з тринадцяти років у полку, від перших днів війни, а таких, як вона, хто від Дніпра дійшов до Кавказу, мало,— один, другий та й усе.

Солдат обійшов довкола намету й почув недалечко, за кущами, тихий жіночий говір і плюскіт води. Єрмолаєв потупцяв трохи на місці, потім обережно розхилив кущі й запобігливо кашлянув. Санітарки вмивалися.

— Ой! — злякано притуливши сорочку до грудей, скрикнула молодша з них.

Єрмолаєв упізнав у ній Кондрашову.

— Сподобцев викликає,— сказав їй солдат, не спускаючи очей з чорнобривої саніструкторші.

— Чого витріщився? — накинулася на солдата червоновида тілиста санітарка.

— Дуже ви потрібні,— відмахнувся зв'язковий.

— Іди, я дожену,— сказала Кондрашова, червоніючи і не приймаючи від грудей скручену сорочку.

Єрмолаєв пішов не кваплячись. Однак, коли Кондрашова підійшла до намету, то знову побачила його. Солдат тупцявся поблизу й сухою лозинкою оббивав листя на кущах.

— Готово, ходімо,— Кондрашова вибралася з намету, заправляючи на ходу гімнастерку.— Ти з поповнення? Цукру хочеш? — Вона дістала з санітарної сумки, що висіла на боці, дві грудки цукру.

— Ні-і,— протяг Єрмолаєв,— зуби не годяться.— Він дзвінко вимовляв «г».

— Москвич? — запитала дівчина, лизькаючи цукор.

— Рязанський я, а Москва, ось вона, поряд.

— А в Москві всі говорять на «ге».

Єрмолаєв кивнув головою. Він ішов поруч з Кондрашовою стежинкою, що вилася між зеленими кущами.

— Яка краса,— кивнув солдат на гори, що облягали долину.

— В нас не гірше,— відповіла Кондрашова.

— Де це у вас?

— На Дніпрі. Чув про таку річку?

— Чув.

— Живемо якраз на переправі. Воронова переправа називається. Колись там були пороги. Човном не пройти: каміння й скажена вода. Але плотарі проходили. Один поріг великий, якраз навпроти села, страшний, і називається він також страшно — Ненаситець. Згодом у Запоріжжі спорудили греблю, пороги сховалися під водою, тепер ходять пароплави. Риби — хоч руками лови!

— А ми на Оці. Риби також повнісінько,— сказав солдат.— Село називається Кінські Колодязі.

— Чому Кінські?

— Хто його знає. Може, тому, що колодязі при дорозі стояли. Там зупинялися напувати коней.

— Дівчина там, мабуть, лишилася? — обережно поцікавилася Сашенька. І сама собі подивувалася, чого це вона так раптом розбалакалася із зовсім незнайомим хлопцем? А проте в цьому нічого дивного не було. Сашенька весь час перебувала серед дорослих. Навіть наймолодші з них на п'ять — сім років старші від неї. Ближче за всіх їй був командир роти Сподобцев, земляк із Синельникового. Але ж він не подруга — командир, з ним не побалакаєш про потаємне. А цей, новенький, із поповнення, що йшов поруч і дуже зацікавлено слухав її, вважай, погодок, та й до того ж місяць як з дому, від мирного життя.

Єрмолаєв ніби у відповідь широко усміхнувся. Ластовиння привільно розбігалося на його червоних щоках, на носі-бульбашці, навіть на відкопиленій верхній губі з золотавим пушком. Очевидно, згадка про дівчину була йому дуже приємна. У такому віці, як Єрмолаєв, уже бігають на вечорниці, цілуються, а потім цілу ніч не сплять, дістають з-під подушки подаровану дівчиною вишиту хусточ-

ку і, підносячи її до губів, знову й знову переживають усе, що було теплої місячної ночі.

Сашенька глянула на вдоволене обличчя молодого солдата й тяжко зітхнула. У неї ж нічого такого в житті ще не було. Санітарки, які жили тепер з нею в одному наметі, інколи шепотілися між собою, і Сашенька з їхніх усмішок, з хихотіння вловлювала, що вони пліткують про хлопців, але її, Сашеньку, в свої сердечні справи не втаємничують: мовляв, мала ще.

Вночі, лежачи в наметі,— руки й ноги аж гули від утоми,— Сашенька мріяла про те, яке в неї буде життя після війни, які в неї будуть чоловік і дітки... Але спочатку вона, звичайно, піде учитися на лікаря. Якщо навіть оцінки будуть не дуже добрі, однак повинні зарахувати, бо в неї ж практика, вона навіть хірургові в медсанбаті асистувала. Сашенька уявляла себе в операційній, що сяяла білизною, з марлевою пов'язкою на обличчі й гумовими рукавичками на руках... і засинала.

Першим на КП Сподобцева прибіг на виклик комсорг роти сержант Абгарян. Коли підійшла Кондрашова, вони балакали про те, що треба якомога швидше окопуватися. Точніше, на цьому наполягав Сподобцев, з Абгарян, жестикулюючи, виправдувався.

— А! — махав він руками.— Лопата — не інструмент! Кирок мало. Ломів майже немає...

— Гаразд,— припинив розмову Сподобцев, побачивши, що підходить Кондрашова.— Погляньте-но сюди.— Він обтрусив з розгорнутої карти грудочки глини.

Всі схилилися над картою. Санінструктор відвела руку з цукром за спину й протиснула голову між плечима Щукіна й Абгаряна. Зв'язковий став недалечко, раз у раз поглядаючи на Кондрашову. Він уже чув, що ці троє провоювали в піхоті два роки й не розгубили один одного, адже по кілька поранень мають. Зв'язковий заздрив їм: у нього один товариш був — і з тим розлучили. Йому б

такого бойового друга, як Сподобцев або комсорг Альоша Абгарян. Справжнє ім'я Абгаряна — Айказ, але бійці називали його по-російськи — Альоша. Так називав друга Сподобцев за неофіційних, звісно, обставин.

— Ось тут, комсорг,— показав на карті Сподобцев.— Правильно, Щукін?

Розвідник ствердно кивнув.

— У штаб я доповів,— закінчив лейтенант.— Наказано промацати цей фургон. Абгарян, ви — за старшого. Візьміть двох бійців, ось Кондрашова піде з вами. Якщо з медицини щось захопите, вона розбереться. Але в засідку її не брати. Зрозуміло?! Знаходитиметесь поблизу в укритті. Знаєте, кого візьміть ще з собою, Абгарян? Того довгов'язого полтавчанина.

— Соломаху?

— Так-так! Хазяйновитий чолов'яга. Не окопи риє — зимові квартири. Якщо охорона більша, ніж здалося Щукіну,— він суворо глянув на розвідника,— не втручайтеся. Відразу ж повертайте назад. Зрозуміло?

Сподобцев згорнув карту, сховав у планшет, потиснув усім руки. Щукін поплював на недопалок, розім'яв його дужими, грубими, з потрісканою шкірою пальцями.

— Рушили, чи що? — сказав він Абгаряну.— Щоб не прогавити.

Вони йшли вчотирьох вузенькою стежинкою, що кривуляла лісистим схилом гори. Попереду ступав нечутно дебелий, кремезний Щукін, за ним стрункий, вузький у талії Абгарян, потім санінструктор Сашенька Кондрашова. Позаду йшов довгов'язий Соломаха.

Абгарян не брав більше солдатів. Там, унизу, дорога кожна пара рук.

Полудневий ліс повільно оживав після гучного бою, що гуркотів неподалік. Посвистували синиці, стрекотіли в траві коники, мурашки бігали по свіжому піску, відшукуючи засипані вибухами бомб ходи своїх лабіринтів.

Люди йшли мовчки, заклопотані раптовістю і незвичайністю завдання. Лише Соломаха час від часу щось бурмотів.

Йому, майже двометровому зростом, було незручно йти за маленькою Сашенькою, але що вдієш: поставили замикаючим, отже, вибору немає. Ходити ось так у розвідку не кожному довірять. Вважай, що собою прикриваєш товаришів. Усвідомлення цього підбадьорювало й зігрівало молодого бійця.

Перед очима в бійця дрібно ступали запилюжені яловичі чобітки, з розбитими задниками й стоптаними підборами. Мабуть, такий маленький розмір не одразу відшукали на полковому речовому складі. Мелькали невизначеного кольору панчохи, гарно викроєні з баєвих солдатських онуч. Захисна стьобана шлейка санітарної сумки врізалася дівчинці в плече. На другому боці — пістолет у кобурі, фляга з водою. З таким вантажем і у відкритому полі йти нелегко, а вже лісом, заростями тим паче.

Йдучи за Сашенькою, Соломаха змушений дріботіти довгими ногами, раз у раз спотикався, конфузився при цьому й сердився.

— І навіщо таких дітей в армію беруть? — обурився Соломаха вголос, ні до кого особисто, однак, не звертаючись.

Сашенька скривджено обернулась: «Подумаєш!»

— А їх ніхто й не бере,— відгукнувся Щукін, який пішов попереду.— Вони самі просяться в полк. Той сиротою лишився, інший без даху над головою. А тут усе-таки пайок...

— Ні,— заперечив Соломаха,— як можна, воно ж від горшка три вершка.

Раптом зупинився Абгарян, який досі мовчав.

— Послухайте, Соломахо,— сказав він.— Мені один старий горець пояснював: що довша людина, то розум у неї коротший. У Кондрашової, розумієте, є військове зван-

ня — старшина медслужби, попрошу звертатися до неї за статутом.

Провчивши бійця, Абгарян пішов далі. Знизавши плечима, вголос здивувався:

— І як тільки діти терпіли такого вчителя?

— Ви про мене, товаришу сержант? — здивовано спитав Соломаха.

— Про вас, про кого ж?

Боєць вдоволено захихикав:

— Я ж завгоспом у школі працював.

— Завгоспом? — обернувся Абгарян, і його смоляні брови підскочили вгору.— Вся рота товкмаче: вчитель!

— То вони вас на пушку беруть,— спокійно відрізав Соломаха.

Абгарян ображено стенув плечима.

— Повернемося, я, розумієш, декому покажу «пушку».

Протоптана багатьма людськими ногами й кінськими копитами стара стежка щодалі стрімкіше дерлася в гори. До війни тут частенько ходила не одна група туристів. Панорама зелених ближніх гір і трохи віддалік засніжених вершин була широка й велична. Зупинитися б, перепочити, помилуватися, але не до цього чотирьом бійцям, які важко підіймалися стрімким кам'янистим схилом. Що вище — то важче дихати. Прогріте нерухоме повітря не остуджувало спітнілих, збуджених облич.

Сашенька вже не гнівалась на Соломаху. Як тільки почула, що він ніякий не вчитель, а звичайний завгосп, так вся образа вмить щезла. «Звичайно,— посміхалася сама собі Кондрашова,— який із нього вчитель? Парти ремонтувати, вікна склити, завозити на зиму вугілля і дрова — до цього він годен». Тепер у її душі піднімалося невдоволення і образа проти Щукіна. Як він сказав: приходять по пайок? Та якщо хочете знати, хлопчиська служать краще, ніж деякі дорослі. Сашеньці доводилося зустрічати синів полків — зв'язкових, листонош, санітарів, навіть розвідників. І що це за хлопці були!

— А ось у мене і батько, і мати живі! — з запалом вигукнула санінструктор із-за спини Абгаряна, та так гучно, щоб Щукін почув.— І будинок цілий.

— Припинити розмови! — зупинився Абгарян.— Німці, розумієш, поряд, а вони горлають, як на базарі...

Сашенька поправила санітарну сумку, що збилася на бік, і пришвидшила крок. Кожному не поясниш, як потрапила в армію, та й не кожен зрозуміє. На подібні розпитування вона відповідала переважно коротко: пішла добровільно, попросилася на курси медсестер. Така напівправда влаштовувала і її, і тих, хто цікавився долею дівчинки. А насправді було інакше.

Першого воєнного літа, коли бої відбувалися біля Сашиного рідного села Вороново під Дніпропетровськом, туди привезли хворого на запалення легенів полкового комісара.

Червоноармійці, які доставили комісара, поклали його в кращій хаті, а самі побігли по селу шукати фельдшера. А звідки у Вороново фельдшер? Адже Вороново і селом не можна було назвати, так собі, хутірець. Навіть школи своєї не було: дітлашня бігала в сусідню олексіївську семирічку. А вже якщо захворіє дитя або хтось із старших заслабне, споряджали човна — і через Дніпро на правий берег в дільничну лікарню. Там і фельдшер, і лікарі.

На той час фашист уже зайняв Нікополь. Олексіївку також відрізали, отож вороновці лікували самі себе, перебивалися самі як могли. Єдиним місцем, де можна було одержати хоч якусь медичну допомогу, лишалася на хуторі хата старого колгоспника Лук'яна Григоровича Кондрашова. Правда, сам старий уже не здатний був лікувати. Він лежав висохлий і позеленілий від тяжкої і тривалої виразкової хвороби.

Біля батькового ліжка постійно поралася дочка Сашенька. Слабенькими сльозавими очима Лук'ян стежив за своєю улюбленицею, яка морочилася з мудрими порошками, пляшечками...

— Війна закінчиться, на лікарку вчися,— чи то просив, чи то радив тихим голосом батько.

Жителі Воронова знали, звідки у Сашеньки Кондрашової схильність до медицини. Її рідні тітки, Олександра й Галина, ще в імперіалістичну війну служили в польових госпіталях сестрами милосердя. Потім закінчили фельдшерську школу і працювали в районній лікарні. Там, у тіток, під час шкільних канікул і пропадала дівчинка. У неї був навіть свій маленький, зшитий по зросту білий халатик, накрохмалена косиночка з червоним хрестиком.

Солдати, які привезли комісара, відшукали хату Кондрашових, лишили біля порога свої довгоствольні гвинтівки, витерли піт із втомлених червоних облич, поправили гімнастерки. Один із них підійшов до дверей, другий, з перев'язаною рукою, сів на лаву.

На стукіт ніхто не обізвався.

— У вікно постукай,— порадив товариш.

Солдат постукав пальцем у шибку, нахилився і, затуляючись долонею від світла, заглянув усередину.

Нарешті з хати донеслися якісь звуки, приглушений собачий гавкіт. Двері відчинилися. В отворі з'явилося смагляве дитяче личко з двома охайними чорненькими кісками, а поруч собача морда зі жвавими карими очима й червоним язиком, що звисав ложечкою.

— Кондрашови тут живуть?

— Ми — Кондрашови,— відповіла дівчинка.

Солдат усміхнувся. Можна було подумати, що маленька господиня і собаку зараховує до своєї родини.

— З дорослих хто дома?

— Тато.

— Поклич-но...

— Він хворий. Зараз спить.

— А мама?

— На окопах.

— Сестра?

— Вам яку? — схилило голову дівчатко.— Тасю чи Шуру?

Солдат гмукнув.

— Скільки ж вас?

— Троє.

— Тебе як звуть-величають?

— Діна.

— Клич нам, Діно, ту сестру, яка може лікувати. Ну,— він оглянувся на товариша,— укол там, перев'язку, банки поставити.

— Це Шура,— сказала дівчинка.

— Клич.

— Так усі ж на окопах,— дивуючись нетямковитості такого великого дядечка, відповіла дівчинка.

Червоноармієць кивнув товаришеві і відкопилив спідню губу: ось, мовляв, такі справи. Його напарник наставив козирком долоню і глянув у далину, за городи, у випалений пекельним сонцем степ. Над сизуватим курним степом висіло бліде небо. У його вилинялу, трохи блакитну баню ліниво піднімався дим.

— Проведеш на окопи? — попросили солдати дівчинку.

— А тато як, сам залишиться, так? — запитала вона раптом із запалом.

— Я почергую,— пообіцяв дівчинці один із червоноармійців.— Ти вже вибач, у нас також лихо: командир захворів, жар у нього, температура.

Дівчинка кивнула головою, мовляв, розумію, відчинила нижню стулку дверей, і собака з радісним гавканням викотився на подвір'я.

— Тільки ви не давайте татові холодної води,— сказала дівчинка бійцеві, котрий лишався.— На плиті стоїть кип'ячена.

Що ближче підходили червоноармієць і дівчинка до лісозахисної смуги, то виразніше виділялися на тлі запорошеного листя акації жовті й чорні купи грунту — глини й

чорнозему. То тут, то там між тонких стовбурів поблискували на сонці леза лопат.

Раптом хтось дзвінко вдарив ломиком по шматку рейки, підвішеної на дереві. Солдат поглянув у небо. Мелодійний звук поплив уздовж посадки й не встиг ще погаснути в хащі, як його догнав другий.

— Снідати, баби! — долинув високий жіночий голос.

— А я подумав, тривога,— сказав солдат, закидаючи гвинтівку за спину.

Свіжовириті траншеї порожніли. Жінки та підлітки встромляли лопати в землю.

— Ось наші! — зраділа Діна.

Дінина мати й сестри виявилися схожими: всі смагляві, кароокі, темнокосі.

— Помагайбі! — сказав солдат.

— Казали боги, щоб і ви помогли! — відповіла жінка, притискаючи до грудей буханку домашнього хліба й відрізаючи великий кусень.— Ходіть до нас.

Солдат подякував, але продовжував стояти.

— А ти чому тут, Діно? — суворо спитала мати.— Отак ти доглядаєш батька, от і покладайся на вас...

— Вона тут ні при чом,— заступився за Діну солдат.— Нам негайно потрібна допомога. Командир зліг із запаленням... Треба б банки поставити.

— Ото лихо,— похитала головою жінка, розкладаючи на чистому рушнику хліб,— своїх лікарів немає?

Солдат промовчав, але, бачачи, що й жінка мовчить, сказав трохи з докором.

— Ви ж, тітонько, бачите, що тут коїться.

Жінка похитала головою: мовляв, як-то не бачити...

— Сідайте поїжте,— запросила вона солдата вдруге.— Все одно Шурку голодною не відпущу.

— Ми з собою візьмемо, мамо,— схопилася на ноги одна з дочок, та, що молодша.— Людина ж хвора чекає.

Мати мовчки зняла з шиї білу в горошинку хустину,

розправила на землі, поклала на неї половину приготовленої їжі: варені яйця, помідори, сало.

— Семенівно-о! — гукнула вона, підвівши голову. І, почувши із-за дерев у відповідь «егей», попередила: — Тут військовий Шурку забирає, мабуть, до вечора, так знай!

Дуже здивувалася Сашенька, побачивши хворого комісара. Він в її уяві повинен бути обов'язково молодий, високий, у шкірянці, який же комісар без шкірянки), з маузером, у кобурі і з шаблею на боці. А тут на залізному ліжку, дуже прогнувши сітку, лежав старий дядько, в несвіжій сорочці, повнуватий, з хворобливим рум'янцем на кволих, обвислих щоках. Він чимось був схожий на продавця Захара з олексіївського сільмагу. Навіть не вірилося в те, що дорогою розповідав солдат: цей комісар підірвав зі своїми бійцями переправу, коли на неї виїхала німецька колона. А до цього просидів у воді кілька годин. От і запалення!

Сашеньці досі не доводилося самій ставити банки, але тіткам не раз допомагала. Тепер дівчинка сама собі дивувалася: непогано виходило!

— Молодець,— перевертаючись, хрипів комісар.— Золоті руки!

Потім Сашенька перев'язувала пораненого червоноармійця. Він також підхвалював дівчинку. Один з бійців запропонував комісарові:

— Нам би таку сестричку!

— Років би на п'ять їй більше,— прохрипів укритий двома стьобаними ковдрами комісар.

— На позиції, однак, багато поранених,— зауважив червоноармієць,— а допомоги немає. Може, проведемо дівчинку...

Комісар захитав головою:

— Ні.

Сашенька підійшла до його постелі.

— Товаришу комісар,— сказала вона,— ви не хвилюйтесь, я допоможу там і повернуся. Я ще банки поставлю.

Комісар, крекчучи, звівся на лікті:

— Не побоїшся? Адже там стріляють.

— Через Дніпро що-о? — сказала дівчинка.— Я німців живих боюся.

— А ти їх бачила? — спитав солдат.

— У Нікольське вони як прийшли, то таке чинили... Люди вночі Дніпро перепливали, розповідали. Адже я не сама.

— Гаразд,— погодився комісар,— сходиш на позицію, допоможеш, бо справді, лишилися ми без медицини зовсім. Тільки туди й назад. Своїх попередь обов'язково, щоб не хвилювалися.

Сашенька пішла відпрошуватися. Незабаром вона повернулася. В руках тримала туго набитий портфель.

— Йоду набрала, бинтів,— сказала дівчинка.

— У нас пакети є,— відповів солдат.— А ось галстук, Сашо, доведеться зняти.

Дівчинка здивувалася.

— Червоне далеко видно,— пояснив солдат,— а в німців на березі снайпери.

Дівчинка уважно слухала бійця. Снайпери. Їй доводилося читати в книгах про мисливців-снайперів. Це такі вправні стрільці, що можуть білці в око поцілити: шкуру дробом не псують. Отже, на війні мішень у снайпера значно більша. Ні, не думала Сашенька, читаючи колись книжку про мисливців, що в живих людей цілитимуться на околиці її тихого придніпровського села.

Бійці тримали оборону біля самої води. Це був лівий низинний, заболочений берег Дніпра. Плавнями називали місцеві жителі цю родючу, мулисту землю. Тут вони випасали худобу, мали городи. Для селянина-землероба зручне, багате місце: для солдата, який тримав оборону,— гіршого не знайти. В окопах, траншеях, кулеметних гніздах — суцільне багно, ноги не витягнеш, ще й комарі заїдають.

Сашенька, нахилившись, переходила з одного укриття

до іншого, і солдат, який супроводжував дівчинку, просив, весь час обертаючись: «Нижче голову, нижче!» Маленька санітарка здригалася, коли на високому правому березі щось бабахкало і слідом за цим бабаханням у повітрі над широчінню річки, над грузьким берегом з вузькою нерівною смужкою траншеї щось проносилося з важким шелестінням, а ще за мить вибухало в степу, високо здіймаючи куряву.

— Давай понесу портфель,— запропонував червоноармієць.

— Дарма, я сама,— відповідала дівчинка.

...Запас медикаментів вичерпався. Кінчилися всі пакети й бинти. Дівчинка почала економити, але пізно. На пораненому кулеметнику в самому кінці лінії оборони довелося розірвати спідню сорочку.

Сашенька перев'язувала бійцеві голову й бачила перед собою справжній кулемет, такий самий, як у кінофільмі «Чапаєв»: на колесах, з двома руків'ями.

Додому дівчинка повернулася смерком. Якби вона оглянулася навколо, то побачила б, яка чудова ніч, як щедро визоріло небо, ніби добра рука продавця Захара висипала в сільмазі на оббитий темним дерматином прилавок найкращі брошки й намиста.

У хаті всі вже спали, лише в світлиці тьмяно блимала гасниця. Біля столу, схилившись над шитвом, сиділа мати. Вона здригнулася, почувши рип дверей, і підняла голову.

— Чого так пізно, донечко?

— Ой мамочко,— доччин голос затремтів,— що там тільки коїться?!

Мати злякалася її вигляду, але пригамувала в собі готовий вихопитися крик. Доччине обличчя було біліше від стіни, темні очі округлені.

— Сядь, посидь,— заметушилася мати, ось попий холодної водички.

По тому, як цокав об зуби кухоль, мати розуміла, що дочка там, в окопах, бачила, але жаліти — ще гірше.

Само минеться. Нагріла води, принесла цинкові ночви, допомогла роздягнутися, викупала.

— А це що? — ніби крізь сон запитала Сашенька, коли мати одягала на неї сорочку.

— Нову вишила тобі,— сказала мати,— як обіцяла, до дня народження.

— Хіба сьогодні? — трохи здивувавшись, але якимось відчуженим утомленим голосом спитала дочка.

— Сьогодні, сьогодні,— кивала мати.— П'ятнадцяте серпня. Чотирнадцять рочків тобі.

Сашенька сиділа біля столу, обхопивши голову руками. Мати присунула щось до неї, накрите білою шматиною, тепле, пахуче...

— Може, попробуєш? Твої улюблені пиріжки спекла, з абрикосами...

Дівчинка потяглася до тарілки, взяла один, надломила.

— Ой мамочко,— жалібно застогнала вона,— мені погано, живіт болить...

— Ну, поклади, не їж,— тяжко зітхнула мати,— ходімо на повітря.

На порозі дівчинка раптом гикнула і скорчилася,— її занудило.

— Нічого, нічого, донечко, минеться,— підтримувала мати її за плечі,— таке буває.— А подумки ойкнула: «За що ж дитині така мука?»

Спазми у дівчинки були тривалі й болючі. Мати раз у раз підносила їй холодної води, примушувала пити над силу.

— Все, більше не відпущу нікуди,— вкладаючи Сашеньку в постіль і відчуваючи, як ту б'є пропасниця, говорила мати.— Годі, надивилась. Валі з Таською треба тікати. У нас є родичі в Запоріжжі і в Донбасі. Все-таки місто, легше заховатися. А тут хутір — усе на видноті.

— Я-я н-нікуди не п-поїду,— бурмотіла дівчинка.

— Ну, гаразд, гаразд,— погоджувалася мати.— Вранці побалакаємо.

На світанку під вікном у Кондрашових загули важкі солдатські черевики, пролунав тривожний стукіт у шибку, і хриплий чоловічий голос покликав:

— Можна медсестру?

Анастасія Тимофіївна намацала ногами черевики, накинула сукню і пішла в сіни. По хриплому застудженому голосу вона впізнала бійця, який приходив удень по дочку в лісосмугу. Знімаючи гачок на дверях, жінка сердито скаржилася в темряву:

— Хоча б уночі дали дитині відпочити. Яка вона вам медсестра?

— Матусю, пробачте,— підбіг до дверей, що відчинялися, солдат.— Поранені з берега. Нікому перев'язати...

— Не відпущу,— сказала жінка.— Ледве заснула. Нудило її, мало всю не вивернуло. Дитя ж... треба мати жалість. Краще вже я сама піду...

— Шину зможете накласти?

— Яку таку шину?

— Ну, якщо рука перебита чи нога?

— А,— згадала жінка,— дощечки такі з двох боків. Ні-і, не зможу.— Вона приклала пальці до рота й тяжко зітхнула.

Солдат притримував рукою двері, боявся, щоб господиня не зачинила і не лишила його без відповіді.

— Матусю, зрозумійте, люди ж помирають...

— Ледве заснула,— тужливо похитала головою жінка й неохоче пішла в кімнату.

Сашенька не хотіла вставати.

— Там знову по тебе,— гладила мати дочку по теплій щоці.

— Я хочу спати,— бурмотіла Сашенька, натягуючи на голову ковдру.

— Що поробиш, донечко,— торкала її за плечі мати,— потім відіспишся. Треба йти. Я зараз і Таську підніму, вона допоможе...

...Хата, в яку солдат привів напівсонну дівчинку, була наповнена хрипінням і стогоном. Дівчинка відчинила двері й відсахнулася:

— Я боюся, дядечку...

— Ну що ти? — вмовляв її червоноармієць.— Удень під обстрілом не боялася. Давай руку, я буду поруч, допоможу.

Вони зайшли в задушливе, з важким повітрям приміщення.

— Тихіше, хлопці, зубами скреготіть,— попросив червоноармієць.— Тільки сестричку лякаєте.

Стогони помітно затихли.

— Вікна б відчинити,— сказала Сашенька.

— Ні-ні,— захитав головою боєць.— Він на світло прицільним б'є, а може й бомбонути. Потерплять...

Прийшла Тася з подружкою, Дусею Пєсоцькою. Справа пішла швидше. Коли розвиднілося, до хати завітав командир. Цей був схожий на того, як по книгах уявляла Сашенька. Хоч і не в шкірянці, проте високий, молодий і револьвер на боці. Командир обережно переступив через ноги двох дівчат, що спали навсидячки в сінях, поклавши голови одна одній на плечі. Третя, найменша, повзала по кімнаті на колінах між пораненими й напувала їх молоком із кухля.

— Почастуй молочком,— попросив командир.

— Там, на вікні, кухоль,— сказала дівчинка.

Командир зачерпнув із відра, поворухнув борлаком, крякнув од задоволення і, дзенькнувши, опустив порожню посудину на підвіконня.

— Зараз подадуть води. Повантажимо поранених — і в медсанбат. Допоможеш довезти до місця,— командир сповістив про це, як уже про вирішену справу.— Спасибі, дочко. Виручила. Оголосимо подяку. Сподобалася ти нашим, особливо комісарові. Видно, каже, що людина совісна. Була б хоч трохи старша, взяли б із собою, зарахували на постачання, форму видали. Як, відпустила б мати?

З подвір'я долинув скрип воза, цокіт копит, голоси людей. На порозі хати з'явився літній солдат у тілогрійці, з батогом у руці.

— Прибули, товаришу командир,— він незграбно підняв до скроні зігнуту долоню, віддаючи командирові честь.

— Ну, будемо піднімати,— ніби радячись із Сашенькою, сказав командир.

— Ви поки перенесете, я збігаю додому,— квапливо підвелася дівчинка.— Я швидко зберуся...

Сашеньці було добре, що і комісар, і командир похвалили її. Але дещо більше, ніж проста людська подяка, спонукало її зараз. Раніше, коли вона допомагала тіткам поратися біля хворих, було в її діях щось від дитячої цікавості, від гри в лікаря. Зараз сталося інше. Без неї не могли обійтися, вона відчула себе дорослою, необхідною людиною. З відчуттям своєї значимості, дівчинка переступила в сінях через ноги сонних дівчат і побігла додому.

Повернулася швидко. Командир привітально кивнув Сашеньці, вказав на передній візок. Із засланих соломою і шинелями возів дивилися на маленьку медсестру поранені. Голова її низько, по самі очі, була пов'язана квітчастою хустиною, в руках дівчинка тримала свій незмінний портфель і вузлик з харчами.

Тася й Дуся, обидві заспані і промерзлі від ранкового туману, стояли обнявшись біля причілку хати.

— Ти куди? — крикнула молодшій сестричці Тася, бачачи, що та вмощується на возі.

— Я тільки до Солоного їх проведу,— відповіла Сашенька.— Я мамі сказала...

Командир попрощався з дівчатами, з господинею, у якої стояли на постої, і махнув передньому їздовому. Зарипіли колісні осі, заторохтіли колеса по сухій грудкуватій дорозі.

Поранений, який лежав поруч із Сашенькою, застогнав. Дівчинка обережно підняла його важку перев'язану голову й поклала собі на коліна.

— Пити, сестрице...— попросив боєць.

Сашенька намацала в соломі флягу й потягла її до себе.

Обоз, порипуючи і залишаючи за собою кінські сліди, виповзав за царину. Попри ранній час, біля воріт мовчки стояли небагаточисленні мешканці степового хутора. Сходило сонце. Це було шістнадцятого серпня 1941 року. А вісімнадцятого в село ввійшли фашисти. Додому Сашенька повернутися не встигла...

Щукін підняв руку й прислухався. Під легким вітром безшумно погойдувалось верховіття дерев.

— Давайте візьмемо ліворуч,— напівголосно запропонував розвідник Абгаряну.— Хоча стежки немає, зате час заощадимо.

Вони почали дертися вгору на кручу, хапаючись за гілки кущів, за коріння дерев, що виступало назовні... Щукін показав Абгаряну зарослу травою давню стежку, що вела до старого висохлого колодязя: може, знадобиться щось заховати.

Незабаром ліс порідшав, і в просвітах між стовбурами забіліла дорога. Не виходячи з-під захисту дерев, Щукін повів групу паралельно цьому кривулястому, давно уторованому в горах шляху.

— Стій! — долинув до Сашеньки приглушений оклик розвідника.

Дівчинка враз зупинилася.

Попереду відкрилася галявина, на якій стояв складений із дикого каменю будиночок. Невеликі двері його і вузькі, схожі на фортечні, вікна наглухо зачинені. Просторе подвір'я, викладене плитами, порослими травою, здавалося занедбаним і забутим, якби не чужий, громіздкий мотоцикл з вигнутим рогатим кермом. Щукін подав умовний знак: усім залягти.

Сашеньці шкода було бруднити форму, але нічого не вдієш. Повзати по-пластунському їй не звикати. В донецьких і сальських степах проповзла на животі не одну сотню верст: невелика наука. Підтягуєш праву ногу й одно-

часно витягуєш ліву руку, відштовхуєшся правою ногою, потім — навпаки. Ось так, як качечка, і перевалюєшся з боку на бік.

Ох, степи, степи! Яких тільки жахів зазнала Сашенька, коли йшла безкраїми просторами з залишками стрілецького полку. Ще на Дніпропетровщині, під Софіївкою, їх наздогнали німецькі літаки. Від самої згадки про перше для неї бомбування у дівчинки починалися кольки в животі. А під Ворошиловградом попали в оточення! Переповзали вночі по одному-двоє ворожі позиції. Досі не збагне, як переповзла, як зосталася жива. Спіймали б фашисти — вбили.

Роздивляючись будиночок, розвідники підкралися до самого узлісся і раптово побачили автофургон. Уже відремонтували? Колеса на місці. А мотор? Аби був у порядку, то вже б чкурнули фрици. Може, вирішили під'їсти перед дорогою? Із хащів до машини непоміченими не підберешся. Відстань невелика, але добре проглядається з будиночка, біля дверей якого, немов хитра принада, поблискує чорним лаком важкий мотоцикл.

— Як же підібратися? — шепнув Абгарян на вухо розвіднику.

— Раптом пальне з горища,— ледь чутно відповів Щукін. І після паузи пробурчав: — Цікаво, майстер дома чи немає?

— Який ще майстер?

— Дорожній, який,— не повертаючи голови, завважив розвідник.

Санінструктор здивувалася: звідки він знає, що тут живе саме дорожній майстер? Розвідник глянув у повне подиву і непідробної дитячої цікавості обличчя Кондрашової і задоволено усміхнувся.

— Он, глянь,— ледь ворушачи губами, показав він у глибину двору.— Бачиш, старе сито валяється? Крізь нього просіюють пісок. Далі, бачиш, стовпчики складені в штабельок. Чорненька смужечка, далі біленька. Дорожні

стовпчики. Тепер поглянь на плити біля порога на подвір'ї. Одна в одну. Хіба єгер або лісник так викладуть? Ніколи в житті. Тільки каменяр.

— Кумека,— схвально зашепотів позаду Соломаха.

— Задаром хліб не їмо,— напівголосно відгукнувся Щукін.

У голосі розвідника було чути таке похваляння, що Сашенька мимохіть подумала: «Дався йому цей хліб».

Нетерпляче засовався на землі Абгарян.

— Розмов багато, розумієш, толку мало! — гаряче зашепотів він.— Треба поглянути, що в кузові.

Щукін повернув до нього обвітрене обличчя.

— Що ти пропонуєш?

Абгарян нервово покусував травинку. Потім виплюнув її і нахилився до Щукіна. Розвідник з готовністю підставив ухо.

— Соломаха нас прикриє,— викладав комсорг свій план,— а ми з тобою — до машини. Ти виб'єш каміння з-під коліс, а я — за кермо. Покотимо за будинок. Нам тільки за поворот, а там скеля захистить.

Щукін покусав губи, поводив головою туди-сюди, прикидаючи відстань від будиночка до фургона і від фургона до повороту дороги.

— Ризикнемо...

Соломаха наготував автомат, прицілився по маленькому слуховому віконечку будиночка, що чорніло прямокутником серед каміння. Сашенька дістала із кобури пістолет і звела курок. Наготувавши автомати і тримаючи їх перед собою, напружилися перед кидком Щукін і Абгарян.

— Двері! — злякано видихнула Сашенька.

Почорнілі від дощів і вітрів, обкуті бляхою двері будиночка тихенько відчинились, і на поріг вийшла худенька дівчинка років чотирнадцяти, в довгій темній сукні з великим глечиком у руках. Вона швидко роззирнулася на всі боки й легким кроком попрямувала через кам'яне по-

двір'я до джерела. Її черевики на дерев'яній підошві гучно вистукували по гранітних плитах.

— Кондрашова,— шепнув Абгарян.— Тихенько із кущів запитай її, хто в будинку.

— Давай краще я,— подався вперед Щукін.

— Ні,— притримав його лейтенант.— Ще злякається, втече або скрикне.— А вони дівчиська, розумієш? Біжи, Сашенько!

Сашенька, не випускаючи з рук зброї, зникла в зелених заростях. Нестерпно довго минали хвилини. Нарешті на стежці до будиночка з'явилася худенька дівчинка з глечиком. Тепер вона несла свою обважнілу ношу не в руці, а на плечі. Йшла вона повільно, але з деякою граціозністю, яка завжди вирізняє горянок. Дівчинка йшла, не оглядаючись, аж ніяк не виявляючи тривоги чи хвилювання, отож збоку не можна було зрозуміти, говорила з нею Сашенька чи ні.

Захиталися ближні кущі. З'явилася голова Кондрашової, блиснули з-під пілотки меткі очі.

— Дізналася! — обтрушуючись від пилюки, сповістила вона.— Мимо проїжджала німецька автоколона, одна машина обламалася. Конвой у хаті. По черзі вартують на горищі. Жінку з меншими дітьми прогнали в сарай. А старшу примусили прислуговувати.

— Що в фургоні? — нетерпляче перебив Щукін Сашеньчину скоромовку.

Санінструктор стенула плечима.

— Вона сама не знає.

— Треба було затримати дівчинку,— досадливо відзначив розвідник.— Хотів же сам піти, так ні. Тепер вистріли у вікна, ще в неї попадеш.

— Розумна мисля приходить опісля,— вставив Соломаха.

Раптом знову рипнули двері. Дівчинка, тримаючи в руках велику перепічку, знову пішла через усе подвір'я до сарая.

— Лаваш своїм понесла,— прошепотів Щукін, стискуючи автомат і напружено стежачи за постаттю в довгій незграбній сукні, що віддалялася. Як тільки дівчинка зникла з очей, розвідник крикнув: «Соломаха, крий!» — і стрімко покотився до машини, притискаючи до грудей автомат.

Сашенька не встигла нічого збагнути. З горища глухо забив кулемет, затріскотів, оглушаючи, автомат Соломахи, навколо фургона заплигали бризки пилюки, зафуркали в повітрі гострі уламки каменів. З невеликим запізненням кинувся до кабіни Абгарян, на ходу стріляючи із автомата по німцях, які вискочили на поріг. Сашенька вистрілила в одного з них, але промахнулася.

Німці залягли. Щукіна кулі милували, німці, очевидно, боялися пошкодити колеса машини. Розвідник виштовхнув важкі каменюки з-під широких коліс і вовтузився тепер з непіддатливими дверима автофургона. Кондрашова бачила, як розвідник із силою відчинив їх і раптом здивовано вкляк на місці. Обличчя його раптово залила кров. Щукін не встиг навіть схопитися за голову, як підкошений упав на спину. Сашенька кинулася до нього. Коли дівчинка добігла до темної пащі фургона, згори застрочив у неї автоматник, котрий ховався всередині...

Опам'яталася Сашенька тоді, коли виразно почула в тиші, що настала, як, стогнучи, кличе її Абгарян. Вона б відрізнила його голос серед тисячі подібних. Сержант, як більшість кавказців, опускав у словах м'який знак. Це тривожне, лагідне, що долітало звідкись з мороку, «Сашенка» повернуло дівчинку з напівзабуття. Вона обіперлась обома руками об слизьку оббиту бляхою підлогу, а спиною об таку ж гладку й холодну стіну. Пекло голову. Дівчинка доторкнулася до болючого місця і мало не скрикнула. Пам'ять швидко повернула її до недавніх подій. Дуже вдарив фашист. Але де ж вона тепер? Знову помацала оббиту бляхою підлогу: невже в полоні? Звідки ж голос Абгаряна? Може, їй все це причулося?

Поряд, на відстані витягнутої руки, сіріла щілина. Са-

шенька підповзла до цієї світної щілини й глянула вгору: вона знаходилася всередині автофургона.

Не вперше попадала вона в скрутну халепу, отож не кричала, не гатила кулаками в стіну, не кликала на допомогу, а вирішила обстежити всі кутки. Військлікар Котляров із медсанбату, якому вона в серпні сорок першого передавала поранених бійців і під керівництвом якого залишилася служити, учив її, як поводитися за складних обставин.

Наука Котлярова багато разів урятовувала їй життя, хоча від сліпих куль і випадкових осколків усе ж не вберегла. Тричі санінструктор побувала в медсанбатах і госпіталях.

Машина стояла похило, впершись заднім бортом в товстелезне дерево і здравши стару, вкриту мохом кору. Понівечений міцним ударом стовбур затуляв майже весь дверний отвір, і була б всередині не худенька дівчинка-підліток, а дорослий чоловік, важко б йому було вибратися з ув'язнення.

Розвертаючись боком у тісному проміжку між дверима і якимись ящиками, Сашенька обіперлась рукою на гладеньку коробку. Підняла з підлоги, коробка була важка. Підповзла з нею ближче до дверного отвору: виявилось, що в руках не коробка, а старовинна книга з золотими незнайомими літерами на обкладинці. Дівчинка відклала книгу вбік і навпомацки запустила руку в один із ящиків, якими був заставлений кузов. Витягла ще одну книгу. Ця була без золотих літер, але обкладинка застібалася на замок, кумедно, як на дамській сумочці. Дівчинка підповзла ближче до світла, з цікавістю розгорнула книгу. Стародавні літери загадковою в'яззю мережили грубі пожовклі сторінки.

Деякі з цих літер Сашенька пізнала. На її батьківщині, в Нікольському, на одній з берегових скель дніпровського порога Ненаситця чорніла чугунна дошка з такими самими літерами. Дошку встановили в старовину на згадку

про київського князя Святослава, який загинув на порогах 972 року в нерівному бою з печенігами. Сашенька часто бувала біля скелі одна й з класом. Учитель їхній, Микола Хомич, багато цікавого розповідав про історію краю, про Запорізьку Січ, де жила Сашенька Кондрашова. І тисячу років тому назад слов'яни відбивали тут навали чужоземців. Про це свідчили знахідки археологів. Тут знайшли кремнієві вироби, яким було сорок тисяч років. У степу між селами височіли скіфські кургани й могильники. Обчовгані камені, наконечники стріл, позеленілі бронзові бляшки з кінської збруї — все це викликало цікавість у дітей, породжувало палкі суперечки. Приїздили вчені, шукали для музеїв наконечники стріл, глиняні курильні трубки січовиків, прикраси для кінської збруї, виписували школярам посвідчення за рідкісну знахідку. Під експонатами в музеях потім красувалися прізвища хлопчаків і дівчисьок. Було серед них і прізвище Кондрашової.

— Сашенька! — долинув знову ніби з-під землі кволий голос Абгаряна.

Дівчинка опустила важку книжку на підлогу й спробувала протиснутися назовні. Голова проходила в щілину, а ось плечі не хотіли. Вона згадала почуту колись від своїх сільських вуличних дружків приказку: «Головне, щоб голова протиснулася, а все інше пройде». Якщо хлопчаки так казали, отже, їм доводилося вибиратися з подібного становища, хоча в талії вони вужчі, ніж дівчатка. Нарешті з великими силкуваннями їй пощастило проштовхнутися в щілину наполовину. Вона повисла вниз головою, витягнувши руки. До землі було ще з півметра. Смикнулася і впала, забила голову. Навіть схлипнула з розпачу.

Підвелась і прислухалася. Таємничий лісовий присмерк оточував її. Здірявлений кулями похмурий фургон чорнів поряд величезною брилою. Було видно, як, зірвавшись з верхньої дороги, машина прокреслила лісистим схилом

звивистий шлях, знесла дочиста кілька кущів і вперлася в могутній, в три обхвати, стовп.

Абгаряна Кондрашова знайшла в мокрій від роси траві недалеко від розбитої машини. Альоша лежав ниць, широко розкинувши ноги, як на учбових стрільбищах. Руки зімкнуті. Санінструктор нахилилася над пораненим і побачила затиснуту в руках гранату-лимонку.

— А, це ти, Кондрашова,— з придихом, крізь зуби вимовив Абгарян.— Піди на дорогу... Там повинен бути Соломаха. Він нас прикривав...

— А ви?

— Хребет, мабуть, зачепило, не можу встати. Ти піди, глянь Соломаху...

Сашенька кивнула на знак згоди і взялася за кобуру. Кобура була порожня. З такими труднощами випросила Сашенька пістолет і — загубила! Дівчинка гірко зітхнула.

Абгарян зрозумів це тяжке зітхання по-своєму.

— Не бійся,— підбадьорив він,— проти ночі не полізуть.

Сашеньці ще не доводилося лишатися присмерком самій. Коли затемна комусь раптом потрібна була медична допомога, то виділяли солдата, щоб супроводив її. Сама вона погано орієнтувалася в горах, ніяк не могла втямити, де наші тримають оборону, де німці. У горах фронтова обстановка складніша. Висоти, ріки, ущелини, звивисті, вузькі дороги, перевали, глухі урочища, дальні селища — всюди несподівано можна наразитися на ворога.

Із-за хмар виплив місяць, схожий на половинку перепічки, і освітив дорогу. «Добре місяцю,— подумала дівчинка.— Війна не війна, знай собі світить». Саша обережно скрадалась слідом, що його залишила через чагарник і дрібнолісся вантажівка, яка зірвалася з дороги. Хоч що б там казали, а вночі одній все-таки боязно. Дрібна галька вислизне з-під ноги, суха гілка хрясне — так і здригнешся. І місяць заливає околицю якимось блідожовтим мерехтінням. Здається, ніби із-за кожного куща

за тобою стежать чужі очі. Хай би краще зовсім було темно.

Попереду під важкою ходою захрустів гравій. Санінструктор здригнулася, метнулась убік, присіла. Із-за куща вилізла довгов'яза постать і, тримаючи у витягнутій руці автомат, прошкутильгала мимо.

— Дядько Соломаха! — переборюючи переляк, погукала Сашенька.

Боєць умить плюхнувся на землю.

— Це я — Кондрашова!

— А щоб тебе качка з'їла! — жартома вилаявся Соломаха.— Допоможи тепер устати...

Сашенька підбігла й допомогла бійцеві підвестися з землі. Яким важким він виявився!

— Вас також поранило?

— Зачепили, прокляті.

— Це ви мене в будку запхали?

— Я,— відповів Соломаха,— фашист тобі памороки забив. А де Абгарян?

— Лежить біля машини, в хребет його... Підвестися не може.

Назад до машини Сашенька поверталася сміливіше. Коли вони підійшли до Абгаряна, обличчя сержанта в блідому сяйві місяця здалося їй зовсім безкровним. Дівчинка дістала із сумки фляжку зі спиртом, бинти. В Абгаряна виявився пошкодженим хребет, у Соломахи прострелена нога й подряпане плече.

— Треба втікати, Альошо,— сказала Сашенька.— Тебе необхідно терміново госпіталізувати, щоб запобігти...

Абгарян, перемагаючи біль, усміхнувся.

— Ти, Кондрашова, розумієш, наче дивізійний хірург. «Госпіталізувати... Щоб запобігти...» В Котлярова навчилася, так?

Санінструктор промовчала. Добре, що не видно її почервонілих щік.

— Зараз,— скреготав зубами Абгарян, підводячись із

землі з допомогою товаришів.— Зараз пошкутильгаємо, тільки підпалимо цю прокляту вантажівку. Що хоч там всередині, Кондрашова?

— Книжки,— відповіла Сашенька,— і папери, документи якісь. Стародавні книги, карбованців сто кожна...

— Треба подивитися,— вирішив Абгарян.— Документи взяти з собою, а книжки, якщо цінні, де-небудь приховати.

Соломаха, який влаштувався на підніжці фургона, подав голос.

— Спалити геть, бо повернеться фашист уранці й забере фуру. За що ж тоді, скажи, Щукіна вбито, за що нас покалічено?

— Старовинні ж книги,— повторила Сашенька,— шкода, ціла бібліотека.

— Принеси, подивимося,— сказав Абгарян.

Сашенька згадала, з яким зусиллям вона вибралася з фургона, але сказати тепер про це сержантові не наважувалася. Сваритиме, скаже: не хочеш лізти, не мороч голови. А книжок їй було шкода. Адже у них на хуторі не було бібліотеки. Всі брали почитати книжки в учителя Миколи Хомича. Брала й вона. Боячись забруднити, одразу обгортала газетою. Молодшій, Дінці, по руках перепадало, щоб не чіпала, з Тасею сварилася: у тієї звичка — за обідом читати. Так, у газетній обгортці, й повертала. Історик розпитував про прочитане, давав на вибір ще. Їй більше подобалося про природу, про тварин, мореплавців і землепрохідців. Тільки авторів вона не запам'ятовувала... Привезти б Миколі Хомичу хоча б одну із цих старовинних книжок. Ото здивувався б!

У вузький простір між деревом і дверним отвором кузова Сашенька влізла боком. Вона відразу знайшла на підлозі грубу книжку з золотими літерами, зіштовхнула її в щілину. Книжка важко гепнулась об землю. «Викину все,— вирішила вона,— а потім сховаємо де-небудь».

Незабаром купа книжок біля задніх коліс машини піднялася майже в рівень з дверима.

Назовні дівчинка вилізла втомлена, руки від напруги тремтіли, як після тривалих важких переходів у горах.

Сашенька знеможено опустилася на книжкову купу, що кололася ріжками, і розстебнула затерплими, що аж пекли, пальцями прилиплий до шиї комір гімнастерки. Вітерець війнув за комір, одразу стало легше. Заплющивши очі, вона полежала кілька хвилинок. Було чути, як покульгує навколо вантажівки Соломаха, намагаючись здерти з високого даху фургона залишки маскувальної сітки. Потім Соломаха потупцявся біля книжкової купи, і дівчинка, розплющивши очі, бачила, як солдат узяв оберемок книжок і відніс сержантові.

При слабкому хисткому вогнику запальнички Абгарян розглядав почорнілі шкіряні оправи.

— Злодії, розумієш! — обурювався він.— Справжні грабіжники! Станки вивозять, зерно, худобу, навіть книжки цуплять. Фашисти! А книжки цінні — Сашенька не помилилася. Наукова бібліотека. Сховати треба.— Він згадав про занедбаний колодязь.

Соломаха вовтузився біля задніх дверцят вантажівки, час од часу накульгуючи, він згинався під вагою вантажу й зникав за деревами в згустілих сутінках, потім, немов привид, з'являвся знову.

— Годі, Кондрашова, закінчуй роботу.

Довго перетягували вони ящики з книжками та папками до сухого колодязя, обережно опускали на мотузці вниз, накривали шматками маскувальної сітки, яку зірвали з фургона, закидали гіллям.

Знесилівши, Сашенька примостилася між Абгаряном і Соломахою, вони зігрівали один одного. Але ні це тепло, ні наглухо застебнута гімнастерка не врятовували Сашеньку від ознобу. Вона щулилась і щохвилини здригалася. Хотілося спати...

Поступово на сході почало сіріти. Посвіжішало в горах. Схилами поповз кучкуватий туман.

— Ноги мов ватяні,— поскаржився в темінь Абгарян,— зовсім не відчуваю...

— Ти не хвилюйся, Олексію,— бурмотіла Сашенька, що є сили змагаючись з дрімотою, що обійняла її.— Я тебе винесу, я дужа.

Абгарян глянув на змарніле личко санінструктора, що сіріло в передсвітанковому напівмороку, на забруднену зім'яту гімнастерку, погладив Сашеньку по стриженій «під хлопчика» голові і, відчувши під пальцями закипілу кров, важко зітхнув.

Очевидно, щось непередбачене сталося там, унизу, в Сподобцева, інакше-бо він уже послав би по них. Може, німці ввечері ще раз контратакували або підтягнули танки? Хоча з танками відпадає. Там для них немає простору. Позиція у Сподобцева чудова, батальйон устиг окопатися, уперто тримався за плацдарм. Що ж скоїлося?! Не могли ж про них забути?

Сашенька боялася по-справжньому заснути. Колись вона так міцно засинала, що навіть гарматний обстріл не міг її розбудити, а тепер навчилася спати й прислухатися, що відбувається довкола. Отак і куняла дівчинка на плечі у Соломахи, готова щохвилини скочити на ноги.

Сержант розмовляв з бійцем, уставляючи через кожних три слова своє улюблене «розумієш», читав йому якісь німецькі документи, знайдені в кузові. Свідомість санінструктора вловлювала окремі фрази: «Створювати наукові команди... захоплювати бібліотеки, архіви, документи, фільми... вивозити до Німеччини всі економічні й наукові цінності...»

Потім непомітно для Сашеньчиної свідомості голос командира віддалився, затих і зовсім зник, розтанув, проте вона побачила себе на золотистому піщаному дніпровському пляжі в рожевому купальнику, який вона одного разу до війни бачила на дівчинці, що приїхала з міста.

А ще Сашенька побачила себе на вокзалі, серед натовпу, що гудів, хвилювався. Вона розгублено оглядалася

в цій людській круговерті, чуючи, як нетерпляче розводить пари величезний, лисніючий чорними маслянистими боками паровоз. Ось локомотив смикнувся, і всі побігли до переповнених вагонів. Туди не впускали, і Сашенька побігла поряд з поїздом, але ніяк не могла вхопитися за поручні. І раптом на приступку паровозної кабіни з'явився машиніст. Він був у картузі з лакованим козирком і білим верхом, у форменій тужурці з блискучими гудзиками. Сашенька впізнала Ваню Сподобцева. Він спритно схопив її за руку й потягнув угору. Нога її ніяк не потрапляла на приступок й боляче билась об землю. Сашеньці хотілося видертися із чіпких рук Сподобцева, бо ноги боляче билися об тверду землю. Вона закричала й розплющила очі...

Виявилося, що її, сонну, тягнув по лісу Соломаха. Позаду лунала безладна стрілянина, стелився чорний задушливий дим від палаючих гумових коліс і машинного мастила. Вони дісталися до яру й сховалися. Сержант був уже тут: очевидно, боєць переніс його раніше. Поряд з Абгаряном у мокрій від роси траві Сашенька побачила два трофейних автомати з довгими чорними руків'ями.

Абгарян, намагаючись підвестися на лікті, тривожно позирав на товаришів.

— Обходять?

— Обходять,— сплюнув Соломаха.

— Тоді ось що,— над силу сказав Абгарян.— Візьміть мій партквиток і документи,— він розстебнув кишеню гімнастерки,— і спускайтесь униз, поки фашисти відступ не відрізали.— Абгарян перезарядив автомат.— Я їх притримаю...

Соломаха затиснув ліктем свій автомат і також поліз у кишеню. Він розстебнув середні гудзики на гімнастерці, вийняв англійську шпильку, а потім дістав маленький потертий гаманець.

— Хай тоді Кондрашова і мій партквиток візьме.

— Та ви що! — обурилася Сашенька.— Я нікуди не піду!

— Годі, розумієш, дуріти! — напустився на неї Абгарян.— Хочеш, щоб усіх нас перестріляли?

Абгарян з острахом виглянув із яру. Переслідувачів не було видно. Чорний дим від автомашини, що горіла, уже не валував, а напливав рівним шаром, змішувався із залишками туману й висів у гущині лісу суцільною запоною. Під таким прикриттям можна запросто проскочити під самим носом у фашистів, а можна з таким же успіхом наразитися на засаду. Чи зможе Кондрашова непомітно пробратися крізь ланцюг ворожих солдатів, які прочісували ліс. Хоча вона й звикла до куль, і в госпіталях уже лежала, але ж, по суті, дитя. Раптом живою схоплять?

— Абгарян! — вивів його із задумливості голос санінструктора.— Чуєш, Альошо? Ось ви обоє партійні. Могли б ви мене прийняти також?

— Як це? — не зрозумів Абгарян. Він пильно подивився на дівчину, в її кмітливі, насторожені карі очі.

Соломаха припинив вовтузитися з автоматами і також здивовано уп'ялив очі на дівчинку.

— Щоб тебе прийняти в партію? — перепитав він.

Сашенька кивнула.

В цей час за їхніми спинами в долині глухо пролунали вибухи. Всі троє замовкли, прислухаючись. Абгарян, звузивши очі, розмірковував. Там знову спалахнув бій, отже, Сподобцеву не до них. А якщо фашисти оточать їх, поранених? Чи вистачить у Кондрашової сили для останнього бою?

— Прийняти, розумієш, не маємо права,— Абгарян глянув на Соломаху.— А рекомендацію я дам...

Він повільно дістав із кишені свій записник з закладеним всередину недогризком хімічного олівця і так само обережно простягнув його Сашеньці: різкі рухи завдавали Альоші нестерпного болю.

— Пиши заяву,— сказав він просто.

— Скільки ж тобі років? — поцікавився Соломаха.

Санінструктор відірвалась від аркуша.

— Тільки правду кажи,— попередив Соломаха.— Перша заповідь партійця — завжди говорити правду.

Сашенька проковтнула клубок, що здавлював горло, прохрипіла, хвилюючись:

— П'ятнадцять...

Колись так хвилювалася вона тільки в школі перед контрольною з арифметики, найважчого для неї предмета.

Соломаха невдоволено похитав головою, але Абгарян уже взяв з рук Кондрашової записник і, піднісши до губ хімічний олівець, писав санінструктору рекомендацію.

— Хіба можна з піонерів одразу в партію? — не заспокоювався боєць.— Годиться з вісімнадцяти.

Абгарян підсунув товаришеві записну книжку й олівець.

— Вона вже півтора року на фронті. Три поранення, розумієш. Це в п'ятнадцять років годиться, так?

Соломаха уважно прочитав написане, послинив олівець і широко підписався. Дівчинка сиділа між ними принишкла. Раптом неподалік гримнули постріли. Абгарян знову виглянув із яру — знову поквапливо пролунали постріли, ніби там, у гущині лісу, тільки й чекали цього необережного поруху. Сержант занепокоєно уткнувся обличчям у траву.

— Тягни його вниз! — гукнув Соломаха.— Я прикрию!

Розмахнувшись, він шваргонув уперед гранату, а потім поповз із ярочка в протилежний від схилу бік, коротко стріляючи у силуети ворожих солдатів, що виринали із смуги диму й туману. Сашенька підхопила обважніле тіло Абгаряна під руки й потягла вниз схилом.

Спершу вона чула стрілянину поряд, потім постріли віддалилися. Соломаха відводив ворогів убік. Нарешті санінструктор відійшла зі своєю ношею на таку відстань, що згори жоден звук не долітав; проте знизу накочувався важкий гул, і від цього схожого на землетрус гулу ніби здригалися старі гори.

Даючи собі маленький перепочинок, Сашенька помацала

у пораненого пульс. Абгарян був ще живий. Вона підтягла його до дерева, сіла, обіпершись спітнілою спиною об холодний шкарубкий стовбур. Голову Альоші поклала собі на коліна, дістала з сумки бинт. Раптом бабахнуло зовсім поряд. Кондрашова інстинктивно схилилася над пораненим, як робила сотні разів, прикривши його руками і головою. Кіптява від вибуху повільно осідала й фарбувала в попелястий колір траву, кущі, крони дерев. «Дальнобійна б'є з перельотом»,— звично відзначила Сашенька. Трохи віддалік, у кущах, вибухнув ще один снаряд. «Що робити? — розгубилася дівчинка.— Назад не поповзеш, попереду — накриє, сидіти й чекати не можна: Альоша знепритомнів, обличчя он яке біле». Вона повісила собі на шию автомат Абгаряна, потім підняла його руки, і пригнувшись, завдала тіло сержанта собі на спину. «Якось донесу,— запевнила сама себе,— не таких виносила».

Спускатися вниз було б не дуже й важко, якби не артобстріл, що тим часом посилився. Дерева у лісі скрипіли й тріщали, розламуючись від вибухів. Сашеньці доводилося бачити бурю на Дніпрі. Одного разу їх застиг ураган у плавнях, куди ходили по дрова. Раптом удень зробилося темно, жалібно заскрипіли дерева. Вона із сестрами злякалася, але поряд були батько з матір'ю. Молодшу, Діну, батько взяв на руки, а їх з Тасею мама обняла за плечі — і страх минув. Але що таке той шалений дніпровський вітер у порівнянні зі шквалом металу й вогню, які рушили зараз перед дівчинкою віковий гірський ліс! Слідом за грудками землі, що опадали, і хмарами куряви повільно планерували легкі зелені гілки, безладно вихорилися зірвані вибуховою хвилею зграйки листя. Не встигли вони досягти землі, як новий потужний фонтан вогню, диму й куряви підкидав безжалісно їх догори, спопеляв і розвіював у повітрі, що гуркотіло й шарпалося.

Рухатися далі було ризиковано. Крізь фонтани вибухів і здійняту ними завісу Сашенька нагледіла якнайміцніший стовбур і попрямувала до нього зі своєю нелегкою ношею.

Вона опустила пораненого під дерево і не встигла ще зняти його руки зі своїх плечей, як земля стрімко загойдалася під ногами, бік обпекло, ніби хто штрикнув з розгону розпеченою залізякою. Непритомніючи, Сашенька встигла затулити Абгаряна своїм тілом...

Одного разу в неділю, вийшовши з тролейбуса, Олександра Лук'янівна крокувала в густому натовпі до центрального колгоспного базару. Раптом її окликнув здивований жіночий голос.

— Шурко! Кондрашова!

Олександра Лук'янівна пильно вдивлялася в жінку, що підходила до неї.

— Дуся Пєсоцька! Ти? — згадала вона нарешті свою колишню сусідку.

Стоячи в натовпі, вони розглядали одна одну, усміхалися, кивали головами: «А ти яка стала?» — «А ти?».

— З рукою що? — Дуся злякано глянула на нерухомі пальці шкільної подружки.

— З війни ще,— відповіла Олександра Лук'янівна.

Дуся співчутливо похитала головою.

— Авжеж. Ти ж тоді пішла з ними...

Підійшла дівчина років п'ятнадцяти. Олександра Лук'янівна одразу пізнала в ній Дусину дочку.

— Мамо, ну скільки можна? — покликала дівчинка.

Жінки попрощалися. Олександра Лук'янівна обернулася: висока в Дусі дочка. Як швидко вони тепер ростуть. Обернулась і Пєсоцька.

— Ой, Шуро! — погукала Дуся.— Тобі ж у Вороново приходив лист з польової пошти.

Олександра Лук'янівна здригнулася:

— Коли?

— Давно, я навіть забула про нього. Виходить, не передавали?

Донька настійно тягла матір до ларка. Дуся зникла в натовпі. Сказала й пішла собі. Що їй в тому листі? Хіба

мало надходило дівчатам листів під час війни, та й опісля. Олександра Лук'янівна так і уклякла посеред тротуару, забувши, куди поспішала... Її штовхали, чіпляли кошиками, розпухлими сітками, буркотіли: «Знайшла місце...» Вона стояла, нерухомо дивлячись в одну точку, і шепотіла: «Кравцов... Носаченко... Майоров... Котляров... Хто міг лишитися в живих із її стрілецького полку до кінця війни?»

Дома вона також увесь час думала про це.

— Та мало хто міг згадати? — заспокоював її чоловік.— Мене самого сестри на собі чотири рази виносили. Також адреси записував...

Але Олександра Лук'янівна відчувала: не від нічого робити послали цей трикутничок на її довоєнну адресу. Хтось настійливо шукав її. Комусь вона була потрібна...

Тепер Олександра Лук'янівна працювала медсестрою в приймальній палаті міської лікарні. Називали її чомусь сиділкою, хоча вона цілий день була на ногах.

Колись, одразу по війні, лікарня вважалась околичною, обслуговувала дніпробудівців і робітників, що прибували на відбудову Дніпрогесу, які жили на правому березі. Сорок шостого, коли Кондрашова приїхала сюди, в лікарні працювало ще багато фронтовиків: лікарів, фельдшерів, сестер. Сам головлікар у недавньому був хірургом польового госпіталю. Він зацікавлено подивився на симпатичну дівчину в грубій солдатській шинелі, ковзнув досвідченим поглядом по нерухомій руці на чорній перев'язі і запропонував гості стілець.

— Згодна на будь-яку роботу,— застерігаючи можливу відмову і продовжуючи стояти, сказала дівчина.

Головний лікар розглядав відвідувачку. У нього в госпіталі було багато помічниць, але щоб така юна і на передовій?.. А в тому, що дівчина була на фронті в самому пеклі, головлікар не сумнівався.

— Всі лікарні в місті обійшла,— нагадала про себе дівчина,— ваша остання...

Сказала і, зітхнувши, відвернулася до вікна, за яким виднілися голі пізньої осені поля, погулював прохолодний передзимній вітер, брязкотіла жерстяна стрілка-покажчик: «Дніпропетровськ — 80 км».

— Туди повертатися? — запитала дівчина, і далі нерухомо дивлячись у вікно.

І стільки в цьому невимушено вихопленому запитанні відчувалося болю і відчаю, що лікар відразу ж перепитав:

— Куди повертатися?

— А-а,— скривилась вона.

— Ану сідай, розказуй...

Дівчина повагалась, але очі у головного були добрі, дивилися з жвавим співчуттям, і вона також пом'якшала, сіла на кінчик розхитаного канцелярського стільця. Розстебнувши верхні гачки шинелі, почала розповідати.

Мало веселого було в її розповіді.

Швидко промайнули перші радісні дні Сашеньчиного повернення додому. Про смерть батька вона дізналася ще перебуваючи в Тбіліському госпіталі. Це було восени сорок третього, коли звільнили її село Вороново. Можливо, тому, що раніше дізналася про смерть батька, чи тому, що бачила стільки жорстоких несправедливих смертей на фронті, побачення з могилою батька перенесла спокійніше, ніж думала.

Мати дуже постаріла за ці роки, дісталося їй від німецьких влад і посіпак. Попробуй не здай вчасно молока, м'яса, яєць — так і сиплються погрози: «Ще відповіси за дочку! Знаємо, де служить!» Усе, що було нажите в передвоєнні роки, порохом пішло, вимінювалося на ліки батькові, віддавалося на хабарі поліцаям і старості, щоб не згадували про Сашеньку, не забрали в Німеччину старшу Тасю.

Судили-рядили на сімейній раді, як бути тепер з Сашенькою, до якої роботи прилаштувати. А що придумаєш? Інвалід, друга група: рука не рухається.

Саша сходила у військкомат. Офіцер говорив з нею, а сам відводив очі вбік. Безрукого чоловіка він міг би ще

влаштувати сторожем, а що запропонувати шістнадцятирічній дівчині?

Цілими днями блукала розбитим Дніпропетровськом. Люди навколо були зайняті роботою. Одні розбирали руїни, інші ремонтували трамвайні шляхи, мостили вулиці. А вона?

Пішла в райком партії. Молодий енергійний секретар у синій діагоналевій гімнастерці посадив її на стілець:

— Чаю хочеш?

Дівчина заперечливо похитала головою. В багатьох установах її зустрічали шанобливо, уважно, але роботи підібрати не могли.

— Може, на машинці почнеш вчитися друкувати? — Дівчина, похнюпивши голову, мовчала.

— А що? — невпевнено казав секретар.— Можна й однією рукою...

Задзвонив телефон. Секретар підняв трубку.

— Слухаю. Що? Вугілля для курсів? Я ж минулого тижня дав розпорядження! Слухай! Алло! Алло! Чуєш, га? Ми тобі — вугілля, а ти дівчину прийми на курси. Гарна дівчина, фронтовичка. Комуніст. Що? Кажеш, прийом закінчився? Вона щойно з госпіталю! От-от. Це інша річ.

Так зовсім несподівано Кондрашова потрапила на курси рахівників. Усе-усе розповіла вона сивому головлікареві. Як жила в гомінливій комунальній квартирі, як вчилася обслуговувати себе однією рукою: шити, штопати, прати, готувати обід, одягатися.

...Не налагоджувалося її життя і після закінчення курсів. У торговельній конторі, куди вона одержала призначення, не знаходила собі друзів. Розмови конторських службовців велися навколо «дістати», «вибити», «провернути». Кондрашової побоювалися.

Незабаром Сашенька пішла з контори. Може, вчинила й неправильно, виявила слабкість, але вона не знала, як довести свою правоту, як викрити підлабузництво, ділянцтво. Часом поривалася подзвонити секретареві райкому, який

влаштовував її на курси, розповісти все начистоту. Одного разу прийшла навіть у його приймальню. Там сиділо багато поважних заклопотаних людей з портфелями. Дріб'язковою, незначною видалася їй власна справа. Люди відновлювали заводи, фабрики, відбудовували місто, а вона — зі своїми торговцями.

Сашенька приїхала в Запоріжжя, де жила тітка. Ходила містом, яке також лежало в руїнах, читала оголошення. Всюди потрібні були робочі руки. Руки, але не рука. В торгівлю вона вирішила не повертатися. У неї є своя справа: вона — медик. Допомагатиме людям, як колись. І всім буде добре. Купила в аптеці бинти, шприц. У розбитій фугасом вітрині універмагу підібрала набитий тирсою манекен. Принесла все це додому. Тітка спочатку злякалася, а потім зрозуміла племінницю. Сашенька вчилася робити перев'язки, уколи...

Але в лікарнях, куди вона приходила, їй, як і досі, відмовляли: «Медсестра з однією рукою? Вибачте, дівчино, не можемо».

Прийняв її на роботу сивий головлікар дальньої правобережної лікарні.

Лист, про який розповіла подруга дитинства, не давав спокою Олександрі Лук'янівні. Відчергувавши в лікарні, вона забігла додому, перевдяглася і поїхала в річковий порт. Дніпром до її рідного села була найкоротша дорога.

Хто ж міг написати їй листа? Комполку Кравцов? Він з нею всього один раз і заговорив, коли вручав медаль. Котляров із медсанбату? Певне, забув старий буркотун одну із своїх помічниць, якій часто пояснював про гомілкові кістки та з чого складається передпліччя. Носаченко загинув. Майоров загинув, Ваня Сподобцев загинув, дружина його приїздила з Синельникового, розпитувала, де шукати могилу. Абгарян помер від ран, Соломаха загинув тоді ж, у перестрілці... Її поручителі. Політвідділ тоді затвердив їхні рекомендації. Так стала вона в п'ятнадцять років комуністкою.

Плюскотіла сріблиста вода за бортом, пробігали зелені стрімкі береги.

На теплоході, що курсував місцевою лінією, всі пасажири постійні. З цікавістю розглядали вони незнайому жінку, в якої до білої шовкової блузки була приколота різнокольорова нагородна колодочка.

— Воювала, значить,— промовила літня колгоспниця, що сиділа напроти.

Олександра Лук'янівна мовчки кивнула.

Жінка не відводила погляду від її нерухомої руки.

— Добре хоч жива,— завважила стара.

Олександра Лук'янівна зніяковіло осміхнулася.

— Іноді й сама не вірю, що жива. Прокинуся серед ночі й обмацую себе.

— От горенько,— зітхнула стара.— Бідолашненька... А діти є?

— Внучка в школу пішла,— похвалилась Олександра Лук'янівна.— Дві дочки. Старша — фельдшер, молодша — десятирічку закінчує. Зять непитущий, чоловік домаха. А ви кажете «бідолашненька».

Зі своїм майбутнім чоловіком Олександра Лук'янівна зустрілася весною тисяча дев'ятсот сорок шостого року в тій самій лікарні, куди її взяли на роботу.

Якось викликав її головлікар.

— Там привезли тяжкого. Ти вже поклопочись біля нього. Наш брат, фронтовик...

Сашенька пішла в палату, подивилася. Бліде, змучене обличчя, синці під очима, не ходить, годують із ложечки. Тяжке поранення в живіт. Півтора року по госпіталях. Отак і стала невідлучною нянечкою при колишньому кулеметнику Вені Сидорову медсестра Сашенька.

«І нянька, і мамка»,— жартували хворі.

Коли Веня спав, сестра довго дивилася на нього. І диво дивне, знаходила в ньому схожість зі своїми колишніми однополчанами. Веня дзвінко, зовсім як новобранець Єрмолаєв, вимовляв «ге». Коли Веню голили, він кумедно, як

Сподобцев, випинав щоку. А ледь зміцнів, то, розмовляючи, жестикулював руками, зовсім як Альоша Абгарян.

— Я весь час думаю про тебе,— тихо, щоб не почули сусіди по палаті, шепотів Веня Сашеньці.

— А я про тебе,— відповідала йому медсестра.

Вони надовго замовкали, вдячні долі, що звела їх разом.

— Як же ми будемо? — питає Веня.— Адже я неповноцінна людина, вважай, півлюдини.

— Ти — півлюдини,— усміхаючись, шепотіла Сашенька,— я — півлюдини. Ось і виходить: одна справжня людина.

В лікарню на ім'я Вені Сидорова прибули дві нагороди: орден Слави і медаль «За відвагу».

З нагородами на свіжовипрасуваній гімнастерці, спираючись на ціпочок і на плече медсестри, вийшов колишній кулеметник одного сонячного весняного дня на гомінку вулицю і мало не задихнувся від свіжого вітру.

— Куди? — запитав він Сашеньку.

— Як куди? — здивувалася вона.— У нас же просто палац: цілих шість квадратних метрів.

Теплохід причалив до пристані, і Олександра Лук'янівна, дізнавшись, коли зворотний рейс, заквапилась на берег. Дорогою їй зустрічалися люди, кивали, вона відповідала, було приємно згадувати добру сільську звичку вітатися з усіма.

Хутір, де жили Кондрашови до війни, знесли, одні сім'ї виїхали в місто, інші перебралися на центральну садибу колгоспу. Відшукати знайомих було непросто. Вона заглянула в один двір, другий, нарешті знайшла старого листоношу, який працював на пошті одразу після війни.

— Прізвище ваше хутірське пам'ятаю,— сказав дідусь.— А листа хіба пригадаєш... Який лист солдатський лишився, всі дітлахи забрали.

— Слідопити,— підказав хтось із сусідів, що підійшли.

— Так-так,— підтримав старий,— сходи-но в школу...

Лист лежав під склом серед таких же пожовтілих аркушів. Витягти його виявилося нелегко. Поки хлопчики бігали по викрутку, Олександра Лук'янівна дістала із сумочки окуляри й схилилася над склом.

«Дорога Сашенько!» — ледве розібрала вона два перших слова, і клубок підкотив до горла: «Абгарян живий!» Їй подали стілець, принесли води.

Повернулися хлопчаки з викруткою. Витягли скло. Сухий вицвілий папір. Літери вилиняли. Навіть гостроокі діти не змогли нічого розібрати. Скільки літ пролежав лист тут?! Ні конверта, ні адреси. На зворотному боці аркуша збереглася єдина перенесена туди фраза: «...якщо ти жива, Сашенько». І підпис: «Айказ Абгарян».

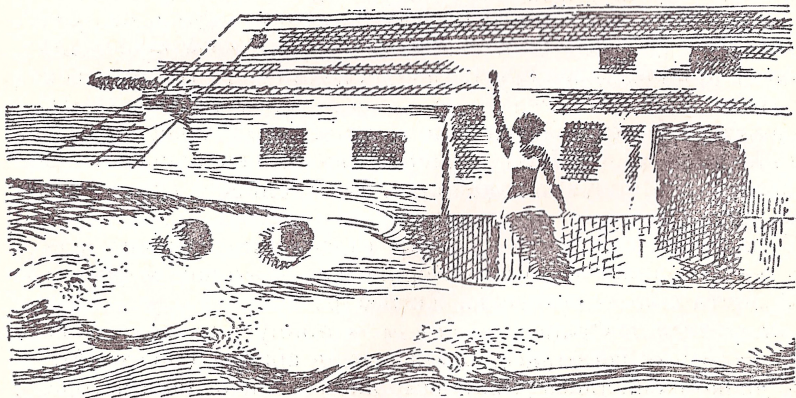
Діти провели гостю до самого порту.

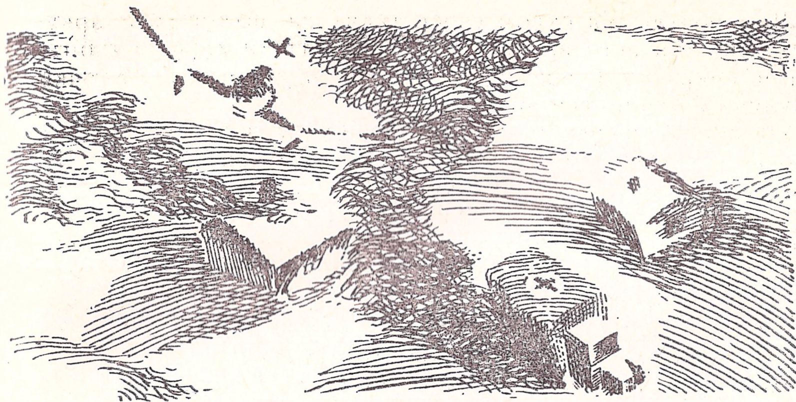
Теплохід відчалив. Хлопчики й дівчатка махали руками.

— Я його знайду! — крикнула жінка, притискаючи до грудей сумочку з листом.

Ду-у! Ду-у-у! — протяжливо повторив гудок теплохода.

І сигнал цей прозвучав голосно, значуще, з'єднуючи ближні й дальні береги.

МАМИ ЙШЛИ НА ФРОНТ

Осіннього ранку південне сонце гріло по-літньому. В теплому міському повітрі, що не встигло як слід охолонути за коротку ніч, віяло згірклим димом. Володимир Володимирович Ратушняк іще не звик до атмосфери великого міста металургії та хімії, частенько сумував за затишними й вологими вуличками Львова, де проминули тепер уже далекі роки навчання в медінституті. І хоча й посаду дали, і можливість займатися науковою роботою, в глибині душі він плекав надію повернутися в місто своєї юності. Але згодом, коли батьки написали про своє рішення перебратися на південь, ближче до сина, ця надія почала гаснути.

Вийшовши на пенсію, батьки (професійні медики) переїхали з Західної України в Бердянськ — затишне й чистеньке містечко на березі Азовського моря.

Мати, Елла Федорівна, родом із Маріуполя, розташованого близько восьмидесяти кілометрів від Бердянська. Місто давно називалося Ждановом, але вона називала його по-

старому — Маріуполь. У тій першій назві зберігалася для жінки непояснима чарівність: Марі-у-поль. Музика звуків нагадувала їй шепіт прибережної хвилі.

Що старша людина, то дужче вабить її до любих серцю місць дитинства. І це зрозуміло. Хоча й нелегкими були юнацькі роки її — вона рано втратила батьків,— але зелене гомінливе місто біля теплого моря завжди пробуджувало в її душі глибокі почуття.

...Уже в трамваї Володимир Володимирович розгорнув куплені на зупинці газети.

Раптом Ратушняк здригнувся: він побачив своє прізвище. Ага, ось. «Це сталося під час важких боїв на Міусфронті. Операційна сестра Елла Федорівна Ратушняк, рятуючи поранених... Нагорода Батьківщини — найшла жінку... Бердянський міськвійськкомат привітав Еллу Федорівну...»

Ніяких сумнівів не могло бути, йдеться про його матір... Мамо, мамо! Те, що вона робила на фронті, син досі ще не зовсім усвідомив. Воювала, як усі. Потім, уже згодом, коли вчився у медичному, коли довелося попрацювати лікарем у віддалених поліських селах, оперувати, приймати раптові пологи в полі, став розуміти, з яким неймовірним навантаженням щодня, щоночі майже три роки поспіль працювала в задушливих медсанбатівських наметах його мати, військфельдшер, фронтова сестра милосердя.

Вечоріло. Вдалині, за пагорбом, багряніла смуга вечірнього заходу. Диміло село, яке німці підпалили.

Після важкого дня медсанбатівці давали лад своєму нехитрому господарству, вмивалися, готувалися до вечері. Десь за пагорбом ще коли-не-коли стріляли, але це вже була спокійна, для загального перестраху стрілянина. День був важкий. Стрілецький полк зазнав великих утрат, поранені безперервно прибували з передової. Уже закінчився бій, а їх вели, несли, везли. Надвечір цей потік нарешті вичерпався, і похилого віку військлікар з військфельдшером Ратушняк, ледве переставляючи ноги, вийшов з операційного намету.

— Сьогодні вечеря царська,— кинув їм санітар, який проходив мимо,— баранина і смажена картопля.

— Мене й шашликом не заманиш,— скидаючи заляпаний кров'ю халат, сказала Ратушняк,— тільки спати...

— Спати, либонь, доведеться не скоро,— зауважив військлікар.— Тебе, Ратушняк, перекидають до сусідів...

Він махнув рукою в непевному напрямку, кудись за пагорб, де небо вже прояснілo від диму.

Ратушняк машинально подивилася в той бік. Вона ще не розуміла, що означає це слово «перекидають»: чи то допомогти потрібно, сусідам чи то підмінити когось...

Захід догорав. Цяточка сонця, ніби поранене серце, тріпотіла десь на краю землі. І раптом у тому місці з'явилася маленька, ніби клубочок вати, хмарка. Наче білою долонею прикрили вогник свічки. Зробилося темно і незатишно.

— Ви сказали «перекидають» мене до сусідів? — перепитала жінка.

Військлікар відчув у її голосі тривогу. Так, йому належало відправити військфельдшера Ратушняк у сусідній медсанбат, де сьогодні під час артнальоту тяжко поранило операційну медсестру. Хірург там жінка молода, їй потрібен був досвідчений асистент.

Кращої операційної сестри, ніж Ратушняк, не було в усій дивізії. І військлікар, звісно, не хотів її відпускати. Але що вдієш: наказ. Еллі Федорівні також було шкода кидати рідний медсанбат. Хто знає, чи витримала б вона тоді під Харковом жахливі бомбування, якби не цей старий із сірим зморшкуватим обличчям військлікар, бувалий солдат. На них, що проривалися з оточення, фашисти разом з бомбами кидали продірявлені діжки. Пронизливе виття заповнювало землю. Від цього виття, здавалося, не можна було ніде сховатися. Під час кожного такого нальоту Ратушняк прощалася з життям. Але літаки, надсадно гудучи, летіли далі. Військлікар перший зводився на ноги й кумедно, по-півнячому обтрушуючись від землі, кричав оглухлій від

несамовитого гуркоту жінці: «Ходімо сестро, допомагати бійцям!»

...Баранина вже спокусливо булькала в казані, коли по військфельдшера під'їхала обшарпана, з тріснутим лобовим склом полуторка. Ратушняк попрощалася з військлікарем, обняла санітарок. Бідовий старшина спритно вихопив із гарячого казана шматок м'яса і, вправно загорнувши його в чисту шматину, простягнув військфельдшерці: «Чи погодують на новому місці?»

...Від хутора, де розмістився сусідній медсанбат, лишилося кілька обгорілих димарів і залишки повітки. Десяток вивергнутих з корінням дерев були складені навкруги глибокої вирви. Далі виднілася стіна намету з червоним хрестом, а в самій повітці лунали жіночі голоси. Старенькі двері прочинилися, і вийшла молода жінка зі смаглявим обличчям і вузьким розрізом очей. На її гімнастерку з мокрої голови падали часті краплі. За знаками розрізнення Елла Федорівна зрозуміла, хто перед нею.

— Товаришу військлікар,— приклала вона руку до пілотки,— військфельдшер Ратушняк прибула у ваше розпорядження!

— Вибачте, що приймаю вас у такому вигляді,— подала їй вологу долоню військлікар,— наші дівчата несподівано виявили цілу діжку дощової води. Як тут було не скористатися? Ага, я не відрекомендувалася. Капітан Габідуліна. Поза службою просто Галія.

Важко було повірити, що в цьому спаленому дощенту степовому донецькому хуторі збереглася ціла діжка м'якої дощової води. Вона стояла в кутку напівзруйнованої повітки. Над діжкою на іржавому цвяху гойдався шмат такої ж іржавої трубки, яка, очевидно, виходила колись на дах під ринву.

— Скористайтеся нагодою,— порадила Габідуліна, розчісуючи густі синювато-чорні коси,— зараз дівчата принесуть свіже простирадло й мило...

Домивалися при електричному світлі від медсанбатівських акумуляторів. Потім разом вечеряли бараниною. Спати полягали в наметі, відкинувши запону.

— Які тут величезні зорі! — захоплювалася Габідуліна, дивлячись у нічне оксамитове небо.

— Так, зорі у нас великі, південні,— задумливо відповіла військфельдшер.

— Ви місцева, з Донбасу? — поцікавилася Габідуліна.

— Із Маріуполя.

— А я з Казані,— зітхнула Галія.— Там у нас зірочки менші, але такі самі яскраві.

Серед ночі їх розбудили. Принесли розвідника, який підірвався на міні. Через п'ять хвилин усі були біля операційного столу. Оперувала Габідуліна, їй допомагала Ратушняк. Після операції жінки вийшли із намету.

— Ну що? — кинулись їм назустріч друзі розвідника, які чекали кінця операції.

— Полежить трохи у нас,— сказала Габідуліна,— а тоді в госпіталь відправимо.

— Ну, ми ще навідаємось уранці,— пообіцяли розвідники й розтанули в мороку ночі.

Військлікар і військфельдшер стояли в темряві, прислухаючись до нічних звуків. За сотню-другу кроків від них, за димарями спаленого хутора, починалася передова. Там відбувалася зараз прихована, невидима робота. Всі, хто залишився живий із складу стрілецького полку, що взяв цей безвісний хутір учора з п'ятої атаки, закопувалися в землю. До медсанбатівського намету долинали приглушені звуки, тупі удари заступів, шерхіт сухої землі, що осипалася...

— А ви спритна,— впівголоса сказала Габідуліна,— і раніше, певне, працювали операційною сестрою?

— Була практика! — ухиляючись, відповіла жінка.

На німецькому боці блідим мертвотним світлом спалахнули ракети. Потім зацокотіли кулемети. Щось налякало фашистів.

До самого світанку німці не могли заспокоїтись, а з першими променями сонця над обвугленим хутором закружляв коректувальник — двофюзеляжний «фоке-вульф», так звана «рама». Все завмерло в траншеях і окопах. Ніякого руху. Сірі каски і гімнастерки злилися з сірою потрісканою землею. Але розвідник довго гудів у ранковому прозорому небі, щось уважно розглядав унизу, на спустошеному вогнем і металом п'ятачку. Нарешті коректувальник полетів, і відразу ж почався артобстріл.

У медсанбаті з'явилися перші поранені, а коли німці пішли в контратаку на хутір, що залишили вчора, поранених ставало дедалі більше й більше. Важкі лежали в обох наметах, в операційній ніде було повернутися. Габідуліна нервувала, чекаючи машини чи воза. Не витримавши, лікар лишила замість себе Ратушняк, а сама подалася по транспорт.

Бій наближався. Кілька осколків уже пропороли брезентовий верх намету. Поранені з надією поглядали на військфельдшера.

— Незабаром відправимо,— заспокоювала їх Елла Федорівна, хоча сама не була в цьому впевнена.

Але попри її побоювання до медсанбату під артобстрілом прорвалася пошарпана полуторка з тріснутим лобовим склом.

— Швидше, швидше! — горлав водій, допомагаючи переносити поранених.

— А де Габідуліна? — запитала Ратушняк.

— Не знаю,— хитнув головою водій, хапаючись за дверцята кабіни.— Мене начсандив послав. Їдеш? — Він кивнув на місце поруч з собою.

Військфельдшер оглянулась на околицю хутора, де оборонялися залишки полку, і заперечно похитала головою. Від усього медсанбату на сьогодні лишилося четверо: вона з Габідуліною та ще санітарки, їх Елла Федорівна відправляла з важкопораненими: в дорозі бійцям буде потрібна допомога.

В небі почувся гул. На хутір заходила трійка ворожих літаків. Машина рвонула з місця. Ратушняк кинулася назустріч пораненому бійцеві, який повз до намету,— за ним по курній землі тягнувся кривавий слід.

Літак пікірував на жінку, що бігла, його величезна тінь вкрила і її, і намет, і пораненого бійця. Елла Федорівна впала поруч із солдатом. Кулеметна черга здійняла хмарки куряви всього за метр від них.

Коли гул літака вщух, Ратушняк з великим зусиллям затягла пораненого у вузький проміжок між сарайчиком і наметом. Боєць виявився довгим і худорлявим. Це був літній чоловік з жорстким йоржиком сивого волосся, з глибокими зморшками біля рота. Військфельдшер нашвидку перев'язала його, приготувала із дощечок, що потрапили під руку, шину. Боєць протяжливо стогнав, поки військфельдшер перев'язувала, але, як тільки німецькі автоматники, наблизившись, полоснули чергами, він мовчки відсторонив жінку і, вистромившись із-за рогу, послав назустріч фашистам кілька коротких черг.

Ворожий літак знову заходив у піке, і ці двоє, які лежали зараз у куряві за своїм ненадійним укриттям, не знали, чи будуть вони живі наступної миті. Свистіли бомби, шугали вгору грудки землі, дошки, понівечена діжка, в якій учора жінки з медсанбату мили голови.

...Поранений опам'ятався від того, що під ним стугоніла земля: це з нашого боку йшли танки. Поруч з бійцем, розпластавшись і ніби затуляючи його від повітряного стерв'ятника, лежала нерухомо військфельдшер. Гімнастерка і юбка її були в крові. Права нога розпанахана осколком. Очі напівзаплющені.

— Що ж ти так, сестрице? — потрісканими губами прошепотів солдат і розглянувся на всі боки. Але навколо лежала лише димна переорана земля...

Танкісти, що під'їхали, знайшли в документах жінки довідку другого Грозненського дитбудинку про прийнятих від

Елли Федорівни дітей: Вови — семи років, Лілі — п'яти, Жанни — двох років.

— Ну ось, ще трійко сиріт,— сказав один із бійців.

— Та почекай ти відправляти похорон,— заперечив другий, припадаючи вухом до грудей військфельдшера,— здається, дихає...

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, дружина кадрового офіцера Елла Федорівна Ратушняк з трьома малюками рушила в натовпі біженців через донецькі і донські степи на схід, а потім повернула на південь, до Кавказу, де напередодні війни служив чоловік і де вона сама працювала військфельдшером у одному з військових госпіталів. Під час важких переходів під безперервним бомбуванням у жінки визріло рішення вступити до діючої армії. Якраз тоді відбулася в неї пам'ятна розмова з комісаром районного військкомату.

— У мене звання військфельдшера,— сказала Ратушняк,— моє місце в діючій армії.

Військком погортав документи.

— Що ви морочите мені голову, у вас же троє дітей?

— От я й хочу на фронт, щоб захистити їх.

— Без вас захистять.

— Я від самого Маріуполя йду. Далі нікуди, далі — гори. От і піду йому назустріч, фашистові, а діти мої залишаться тут. І будьте певні, жива я його до дітей не пропущу!

— Заспокойтесь,— сказав військком,— адже я проти вашого бажання нічого не маю. У мене ось навіть купа розпоряджень — шукати медпрацівників і направляти у формування, що прямують на фронт. На передовій медики ось так потрібні.— Він провів ребром долоні по горлу.— Але дітей, куди дітей?

— Я чула,— сказала жінка,— що в Грозному є дитячий будинок, куди беруть дітей, батьки яких пішли на фронт.

Наступного дня Елла Федорівна знову стояла перед комісаром.

— Так,— сказав він,— такий дитбудинок справді існує, але призвати вас у діючу армію я не можу. За вами лишається право подати рапорт про добровільний вступ на службу.

Ратушняк простягла заздалегідь написану заяву...

Коли мама привезла Вову та меншеньких сестричок до великого триповерхового будинку, виповненого дзвінким дитячим різноголоссям, і пояснила, що тут вони трохи побудуть самі, а вона незабаром повернеться, старший син не здивувався. Поки вони бідували по розбитих шляхах, він звик до маминих відлучок. При цьому зникало щось із її речей: сукні, хустка, брошка. А з'являлися хліб, молоко, крупа...

Сестрам подобався цей великий гарний будинок біля підніжжя зеленого пагорка.

Наступного дня Вова весь час виглядав маму. Але дорога, що петляла поміж горбами, лишалася безлюдною. Сумний і самотній стояв він на відкритій терасі. До нього нечутно підійшов якийсь хлопчик.

— Не скигли! — штовхнув він по-дружньому.— Прийде. Вони всі кажуть, що незабаром повернуться, а самі — на фронт.

— Але моя була в сукні,— заперечив Вова.

— Дивак, їх же там в шинелі одягають. Ходімо, зараз листи з фронту читатимуть.

...За сто кілометрів від дитячого будинку, що сховався в тіні величезних тутових дерев, стояли на смерть тата і мами цих хлопчиків. Чотири фашистські дивізії форсували Терек у районі Моздока, і третій тиждень палали земля й небо між Моздоком і Малгобеком. Але до Грозного, де був дитбудинок, фашисти не пройшли.

У палаті для видужуючих в одному з ростовських госпіталів, де перебувала Елла Федорівна, радіо не вимикали ні на мить — боялися прогавити найменшу новину з фронту. Наші війська звільнили Орел і Білгород, армія, де служила Ратушняк, прорвала оборону противника в Донбасі.

Елла Федорівна не захотіла користуватися милицями. Пересувалася по палаті, спираючись на подаровану подругою, що вже виписалася, горіхову палицю.

— Куди подасися, як випишуть? — питали сусідки.

— Як-то куди? — дивувалася Елла Федорівна.— Туди ж, на фронт...

— А діти? — співчутливо цікавилися жінки.

— За них я спокійна. У нас, дівчатка, Батьківщина така, що не скривдить сиріт. Адже я сама з дванадцяти років без батька-матері росла. Радянська влада мене вивчила, спеціальність дала. А фашисти хочуть позбавити всього й мене, і моїх дітей.

Полк, куди Елла Федорівна прибула після поранення, наступав у напрямку Старобешева, на ходу поповнюючись свіжими силами. Після першого ж дня, проведеного в полковому медпункті, Елла Федорівна з болем зрозуміла, що їй дорого коштуватиме дострокове виписування з госпіталю: ледве втримувалася біля операційного столу на пораненій нозі протягом багатьох годин. Доводилося терпіти.

...Зранку було тихо. У лощині, де ховався медсанбатівський намет, стояв густий туман. Навіть кукурудзяного поля, що починалося відразу за старим путівцем, не було видно. Відстань між полем і наметом не перевищувала п'ятнадцяти — двадцяти метрів. Увечері, після бою, коли настала цілковита тиша, до намету долинув сухий шелест кукурудзяного листя. Під час бою кукурудзу посікло кулями та осколками, і вітер доносив до намету гострий кислуватий запах соковитої зелені.

— Ну й пахне, як дома! — кректав бронебійник Півень, висовуючи з намету велику забинтовану голову.— Я ж, хлопці, до війни трактористом працював. Коли кукурудзу косив, завжди качани у радіаторі варив. Два круги по полю трактором обійду — качани готові,— прибріхував і відволікав...

Військлікар звечора пішов добувати транспорт, щоб евакуювати тяжкопоранених. Єдина санітарка, яка допома-

гала в ці дні Еллі Федорівні, на прохання командира бронебійників замінила медсестру, що загинула. Ратушняк лишилася сама з чотирма тяжкопораненими бійцями. До півночі перев'язувала їх, годувала тим, що знаходила в майже порожніх солдатських речових мішках. Очевидно, через сильний обстріл до медсанбату не змогла прорватися польова кухня, а може, її розбило в дорозі...

Вранці, міркуючи, чим би нагодувати поранених, військфельдшер згадала слова бронебійника про варені качани. Ратушняк також любила ці нехитрі ласощі. «Таж це порятунок,— зраділа вона,— і кукурудзяне поле поряд».

Жінка взяла речовий мішок і вибралася з намету.

Свіже ранкове повітря трохи паморочило голову. Ратушняк глибоко, з задоволенням удихнула в себе підбадьорливе вологе прохолодне повітря.

Такими ж свіжими, вмитими росою ранками їх, студенток Харківського медичного технікуму, возили в колгосп допомагати збирати врожай. Здається, давним-давно це було, може, навіть не з нею, Еллою,— так довго пам'ятає вона себе в чоботях, гімнастерці, спідниці з грубого сукна.

Як весело працювалося майбутнім медикам на колгоспних полях! Розлого на просторі дзвеніли їхні завзяті голоси, стільки невитраченої енергії вгадувалося в стрімких руках спритних дівчачих рук!.. Це була чудова пора перших відкриттів, ще неясних надій, таємничих боязких побачень... А в повітрі вже насувалася гроза, вирувала в громадянській війні Іспанія, і студентки ходили проситися добровольцями...

Жінка заглибилася в кукурудзяне поле. Коли попереду загойдалися стебла, вона не відразу збагнула, що кукурудзою пробирається чоловік. Він був у брудно-зеленому мундирі з автоматом напоготів. Ворог також не чекав цієї зустрічі. Ця обставина й врятувала Еллу Федорівну. Наступної миті вона шпурнула в ненависне обличчя здоровенний качан. Фашист упав, а потім, побачивши, чим у нього кинули, довго й злісно бив із автомата.

— Німці! — крикнула Елла Федорівна, вибігаючи на дорогу.

Поранені вже почули стрілянину на полі.

— Треба йти звідси, сестричко,— сказав бронебійник.

Військфельдшер і сама розуміла це. Але куди ж з ними підеш, чотирма, з яких тільки двоє на ногах, та й у них крізь бинти проступають плями крові.

— Півень,— звернулася Ратушняк до бронебійника,— призначаю вас своїм заступником, у разі чого — візьмете командування групою.

Від першого дня перебування на фронті Елла Федорівна знаходилась на передовій. Вона щоденно й щогодинно спілкувалася з бійцями, які тільки-но вийшли з бою і на обличчях у них ще не охолов озлоблений вираз боротьби. Були й інші обличчя: спустошені, пригнічені. Ратушняк навчилася розпізнавати людей, і зараз вона безпомилково вгадала в бронебійникові Півню досвідченого і впевненого бійця, сильну духом людину.

Це він учора вночі, коли до поранених не прийшла машина та ще й десь поділася кухня, відволікав товаришів від тяжких дум своїми байками про довоєнне життя, а сьогодні, почувши стрілянину, першим зі зброєю в руках виповз із намету, ведучи за собою інших.

І там, у довоєнному своєму колгоспі, був Півень, певно, незамінним працівником. Такі, як він, завжди беруть на себе основне навантаження і вважають це звичайною справою, бо вони з нею цілком упоруються.

Із кукурудзи, звідки чекали фашистів, ніхто не з'являвся. Може, виявлений військфельдшером ворожий солдат був посланий в розвідку, а може, опинився там під час бою та відсиджувався всю ніч.

Тиша, яка настала після вчорашнього полудня, непокоїла поранених. Не знаєш, з якого боку ворог і як діяти. Саме тепер тебе підстерігає небезпека.

«Що ж робити?» — напружено міркувала Елла Федорівна.— Що робити? Чи дістався військлікар до медпункту дивізії?»

Одне знала твердо, що доля її міцно пов'язана з життям цих чотирьох поранених солдат і їх уже ніщо не зможе роз'єднати.

— Сестро! — крикнув один із поранених.— Там хтось повзе!

Всі попідводилися, дивлячись у той бік, куди, прикривши очі долонею, дивився їхній побратим.

Над землею підіймалася величезна малинова куля сонця. Його яскраві промені пронизували великі тремтливі краплі роси, і вони ряхтіли смарагдово в траві, на вивернутих вибухами грудках землі.

— Братці, та це ж жратву нам несуть! — ляснув себе здоровою рукою по коліну один із бійців.

Тепер і Елла Федорівна розпізнала тендітну постать з термосом на спині, що повзла зі східного боку краєм видолиночка. Термос раз у раз зблискував небезпечно на сонці.

Про «жратву» вигукнув солдат, у якого Ратушняк учора витягувала осколок, що застряв між ребрами. Впертий хлопець ніяк не хотів скидати тільняшку.

— З моряків? — запитала військфельдшер.

— В Одесі всі з моряків,— гонористо відповів боєць.

Але як виявилося, він був і не з моряків, і не з Одеси взагалі. Правда, він обороняв місто у сорок першому. Звідти й тільняшка. А скидати її він не хотів, бо всі груди в татуїровці. Ратушняк, ховаючи посмішку, спитала:

— Не боляче було, коли вам цього птаха малювали?

— Пусте,— підморгнув «моряк».

Але хлопець молодець: навіть не зойкнув, коли військфельдшер витягала йому осколок.

Скільки різних людей пройшло через її руки: молодих і літніх, веселих і похмурих, щирих хлопців-друзяк і небалакучих відлюдьків. І в кожного з них колись було своє мирне життя, свої мрії та надії. Важко повірити, що, скажі-

мо, Півень і цей «моряк» могли б до війни товаришувати. Перший — безтурботний, але серйозний чоловік, розважливий. А другий — легковажний, полюбляє жаргонні словечка. Видно, відчайдушним був у дитинстві.

Боєць з термосом причаївся, і поранені захвилювалися.

— Може, німці побачили? — припустив хтось.

— Усім лишатися на місцях! — наказала Ратушняк.— Я зараз.

І швидко поповзла назустріч солдатові, що пробирався до них. Солдатом виявилася дівчина років сімнадцяти, вилицювата, з веснянками, коротко стрижена.

— Хух-хух,— над силу віддихалася вона.— Мало не задавив мене клятий термос. Учора німці кухню обстріляли, повара поранили.

— Ти з поповнення, чи що?

— Так, добровільно я. Нас, амвросіївських, чоловік двадцять дівчат узяв військкомат. Обіцяли на курси медсестер послати. Ну, а поки що хто де. Я ось на кухні.

— А звати як, землячко?

— Марусею. А ви теж амвросіївська?

— Ні, я з Маріуполя.

Тепер термос тягла Елла Федорівна, а дівчина речовий мішок з хлібом і автомат військфельдшера.

Поранені зустріли їх радісними вигуками. Вмить підбадьорилися. І річ була не тільки й не стільки в тому, що дочекалися нарешті гарячої їжі, яка так потрібна бійцям, бо втратили багато крові, а в тому, що поява дівчини означала: про них не забули, пам'ятають, піклуються.

Поки солдати їли, Ратушняк поманила Марусю вбік.

— Тобі не сказали, коли нас заберуть?

— Веліли передати, щоб сиділи на місці. Пришлють підводу.

— Скільки ж можна сидіти? — сказала військфельдшер.— Фашисти вже шастають у кукурудзі.

Сонце підбилося й висушило росу.

Пробираючись між пораненими бійцями, військфельдшер

почула раптом свистіння й шурхіт, що важко стелився над землею, а попереду, за кукурудзяним полем, побачила заграву, яка піднімалася над німецькими позиціями. І знову протяжливий свист.

— «Катюші» грають! — радісно вигукнув один із бійців.

Так, це била батарея гвардійських мінометів.

Поранені насторожилися, прислухалися. Тепер наші мають ось-ось перейти в атаку. Та збігали секунди, хвилини, а звичне «ура» так і не залунало.

Не встигли розтанути в небі сліди від реактивних снарядів, як щосили рвонуло землю в лощині. Це ворог розпочав артилерійський обстріл «катюш». Ніхто в цій маленькій групі тяжкопоранених бійців не міг знати, що залпи гвардійських мінометів були маневром нашого командування, щоб відвернути увагу. «Катюші», виконавши завдання, одразу швидко передислокувалися, і ворожа артилерія била по порожньому місцю.

Крізь свист снарядів і мін до Ратушняк долинуло кінське іржання.

Елла Федорівна підхопила з землі автомат і озирнулася. Поранені розпластались у виярку. Зігнувшись, військфельдшер побігла через дорогу. Якраз на краю поля жінку наздогнав пронизливий звук міни, що наближалася. Ратушняк упала, втискаючись усім тілом у теплу курну землю. Потім знову побігла кукурудзяним полем туди, де літній солдат що є сили стримував переляканих коней, що шарпалися, запряжені в санітарний візок.

— Що ж ти сидиш тут, лихий би тебе взяв! — кричала військфельдшер.

— А де ви? — їздовий за кожним новим вибухом убирав голову в плечі.

Обстріл закінчився так само раптово, як і розпочався. Ратушняк обійшла бійців. Усі живі, але в одного — осколкове поранення. Жінка почала перев'язувати бійця, Маруся, яка взялася допомагати, зблідла, побачивши кров.

— Гаразд,— пожаліла її військфельдшер.— Перенеси з їздовим поранених на візок.

З боку німецьких позицій долинуло гурчання танків. Треба поспішати! Тяжкопоранених поклали на візок.

— Стійте, стривайте! — почулися голоси.

З пагорка спускалися три солдати. У того, що посередині, безвільно опущена голова, ледве ноги переставляє. Один з бійців, який підтримував його, тягнув по траві довгу протитанкову рушницю.

— Пораненого на віз,— скомандувала Ратушняк.

Бійці мовчки потіснилися. Два солдати, які привели пораненого, переступали з ноги на ногу.

— Може, і ми з вами,— запропонував один із них,— однак патронів немає, та й живих нас двоє.

— Є патрони,— почувся голос Півня.

Він скинув з возика коробку патронів просто в пилюку й сам пробував спуститися на землю з протитанковою рушницею.

— Сиди, Півень,— здоровою правою рукою зупинив його «моряк»,— куди тобі з пораненою рукою? — І зіскочив з возика зі словами: — Жди мене, моя Маруся...

— Рушай! — крикнула військфельдшер їздовому.

Возик рушив з місця.

Гуркіт танкових моторів зростав, посилювався. Поранені побачать ворожі машини тоді, коли виїдуть на пагорб, а поки що долинало якесь глибинне ревіння, ніби перед землетрусом.

Уздовж вибалку тим же шляхом, яким Маруся доставила пораненим термос з гарячою їжею, вони їхали далі. Попереду — військфельдшер з автоматом, за нею — солдат-їздовий, який вів коней за вуздечку. Позаду йшла куховарка Маруся. З санітарною сумкою на боці, що їй дала Елла Федорівна, дівчина була схожа на справжню медсестру.

Виярок скінчився, тепер треба було підніматися на пагорб. Такого маршруту веліли притримуватися їздовому,

коли посилали по поранених. Круча ставала дедалі стрімкішою. Коні змилилися, хропіли. Візник ледве справлявся з ними. Ратушняк і Маруся спиралися об візок руками, плечима.

— Перепочити б, сестрице,— просили поранені.

Еллі Федорівні піт застилав очі, щипав потріскані губи. Боліла нога. Але зупинятися на цьому стрімкому боці пагорба ніяк не можна було. Таку мішень німці не прогавлять. Треба йти вперед будь-що-будь.

— Уперед, уперед! — охриплим, зривистим голосом кричала Ратушняк.

Нарешті колеса пішли повільніше, рівніше. Жінка змахнула піт з чола й озирнулася. Тепер добре проглядалися танки, що рухалися від німецьких позицій. Он і розпадина, де стояв їхній намет.

Поміж виярком і танками — мертвий простір. Десь там, у рівчаках, причаїлися бронебійники. Ворожі машини рухалися в напрямку кукурудзяного поля, з-за якого сьогодні били «катюші». Візок сповзав пагорбом. Унизу виднівся наїжджений степовий шлях. Військфельдшер раз у раз озиралася — чи немає погоні. Куди сховаєшся від танка з таким вантажем?

Один із поранених на возику почав марити.

— Не стріляй! — кричав він.— Не стріляй! Катю, скажи йому, хай не стріляє.

Другий боєць весь час просив пити, а йому не можна — поранення в живіт.

Ратушняк підкликала Марусю:

— Намочи бинта, приклади до губ.

Боєць намагався спіймати вологий жмутик бинта широко розтуленим ротом і знову гаряче шепотів запаленими губами:

— Пити! Пити!..

До селища, що видніло попереду, вже рукою подати. Там Елла Федорівна обов'язково дасть людям перепочити, замінить їм брудні криваві пов'язки. Хоч би хто-небудь лишив-

ся в цьому хуторі з місцевих жителів. Звичайно, в зоні передової люди полишили свої будинки, жили в землянках і лісосмугах, які називали тут, у степах України, вітрозахисними.

Фашисти проводили в Донбасі тактику «випаленої землі». Відступаючи, вони не жаліли ні мирних жителів, ні їхніх домівок. Ратушняк розуміла, що тут їй з пораненими бійцями довго лишатися не можна, але без перепочинку, хоча б короткочасного, виснаженим людям не обійтися. Вони вийшли на околицю безлюдного хутора, коли сонце вже підіймалося в зеніт. І в цей час їх наздогнала четвірка ворожих літаків, які летіли на схід. Один із них відокремився від інших і, звернувши з курсу, закружляв над селищем.

— Повітря! Тікайте від дороги! — вигукнула Ратушняк, допомагаючи бійцям сховатися в придорожній канаві.

Літак зайшов на низьку висоту вподовж єдиної вулиці, строчачи із кулемета й кидаючи осколкові гранати.

— Куди, Марусю? Назад! — тільки й встигла крикнути Ратушняк.

Дівчина незграбно змахнула руками і впала навзнак. Граната вибухнула поряд з візком. Пролунало несамовите кінське іржання, коні шарпонулися вбік, перекинули воза й помчали, лишаючи глибокі подряпини від розтрощеного передка на сухій грудкуватій землі.

Здійснивши свою чорну справу, стерв'ятник набрав висоту і зник. Ратушняк підбігла до Марусі, нахилилася над нею. «Умру я, так?» — прохрипіла дівчина. Вона пробувала підвестися на лікоть, простягала до жінки закривавлену руку.

— Лежи, Марусенько, лежи, ластівко,— вмовляла її Ратушняк,— зараз перев'яжу, полегшає.— Але своїм досвідченим оком військфельдшер бачила, що вже нічим не допоможе. Тіло дівчини було вкрите глибокими рваними ранами. Вона сходила кров'ю. Елла Федорівна шматувала індивідуальні пакети, виток за витком накладала бинти, але кожен наступний шар марлі миттю просякав кров'ю.

— У мене мама старенька у Амвросіївці,— шепотіла Маруся.

Ратушняк ледве стримувалась, щоб не розплакатися. Вона уявила на мить, як ішла Маруся, можливо, єдина дочка в матері, на фронт, як стара вмовляла її лишитися, а потім збирала в дорогу й довго стояла біля хвіртки, дивлячись услід дочці.

Ратушняк згадала й своїх діток. Проклята війна, мов лиха розлучниця, увірвалася в кожну сім'ю. Її вогненний вихор одірвав батька від сім'ї, нареченого від нареченої, сина від матері. Елла Федорівна ні на мить не забувала своїх крихіток, носила на грудях, поряд з комсомольським квитком, листи виховательок дитбудинку. Листи іноді наздоганяли її на дорогах війни. На невеличких аркушах із зошитів уже виводив карлючки її старшенький. Спогади про дітей охоплювали її завжди в короткі хвилини відпочинку, а в напруженій бойовій обстановці їх заступала щомиттєва небезпека.

Поранені заховалися в якийсь погребок. Сюди ж військфельдшер перетягла й Марусю, що помирала. Потім набрала в криниці води, напоїла солдат, декому поміняла бинти. Дала бійцям на відпочинок дві години. Виснажені ранами, наражаючись повсякчас на смертельну небезпеку, солдати забулися в тривожному сні.

Елла Федорівна сіла біля стіни й над силу випростала поранену ногу. Ще в дорозі, коли піднімалися в гору і вона штовхала воза, відкрилася рана, і жінка відчувала, як наповнюється кров'ю чобіт, як кров, змішуючись із землею, що забилася за халяву, чвакала, але зупинитися в дорозі ні на мить не дозволяла собі. Та й не можна було виявляти бійцям, які трималися над останні сили, свою слабість. Тепер Ратушняк для них за командира.

Та зовсім нелегко було стягнути чобіт з набряклої ноги. Обіпершись гарячою спітнілою спиною в холодну вологу стінку погребка, жінка носком лівого чобота давила в закаблук правого. Перед очима попливли фіолетові кола.

Тоді Елла Федорівна дістала з сумки скальпель і надрізала халяву з обох боків.

Поряд пролунав ледь чутний шерхіт і слабкий стогін. Ратушняк кинулася до Марусі. Дівчина помирала...

— Ма-мі...— над силу видихнула вона й спробувала поворухнути головою, мовляв, не кажіть, але вже не змогла.

Поплакавши над дівчиною, військфельдшер загорнула її тіло в плащ-намет і відтягла за хату. Потім повернулася, найшла в погребі іржавий заступ і дерев'яний кілочок з дощечкою, на якій ще не стерлися слова «Насіннєва ділянка Онищенка». Від напису на жінку повіяло довоєнним часом. І від цього стало ще сумніше.

Червоноармійська книжка куховарки була пробита осколком і залита кров'ю настільки, що неможливо було прочитати. Елла Федорівна вивела на дощечці великими фіолетовими літерами: «Маруся». Потім викопала неглибоку яму, перетягла туди тіло дівчини, засипала землею, увіткнула дощечку. Оглянулась довкола, намагаючись запам'ятати місце.

Шлях, що вони пройшли з пораненими за півдня, ворожий танк міг подолати за годину-другу. Погреб — ненадійне сховище для поранених. Треба швидше їх піднімати й вести далі, до своїх. Але як тепер пересуватися без воза.

Військфельдшер обійшла десяток хутірських дворищ. Житла, за всіма ознаками, були залишені людьми. Пил грубим шаром лежав на поріжках, вікнах. У кутках дверей і рам сріблилася павутина. В одному місці краєчок шибки був відколотий, і жінка, прикривши очі долонею, зазирнула всередину. Похмура кімната, голі лавки, зсунуте з місця залізне ліжко з панцирною сіткою, на якій білів якийсь квадрат: газета чи забуте похапцем простирадло.

Елла Федорівна обійшла всі господарські прибудови, поки нарешті за якимсь із облупленими стінами хлівом не надибала візок з іржавими колесами і зраділа своїй знахідці. Вона обома руками підняла оглоблю й що було сили

потягла візок на себе. Старий візок зрушив з місця, скрипнувши іржавою віссю. Коли Ратушняк дісталася з візком до погреба, то почула голоси поранених.

— Хай візьме двох, які можуть пересуватися, і везе,— доводив боєць, що майже геть увесь був перев'язаний бинтами.

— Однаково, де помирати,— підтримав його той, що нерухомо лежав поруч.

Їм заперечив бронебійник.

— Померти тут, на купі гнилої картоплі, не велика честь, треба вибиратися.

Побачивши військфельдшера, вони замовкли.

— Що, поховала дівчину? — бійці скинули пілотки.

Елла Федорівна стояла в напівмороку задушливої земляної нори й напружено міркувала, як їй бути? «Двох залишити? Ні, так не можна. А раптом німці? Ні, тільки вперед! Тільки рухатись!»

— Товариші бійці! — звернулася вона до солдатів, намагаючись говорити спокійно і впевнено.— Хоча ви й поранені й тимчасово вибули із строю, але лишаєтесь військовослужбовцями Червоної Армії. А я, як старша за званням, є ваш командир, а не просто сестра-жалібниця. Усі мої накази повинні виконуватися без заперечень.

З цими словами Елла Федорівна нахилилася, підняла з землі пораненого і, поклавши його руку собі на плече, потягла вгору.

— Дарма, дарма,— підбадьорювала вона бійця, який ледь переставляв ноги. Але той тільки стогнав від болю, і військфельдшер відчувала, як тіло солдата щоразу слабне й ніби наливається свинцем.

Двоє тяжкопоранених ледве вмістилися у візку. Ноги їхні звисали. Двоє поранених шкутильгали самі та ще намагалися допомагати жінці штовхати візок.

— Зачекайте, хлопці, я перевзуюся,— попросила Ратушняк. Скинула понівечений чобіт і обмотала ще кількома шарами бинта хвору ногу. Солдати зі співчуттям дивилися

на жінку. Молода, гарна, їй би діток ростити, а вона тут, під бомбами, у крові та багні.

Як тільки поранені лишили хутір, там, над курною і безлюдною вулицею, знову закружляв ворожий літак. Шугнули в небо вибухи, спалахнули язики полум'я. Елла Федорівна обернулась. Обернулися й двоє поранених, що допомагали підштовхувати візок. Дерева добре маскували їх з повітря. Але тільки-но вони зібралися йти далі, як раптом долинув гуркіт танків.

«Куди ж подіти поранених?» — гарячково думала Ратушняк, роззираючись навкруги. Її погляд зупинився на острівці чагарнику, що ріс метрів за двадцять від дороги. Знемагаючи, вона вкотре вже допомагала пораненим ховатися, мало не падаючи під вагою їхніх тіл. Гуркіт моторів наближався. Рухалася явно ціла колона. Ратушняк устигла сховати всіх, але серце від напруги мало не вискакувало з грудей, гострий біль від рани проймав тіло.

З-за повороту дороги в куряві й гуркоті з'явилася танкова колона. В кущах клацнули затвори. Військфельдшер повернулася на звук і помахала рукою: «Не стріляти!» Що вони можуть? Адже у них три автомати з неповними дисками й двійко гранат. Танки наближалися. Еллі Федорівні здавалося, ніби вона відчуває гаряче дихання важкої танкової броні. І раптом над кущами випросталася постать з піднятими забинтованими руками.

«Що?! — очам своїм не повірила Ратушняк.— Невже серед нас виявився зрадник?»

Але боєць, що підвівся, кричав і махав руками, намагаючись привернути увагу танкістів.

— Наші!

Так, це наші, радянські танки рухалися шляхом.

— Хто тут старший? — вимогливо запитав з танка молодий начальницький голос.

Ратушняк тильним боком долоні витерла очі і, хапаючись за траву, вибралася з глибокого рову на дорогу.

— Військфельдшер медпункту вісімдесят четвертого

гвардійського стрілецького полку супроводжує чотирьох тяжкопоранених у госпіталь.

До них підходили інші військові. Всі вони з цікавістю і повагою розглядали жінку в подертій гімнастерці, з забинтованою ногою.

Поранених перенесли у вантажівку, що йшла за колоною. Елла Федорівна показала майору на карті, як вона вела бійців, де стояли намети, звідки вели вогонь «катюші».

— Ну, спасибі тобі, сестро,— подякував офіцер і потиснув Ратушняк руку.— Супроводжуй далі своїх поранених.

А коли санітарна машина рушила, наказав лейтенантові:

— Ти прізвище запиши: Ратушняк. Треба буде зв'язатися з її командуванням, щоб представили до нагороди.

Години за дві підрозділ розпочав бій. Майор був смертельно поранений. Згодом у другому бою було поранено й молодого лейтенанта. Він попав у госпіталь, а після одужання нові фронтові дороги, інші події витіснили з пам'яті той випадковий епізод, який трапився на полі бою в Донбасі.

Минув час. Молоденький лейтенант став тепер підполковником і служив у одному з районних військових комісаріатів Львова.

Одного разу його запросили на перегляд хронікально-документального фільму, знятого тут же, в місті. Стрічка розповідала про роботу колективу науково-дослідного інституту охорони материнства й дитинства. Операційна. Біля столу відомий хірург. Доктор називає імена асистентів хірурга. Кінокамера подовгу зупиняється на кожному обличчі: Новицька, Супрун, Ратушняк...

Щось знайоме причулося підполковнику в останньому прізвищі. Десь він бачив уже ці зосереджені очі...

Вони зустрілися через кілька днів у військкоматі і пізнали один одного. Тепер уже все, що відбулося на фронтовій дорозі, здавалось Еллі Федорівні зовсім не страшним, а звичайним, як буває на фронті.

— А як далі склалася ваша доля? — запитав офіцер.

— Списали мене зовсім,— махнула рукою Ратушняк.— Рани довго не загоювалися. Поїхала в Грозний. Адже там у дитбудинку син і дочки. Забрала їх. Пішла працювати медсестрою у госпіталь. Коли закінчилася війна, повернувся чоловік. Я потроху одужувала від ран. Намагалася йти в ногу з життям. Закінчила десятирічку, курси медпрацівників...

Після цієї розмови підполковник зібрав необхідні документи про фронтові заслуги військфельдшера Ратушняк і склав нагородний лист.

Тим часом Ратушняк вийшла на пенсію і виїхала з сім'єю в Бердянськ. Там і знайшов її орден Вітчизняної війни II ступеня.

...Елла Федорівна повільно піднімалася на свій поверх. Десь за дверима вимогливо й пронизливо дзвонив телефон.

Дзвонив із Запоріжжя Володимир. Син. Дізнався про нагороду сьогодні з газети. Дуже радий. Онуки, Владик і Сашко, цмокали губами в трубку. Пустуни...

У Елли Федорівни по щоках текли сльози. Рідні. Діти. Хай вибачать, якщо мало бачили материнської ласки. Адже її руки й серце належали не лише сім'ї.

Жінка вийшла на балкон. Недалеко від дому оберталися портові крани. Погойдувалися пароплави на рейді. Квилили чайки.

Повернувся чоловік, підійшов, став поруч.

— Як себе почуваєш?

— Щось нога болить.

— Мабуть, на погоду.

— Ага, мало не забула,— спохопилася Елла Федорівна.— Бачила сьогодні знайомого хірурга. Питав, чи не зможу підмінити медсестру, яка пішла у відпустку.

— Ти, звичайно, погодилась? — дорікнув чоловік.

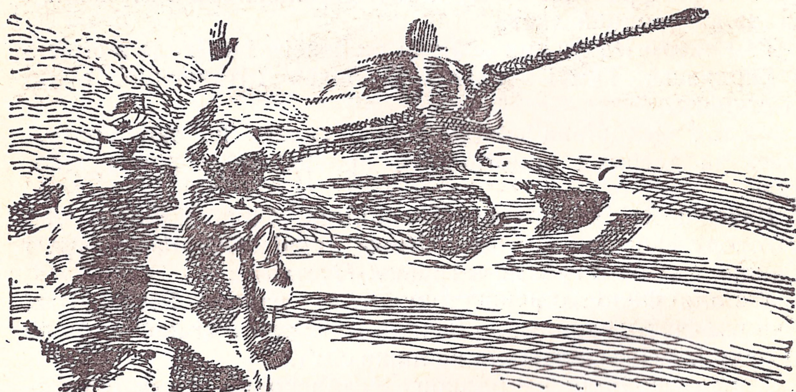
Ратушняк ствердно кивнула.

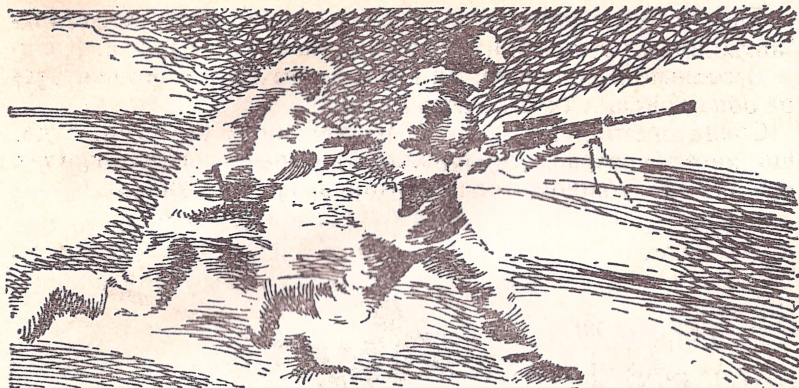
Чоловік мовчки обняв Еллу Федорівну за плечі.

Хіба можна позбавити людину радості бути корисною іншим, відчувати себе на бистрині життя?!

Вересневе сонце стояло ще високо, але його промені уже не обпалювали так, як влітку.

Сонце пестило місто, порт зі стальними кранами, суда, що мерзлякувато погойдувалися на рейді, і білокрилих чайок, які з криком падали у піняві гребені хвиль.

ДО МІСЦЯ ДАВНЬОГО БОЮ

Повз будинок промчали спарені трамвайні вагони: їхній грюкіт заглушав усі інші звуки. Коли вдалині стих гул рейок, пролунав наполегливий, певно, повторний стукіт у хвіртку. За вікном хрипло загавкав собака. Господар сказав синові:

— Поглянь.

Свою чергову відпустку Сергій Андрійович проводив дома. Звичайно вони з дружиною їздили в село до її рідних або до моря, але тепер обставини примушували лишитися. Будиночок, що вони з дружиною збудували після війни в заводському селищі, вже постарів. Треба перекрити дах, обновити ганок, подекуди перестелити підлогу. Вирішили заодно й внутрішню електропроводку зробити. Колись думали встигнути з ремонтом до повернення сина з армії, згодом умовили себе: повернеться син — допоможе. До синового весілля також не встигли, та й турбота інша була. Потім чекали внука, а коли він з'явився, не наважувалися затівати ремонт, щоб часом не застудити малого.

Сергій Андрійович бачив у вікно, як син зустрів листоношу. Дивився у вікно й погойдував на колінах внука. Карапуз сопів, тицявся мокрими губами в груди.

Увійшов син. Приніс газети й лист.

— Тобі, батьку...

Син узяв малюка, відніс у бокову кімнатку, де клопоталася мати з дружиною, і повернувся. Батько задумливо стояв перед вікном. В одній руці — прочитаний лист, другою занепокоєно погладжував свою лисину, давню рану на високому чолі, де дужче ніж звичайно пульсувала блакитна жилка.

— Від кого? — спитав син.

— А куди ми поділи скриньку? — думаючи про своє, занепокоївся батько.

Батько й син були дуже схожі обличчям: смагляві, товстогубі, а от статурою батько уступав. Був він невисокий, вузький у плечах, але в худорлявому м'язистому тілі, ладно обтягнутому старою трикотажною футболкою, вгадувалася змужніла чоловіча сила.

Знайдену сином скриньку, Сергій Андрійович поставив на підвіконні. Вийняв звідти новенькі орденські планки, старі, позеленілі медалі, висипав жменю значків, витягнув посвідчення народного дружинника, складену вчетверо Грамоту міністерства чорної металургії. Останнім витягнув потертий, розшарпаний записничок, аркушики якого давно загнулися на ріжках.

Усі речі, крім цього блокнотика, склав знову в скриньку. Обережно розгорнув загрубілими від постійної роботи з металом пальцями застарілу обкладинку, акуратно перегорнув відірвані аркушики...

Лист прислали з Донбасу. Писали, що шукають його давно, але лише тепер натрапили на слід. Краснополянська сільрада вирішила установити пам'ятний знак на місці, де кілька солдатів-розвідників зав'язали нічний бій з есесівським гарнізоном. Старожили пам'ятали, як було діло, а

от прізвищ розвідників ніхто не записав: ні загиблих, ні тих, хто зостався в живих.

Лишалося порадуватися тепер, що зберіг записничок. Аж до державного кордону записував, яке село звільнили, яке місто. Далі пішли інші назви, чужі, й не доберещ. Орєховку, Щетово, Красну Поляну він відшукав на вицвілих сторінках. Тут же були імена загиблих Валі Матвєєва і Саші Серебрякова, записано й число — двадцять третє лютого, і було чомусь позначено, що цілу ніч сипав мокрий сніг.

...Мокрий сніг сипав цілий день до глибокої ночі. Він танув на змоклих крупах коней, які тягли похідну кухню і підводи з майном, на темних від утоми обличчях бійців.

Командир розвідроти старший лейтенант Гатажоков, який крокував попереду у франтівській кавалерійській шинелі з підтиканими під пояс полами, сердито бурчав щось під ніс по-балкарськи.

Позаду глухо заіржав кінь. Почулося переляканe цитькання, свистіння батога, глухі удари копит.

— Старшино! — здавленим шепотом погукав Гатажоков.

Розштовхуючи бійців, до командира підбіг ротний старшина.

— Що трапилося?

Огрядний старшина змахнув з розпашілого чола піт.

— Кухня провалилася, темно хоч в око стрель,— відповів старшина.

— Негайно витягніть,— сухо наказав старший лейтенант.— Затримуєш. Німець поряд...

Старшина чимдужче побіг виконувати наказ. Із темряви знову долинули приглушені голоси їздових, скрип коліс, напружені удари копит у хлипке місиво снігу й чорнозему, глухий хрип коней з накинутих на їхні морди мішків, свист батога в застояному повітрі, але кухня не зрушила з місця.

— Та дідько б вас...— почувся бас старшини.

За хвилину на голос звідкись із темноти вдарив німецький міномет. Грудки важкої набухлої землі і брудного снігу обсипали розвідників.

— Розосередитись! — скомандував Гатажоков.— Відходити в степ!

Відводячи бійців від небезпеки, досадуючи на старшину, Гатажоков в той же час за професіональною звичкою прислухався до обстрілу, намагаючись визначити місце розміщення та кількість мінометів. Найімовірніше, що вогонь вела батарея. Потім до неї приєдналися дві гармати. Старший лейтенант засвітив під полою шинелі ліхтарик і глянув на карту.

Випадковий безприцільний вогонь не спричинив ніякої шкоди розвідроті. Старший лейтенант вивів своїх солдатів глибокою балкою, забитою мокрими клубками перекотиполя, в безпечне місце. У пошуках пристановища солдати вийшли на рівнинну місцину, де серед розталого снігу було видно залишки великого саду. Всюди чорніли вирви від вибухів.

— Товаришу старший лейтенант! — виник із темноти ротний писар Валентин Матвєєв.— Там будиночок є...

Будиночок, знайдений всюдисущим Матвєєвим, очевидно, до війни належав садовій бригаді. Він був просторний та ще й з прибудовами.

— Не було б щастя, та нещастя допомогло,— добродушно зауважив Гатажокову його заступник лейтенант Махортов.

Комроти промовчав. Близьке сусідство гітлерівців хвилювало його.

— Вистав охорону, людей розмісти, а я складу донесення.

Валя Матвєєв, який у роті виконував обов'язки посильного і ад'ютанта, розбуркав серед ночі Сергія.

— Гатажоков викликає, терміново!

Сергій ледве розігнув затерплі ноги, встав, смачно позіхнув, мерзлякувато зітнув плечима. Повісивши автомат на плече, обережно переступив через товаришів, які вже спали. У будиночку, куди вони ввійшли, стояв густий хрип, було задушливо від дихання десятків людей, що спали

покотом, від випарів вологих шинелей і кожухів. Дві шинелі були розіп'яті на вікнах для світломаскування. Офіцери сиділи на лавці в простінку між вікнами: лейтенант світив ліхтариком, ротний водив по карті пальцем. Хлопці скинули долоні до шапок, доповіли.

— Підходь, сержанте,— запросив Гатажоков, не припиняючи вголос міркувати.— Із цього села стріляли, називається Красна Поляна. Гарна назва, еге? Наказано розвідати, скільки стволів, де стоять. «Язика» б узяти, добре б — унтера. Є дані, що жителі цього села дуже чекають нас, навіть зброю мають, готуються підтримати...

— Можна, я піду? — відхилився Валентин від одвірка.

— Розвідників багато, писар один,— відрубав Гатажоков.

— Я б узяв,— завважив лейтенант.— Давно проситься...

У них з лейтенантом давня дружба. Не раз ходили разом у розвідку. Коли Матвєєва поранило і його хотіли відправити в тил, лейтенант упрохав, щоб лишили. Виручив Валентина почерк: у роті не було писаря.

Цього разу лейтенант узяв на завдання, крім Сергія і Валентина, ротного силача Сашу Серебрякова, буркотливого, але досвідченого Рибова і Ладигіна, в минулому хвацького ленінградського таксиста й футбольного болільника.

— Здайте особисті речі старшині,— нагадав хлопцям лейтенант.

Завжди, йдучи на завдання, бійці лишали старшині своє майно. Яке багатство носить за спиною солдат? Кухоль, ложку, пару сухих онуч, листи з дому, фотокартки. Та ось ці нехитрі пожитки зникли під вологим пожмаканим брезентом воза, і хлопці принишкли.

— Як на санобробку,— сказав Ладигін.

Усе вимагали здати: нагороди, документи, годинник, навіть натільну запаяну гільзу з домашньою адресою.

— Добре Сергієві,— завважив Рибов, перехоплюючи мотузкою грубеньку пачку фотокарток,— сиріт не залишить.

— Так, мені добре,— зітхнув той у темряві, одягаючи маскхалат.

Рибов присоромлено замовк. У роті було відомо, що комсорг Серьога Борисов — дитбудинківець. Батько його загинув у громадянську, мати померла від тифу. Хлопчиком він довго поневірявся, поки фронтовий батьків товариш не розшукав його й не забрав до себе.

Забравши в розвідників особисті речі, старшина мовчки виклав кожному на брезент по плитці шоколаду, пачці галет і одну на всіх флягу спирту. Саші Серебрякову — зважаючи на зріст і вагу — дві порції шоколаду й галет.

— Не лаяв би старшина жеребця,— повчально зауважив Ладигін,— не було б такої перевитрати.

Старшина, засмучений вечірньою пригодою, не відповів на солдатське глузування. Він по-господарськи обійшов воза, осмикнув краї брезенту. На брезент, не перестаючи, падав мокрий лапатий сніг.

— Ну й погодка,— ні до кого не звертаючись, промовив старшина.

— Як на замовлення,— в тон йому відповів Рибов.

Розвідники раділи мокрому й густому снігопаду. Спорядившись, вони потягнулися один за одним до яру через сад.

— Ні пуху! — буркнув услід їм старшина.

Миттю біла запона сховала розвідників.

Сергієві через малий зріст доводилося ходити замикаючим. Крім того, стріляв прицільніше за інших, що для бійця прикриття важило багато. Він м'яко ступав у слід, залишений у мокрому снігу товаришами. Руки звично лежали на автоматі, лезо ножа, якого він сховав за халяву чобота, холодило ногу.

До розвідників він потрапив не одразу. Строкову, починаючи з тридцять дев'ятого, служив у танкових військах. Тому влітку сорок третього він потрапив на бойову машину механіком-водієм. Під Старою Руссою був поранений в голову, горів. Після цього не терпів тісних, закритих приміщень. Попросився у розвідку. Гатажоков прийняв його

добре: «У нас повітря завжди свіже, як у горах, майже санаторне. Незабаром зовсім будеш здоровий».

Глибокий яр з жорсткою торішньою травою, що стирчала з-під снігу, простягався до самого саду, а на околиці робив крутий вигин і похило виходив до порожніх городів із сирітськими стіжками сіна. Розвідники дісталися до повороту, і лейтенант підняв руку. В степу панувала тиша. Безшелесно і рівно падав сніг. Де-не-де чорніли пагорки, що відтавали вдень. Гостро пахло землею.

— Рання весна нині буде,— прошепотів Рибов.

Лейтенант одразу смикнув його за рукав маскхалата.

Першим із укриття тихенько вигулькнув Валя Матвєєв. Така була домовленість. Решта терпеливо чекали, вдивляючись до оранжевих «мух» в білу завісу безмежного снігового потоку. Сергій приплющив очі: ловив звуки на слух. За півтора року він призвичаївся до нової служби. Поступово звільнився від страху, якого зазнавав спочатку від своєї зовнішньої незахищеності. В танку людина прикрита бронею, а тут, у полі, вся надія тільки на себе, на свої руки, силу, кмітливість, спритність. Уперше йшов по «язика» — боявся осоромитися, раптом не впорається. Навіть під ложечкою смоктало, як у дитинстві, коли бігав по колоді, що вціліла на згорілій покрівлі колгоспної повітки. У сільських хлопчисьок це вважалося шиком. Усередині холонуло, а бігали.

Із снігової запони долинув умовний свист. Це повернувся Валя Матвєєв. Заліплений снігом, схожий на Діда Мороза, змахнув водяні краплі з брів і прошепотів на вухо лейтенантові: «Три гаубиці, склад, вартовий біля складу, другий — біля пожежної, метрів двісті — триста між ними».

Лейтенант кивнув і подав знак рухатися. Йшли городами, час від часу зупинялися, маскуючись біля порідiлих копиць прибитої дощами й снігом соломи, біля почорнілих горбиків кукурудзяних і соняшникових стебел. Попереду темніла покрита конов'язь. Долинав храп ситих возовиків.

Валентин майнув до довгої приземкуватої хати, присів, заглянув у віконце. В цю мить у нічній тиші гучно дзвякнула дверна клямка. Валентин укляк під вікном. У дверях з'явився гітлерівець у спідньому, шинеля наопашки. Швидко зник у темних сінях.

Повернувся Валя Матвєєв.

— Треба б узяти,— прошепотів йому Ладигін.

— Їздовий, подумаєш,— у голосі Валентина вчувалася зневага.— Кінським потом за версту тхне.

Рушили далі. Тихо в селі. Дахи в снігових папахах. Де-не-де в'ється кволий димок із димарів. Вийшли до складу, причаїлися. Чути, як розмірено чавкотить під ногами вартового. Ось вартовий дійшов до краю протоптаної в снігу стежини, завернув, повертається назад. Руки на автоматі, рогата каска, бляха на грудях — есесівець.

Саша Серебряков нечутно подався вперед. Лейтенант затримав його, жестами й рухами губів пояснив, що вартового треба зняти безгучно, а потім чекати розводящого — а може, він виявиться унтером.

Знову зникає спина вартового. Саша Серебряков і проноза Валя Матвєєв, обійшовши склад, принишкли за рогом. Сніг ліпить, нічого не видно. Зброя в усіх напоготові, тільки от куди цілитись? Біля складу виник якийсь шум, ніби поривом вітру змело снігову шапку з крони дерева. Серебряков відтягнув обм'якле тіло есесівця за ріг.

— Ну! — захоплено розвів руками Матвєєв.

Він був хорошим розвідником, Валентин, але заздрив великій фізичній силі Саші. У кожній розвідці, мабуть, знайдеться такий хлопець, як Саша. Таких хлопців поважають і, хоча кепкують над їхнім велетенським зростом і завидним апетитом, намагаються все ж наділити і кращим шматочком, і кутком теплішим. Сашу в роті прозвали «нічним гостем», а от до війни в нього була денна робота — лісоруб.

— Швидко одному перевдягнутися,— показав лейтенант на тіло вартового, що лежало біля стіни.

Хлопці по черзі приміряли шинель. Виявилось, якраз Сергію. Прищулившись, уліз він у чужий одяг. Принюхався, сплюнув. На голову йому нап'ялили каску, в руки сунули німецький автомат.

І ось він на варті. Ходити намагається чітко, як німець ходив. До рогу, поворот, у зворотний бік. Двадцять кроків. Скільки так маячити? Годину? Дві? Коли тут у них зміна варти? Рідшає сніг. Це гірше. Здалеку помітять, можуть запідозрити. Дарма, якось обійдеться. Ніч, вогкість. Розводящому аби швидше повернутися в теплу сторожку. Долоня щільніше охоплює руків'я ножа, лезо якого сховане в рукаві шинелі. Головне — впоратися з вартовим, якого має привести розводящий, а самого розводящого зв'яжуть хлопці. Вони вміють робити це майстерно: не встигне писнути. Двадцять кроків ліворуч, двадцять — праворуч. Хлопці за складом принишкли, нібито їх зовсім там немає.

Біля пожежної каланчі пролунали голоси: розвод! Так, це зміна вартових. Наступний пост — його. Знати б відповідь. Хоча ні. Подай він голос — зрозуміють: чужий.

Ось уже виступають в сірому тумані дві постаті, що крокували до складу. Автомати за плечима. «Добре, що за плечима, не встигнуть скинути». Потіють долоні. Хоч би не вислизнув ніж. Руків'я міцно стиснуте. Примусити себе дійти до кінця стежки. Поворот. До них — кроків двадцять... Підходять. Блиснула бляха. Ну! Сергій зривається з місця. Темні постаті на мить здивовано заклякли... Цього розвідникам достатньо. Сергій не бачить, що там позаду за розводящим, він бореться з солдатом. Скільки все це триває? Секунди? Мабуть. Але, очевидно, трохи забарився Сергій. Поки тягнув за ріг вартового, забирав автомат, витягав документи, закидав труп снігом, хлопці з «язиком» відійшли, від пожежної каланчі прогримів постріл. Крізь білястий туман просичала дуга сигнальної ракети. Повисла над його головою. Швидше за ріг. Біжать від пожежки, стріляють. Помітили чи навздогад палять?!

— Сергій відстав! — крикнув Ладигін, що біг останнім.
— Ув'яз,— невдоволено завважив Рибов.
Лейтенант зупинився, прислухаючись до стрілянини, сказав:
— Матвеєв, подивись, чого він там зав'яз?
Сергій лежав за рогом сарая, відстрілювався короткими чергами, беріг патрони. Правда, у нього був ще німецький автомат, але піди знай, скільки триматися доведеться. Хлопці ніби не повинні далеко відійти — почують. У проміжку між пострілами долинув розбійницький свист. Схоже, Валько. Точно. Ось він і сам — перебіжками, відстрілюючись, підібрався й упав під захист цегляної стіни.
— Набрався страху? — дружньо підморгнув він Сергію своїми зеленкуватими очима, уривчасто дихаючи.— Обійти хотіли, ха! Їх там Саня прикінчує. Ну, відходимо!
Вони схопилися на ноги, випустили пару черг у бік німців і кинулися назад, до своїх.
У городах, біля темної скирти старої соломи, їх чекали товариші.
— Живі! — крикнув лейтенант.— Гайда!
— Тихо! — насторожився раптом Серебряков.— Чуєте, в іншому кінці стріляють?
Валентин витер рукавом маскхалата піт із збудженого, задерикуватого обличчя.
— Вони тепер, Саню, з переляку до ранку палитимуть.
— Ні,— заперечив Ладигін, примружившись.— Там справжній футбол. Гра, як кажуть, на двоє воріт. Гатажоков недаремно попереджав, що в селі нас чекають. Мабуть, почули стрілянину, подумали, почався наступ, і вирішили нас підтримати.
Всі замовкли, напружено дивлячись у бік села, звідки долинала поодинока автоматна тріскотня.
— Так, відстрілюється хтось.
— Брехня, хочуть заманити.
Вичікувально дивилися на лейтенанта: йому вирішувати.

— Треба «язика» доставити, це — головне. Хто доставить у цілості? Рибов?

Раптом десь зовсім поряд передранкове вологе повітря розкраяла довга автоматна черга.

— Не можемо ж ми так піти,— зметнув автоматом у бік села Саша Серебряков.

— Не гарячкуй,— потер підборіддя лейтенант.— Зараз обміркуємо.

Стрілянина в селі не ущухала.

Зненацька лист із Донбасу вніс сум'яття в сім'ю Сергія Андрійовича. Дружина не на жарт розсердилася, коли чоловік оголосив, що йому треба неодмінно з'їздити туди.

— Закінчуй підлогу, тоді вже,— сказала вона досадливо.

— Тоді вони не встигнуть до свята з пам'ятником,— заперечував чоловік.

— А що, у них в селі досі немає пам'ятника?

— Чому немає? Є пам'ятник. Вони хочуть установити пам'ятний знак на тому місці, де ми перші увійшли.

— Людям нічого робити,— відмахувалася дружина, засмучено оглядаючи обідрану підлогу й стіни.— Чому я не їжджу на всі такі зустрічі? Чи не заслужила? Мало я вас попотягала під кулями? А можу я дім лишити, сім'ю? Подумай сам!

Що на це відповісти?! Справедливо ображається. Але йому не поїхати не можна. За визволення цього села він одержав свою першу бойову нагороду. Там лишилися лежати в землі кращі фронтові побратими. Як не віддати їм належне?!

— Хай їде,— заспокоював матір син.— Устигнемо... Він же ненадовго: тільки туди й назад.

— Звичайно,— зрадів батько синовій підтримці.— До Ворошиловграда літаком, а там кілометрів шістдесят, здається...

Сергій Андрійович обережно поглядав на дружину. Вона

супила брови, підбирала губи, потім махнула рукою; мовляв, як сам знаєш.

— Може, нержавійки на заводі попросиш на табличку до пам'ятника,— підказав син.— В селі ж не знайдеш...

— А й справді, синок,— заметушився батько.— Це ти молодець...

Він одягнув робочу спецівку, поклав до кишені заводську перепустку і вийшов за поріг...

У селі чекали гостя й дуже здивувалися, що колишній розвідник просив вислати до літака вантажівку.

— Чому вантажівку? — питав секретар колгоспного парткому в голови сільради.— Хіба ми «Волгу» не можемо послати заради такого випадку чи принаймні «Москвича»?

Послали легкову й помилилися. Приїжджий привіз із собою сталеву поліровану піраміду, увінчану червоною зіркою. Довелося посилати вантажівку.

В аеропорту, приймаючи вантаж у кузов, водій зацікавлено поглядав на гостя. У метушні міських вулиць не до розмов було, та тільки-но виїхали за околицю, він одразу заговорив.

— А я пригадую вас. Ви тоді вдосвіта забігли до нас у хату. Ще питали у матері, чи можна вікно вибити? Вам треба було кулемет установити. Сердюкови ми...

Коли лейтенант привів своїх хлопців знову до повітки, він уже був упевнений, що в селі відбувається не маскарадна стрілянина, щоб заманити в засаду, а справжній бій. Розвідники спостерігали від складу, як із хат на околицях вибігали ворожі солдати й прямували до центру села. Лейтенант розділив розвідників на дві групи, показав на вулиці, що вели до центру, і, труснувши головою: «Більше галасу!» — побіг уперед.

Вибиваючи гітлерівців, які лишилися в будинках, гранатами і автоматним вогнем, лейтенант із Сергієм заскочили в хату Сердюкових. Командир повернув сюди тому, що

цегляна стіна з невеликим віконцем виходила просто на вулицю: вигідна позиція. Сергій, навантажений трофейним ручним кулеметом, ледве встигав за офіцером. У вікнах хати ледь займався сірий світанок. Господиня із сином-школярем рятувалася від випадкових куль на підлозі.

— Можна вибити вікно? — запитав лейтенант у жінки, яка здригалася від близьких пострілів.

Та боязко кивнула. Сергій швидко виліз на лаву і вдарив у раму каблуком чобота. Пролунав дзвін скла. Солдат, мов ошпарений, відсмикнув ногу.

— Що, зачепило?! — крикнув лейтенант, піднімаючи за ніжку табуретку.

Розвідник опустився на підлогу, стягуючи чобіт з розпоротою халявою, а офіцер тим часом розмахнувся табуреткою і вдарив просто в хрестовину. Дерево тріснуло, дрібно й жалібно задзвеніли залишки скла, в кімнаті запахло передсвітанковою мерзлякуватою вогкістю. Лейтенант вистромив кулемет і застрочив по протилежному будинку, де раз у раз спалахували постріли.

Господиня підповзла до бійця, який сидів на підлозі.

— Давай перев'яжу.

— Пусте,— відповів той.— Трохи зачепило.

Лейтенант, ощирившись і здригаючись усім тілом у такт кулемету, тримав під прицілом чорні тіні, які намагалися перебігти дорогу.

В будинку на протилежному боці гримнула граната. Миттю спалах освітив частину вулиці.

— Здається, Серебрякова поранило! — вигукнув лейтенант.

Кривлячись від болю, Сергій натягнув чобіт і вискочив з автоматом на вулицю. Серебряков корчився під тином, прикладаючи до обличчя брудний сніг.

— Зараз, Сашо, зараз,— повторив Сергій, тягнучи важенне тіло товариша до порога хати.

Вибігла господиня.

— Ох ти лишенько! Ох ти лишенько!

Лейтенант також припинив стріляти, побачивши розпластаного розвідника.

— Сашо, як же це ти? — він глянув на Сергія.— Треба дізнатися, як там наші.

— На Пролетарській стріляли,— підказала жінка, розриваючи гімнастерку в солдата, який стогнав.— Вітько, наволочку!

Хлопчисько слухняно зіскочив з полу, приніс чисту шматину.

Сергій стояв у сінях і перезаряджав автомат. У тиші, що настала, пролунав тонкий прохальний голосок хлопчиська.

— Я їх проведу на Пролетарську, мамо?

Жінка мовчки робила свою справу.

— Дай попити, синку,— попросив од вікна лейтенант.

Хлопчисько шмигнув у сіни й приніс офіцерові глечик. Командир відчув біля засмаглих губ приємну прохолоду шорстких країв глечика й радісно вигукнув: «Молоко!» Ту саму мить по зовнішній стіні полоснула автоматна черга, і глиняна посудина розсипалась у руках лейтенанта на черепки.

— А лихий би тебе взяв! — Лейтенант струсив з одягу молочні струмочки й пішов у куток, де лежав поранений розвідник, нахилився над ним: — Краще, Сашо?

— Кінець, товаришу лейтенант,— над силу вимовив боєць.— Відвоювався.

— Світає,— підбадьорював командир.— Зараз батальйон Ільбитенка піде в атаку. Виручать...

Він вірив у те, що мовив. Хотів вірити, що Рибов щасливо доправить «язика», доповість начальству причину затримки розвідників у селі, і начальство скористається цим непередбаченим боєм, щоб з ходу захопити село. Для цього

піднімуть батальйон Ільбитенка. Адже комбат свій! Зовсім нещодавно командував розвідротою.

— Вітько! — крикнула раптом господиня, глянувши на лейтенанта округленими очима.— Де Вітько?

У цей час хлопчисько вів розвідника городами, знайомими стежинками до центру села, туди, де то змовкала, то знову спалахувала стрілянина. Над селом несміливо займався тьмяний лютневий день.

Вантажівка мчала асфальтованим шосе на великій швидкості. Гість зацікавлено роздивлявся навсебіч, намагаючись пригадати ці місця. Однак поля, пагорби та яри всюди однакові, а квітучі дерева вздовж дороги, певно, недавно висаджені. Час, час летить! Навіть водія, що сидів поруч, не міг уявити приїжджий тим метким шпінгалетом, який тоді, лютого сорок третього, попри забороні матері сміливо зважився на небезпечну прогулянку.

— Борю Ляхова пам'ятаєте? — запитав водій.

— Це той, що по німцях бив зі стогу? — пожвавився гість.— Якому комдив орден Червоної Зірки вручив? Де він тепер?

— Викладає.

— Шибайголова був.

Розвідник враз пригадав, як вів його хлопчик на звук пострілів. Фашисти рухалися цепом до хати, з двору якої стріляли, скрадалися городами. Однак німців помітив розвідник, дав кілька автоматних черг з флангу, примусив залягти.

Потім настиг лейтенант з кулеметом, і вони відбили ворогів.

Коли вбігли на подвір'я, вигукуючи: «Свої!» — із стогу мокрого сіна, що тліло, з-за хат назустріч їм вибрався хлопчисько. Оглушений власною стрілянино́ю, він стояв посеред двору з німецьким автоматом у руках. Із скуйовдженого чуба стирчала солома, кишені просторого чоловічого піджака відстовбурчувалися від патронів. Хлопчисько

часто кліпав білястими віями, раз у раз переводячи погляд з Вітька на розвідників. Рот хлопчака розтягувався у щасливій усмішці. Лейтенант, тримаючи зброю напоготів, обійшов стіг і, кивнувши на трупи двох фашистів, спитав:

— А решта де?

— Фрици?

— Наші.

— Я тут один.

— Не може бути,— ще раз озирнувся навкруги лейтенант.— Що ж ти, сам цих фриців поклав?

— Вони дрихли в хаті п'яні,— хлюпнув носом хлопчик.— Як тільки я почув постріли, виніс нишком з кімнати автомати й заховав у стіг. Чую, ви наступаєте, я тоді в стіг заліз і приготувався. Тільки-но фашисти з хати надвір, я їх тут і чесонув. Ми вас чекали з години на годину.

Лейтенант не вірив своїм очам, але перед ним стояв живий, скуйовджений хлопчак з іще неохололим від стрілянини автоматом.

— Ну герой! — Усе ще недовірливо похитуючи головою, офіцер поплескав підлітка по плечу.— Вони в твоїй хаті стояли, знущалися?

— Так,— насупився хлопчисько.— Примушували мамку прислуговувати їм.

Вони рушили до школи, де також не вщухала стрілянина.

Зі скрипом відчинилися шкільні двері, назустріч бійцям, переступаючи завал із меблів, поспішав худорлявий сивий дідусь у подертій тілогрійці, з таким самим, як у лейтенанта, трофейним автоматом. Лейтенант підійшов до старого.

— Спасибі, батьку.

Той поважно подав військовому руку:

— Партизан громадянської війни Кирюхін Федір Іванович.

Повз них бігли бійці стрілецького батальйону капітана Ільбитенка, який увірвався в село з іншого боку. Як тільки Рибов доправив «язика» і той підтвердив, що сили сільського гарнізону незначні, батальйон дістав завдання атакувати село. На носилках пронесли поранених. Серед них майнуло бліде обличчя Валентина Матвєєва. Сергій побіг слідом.

— Навряд, чи виживе,— важко дихаючи, сказав на ходу санітар.

У хаті Сердюкових поруч з нерухомим Серебряковим лежав на простелених ковдрах Ладигін із забинтованими руками. Господиня побачила на порозі сержанта з сином і мовчки насварилася синові кулаком. Розбите вікно було закладене подушкою.

— Просить курити,— сказала господиня про Ладигіна.

Сержант дістав цигарку, прикурив, дбайливо устромив у губи товаришеві.

Наступного ранку після приїзду гостя в село на центральній площі відбувся мітинг. Потім натовп рушив по Партизанській вулиці.

Попереду їхала вантажівка зі сталевим обеліском у кузові.

— Ось тут,— неголосно промовив Сергій Андрійович, який ішов попереду.

Гостеві подали заступ. Люди натискали з усіх боків. Тіснішим ставало коло, в якому приїжджий копав землю. Спритні хлопчаки влаштувалися на бортах вантажівки, на гілках дерев. Заступ перейшов в руки старого Кирюхіна, а від нього до Коробкіна, Сердюкова, голови колгоспу, трактористів, учителів.

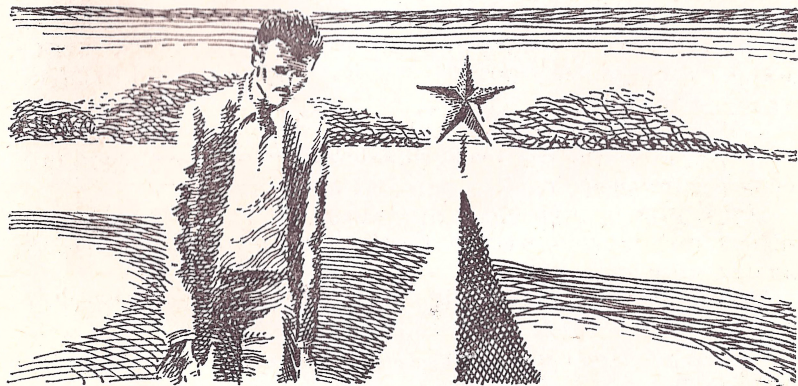
Десятки рук простяглися до піраміди із червоною зіркою, вивантажили з кузова й обережно понесли до щойно копаної ями.

Дзеркально блищала на ранковому сонці полірована грань піраміди, яскраво червоніла на ній крапелька емалі,

що скапнула із зірочки. Приїжджий невідривно дивився на червоненьку крапельку й сумно думав про те, що ось він один зараз тут... А Ладигін, Махортов, Рибов? Чи живі вони? Якщо живі, треба розшукати. Він не помітив, як вимовив ці слова вголос.

— Якщо живі — знайдемо.

Наче вгадав його думки голова сільради, що стояв поруч.

ЗМІСТ

Малюнок на снігу. Збірка повістей та оповідань.

Василевська Г. О. Малюнок на снігу.
В19 Очкін О. Я. Іван — я, Федорови — ми. Шевельов М. П. Якщо ти живий, Айказе... : Збірка повістей та оповідань. Для серед. шк. віку / [Пер. з білорус. та рос. О. А. Деко, Г. К. Лісковської, С. В. Гордіюк]; Худож. І. Ю. Померанцева та О. Л. Басс.— К. : Веселка, 1986.— 310 с., іл.— (Б-ка. юношества. Сер. «Юні герої»).

Документальні повісті та оповідання сучасних письменників: білоруської письменниці Г. О. Василевської «Малюнок на снігу», російського письменника О. Я. Очкіна «Іван — я, Федорови — ми» і українського письменника М. П. Шевельова «Якщо ти живий, Айказе...» — об'єднані однією темою. В них розповідається про героїчну боротьбу нашого народу з німецько-фашистськими загарбниками.

$М\frac{4803010000—063}{М206(04)—86}$ 28.86 Сб2

БИБЛИОТЕКА ЮНОШЕСТВА

СЕРИЯ «ЮНЫЕ ГЕРОИ»

РИСУНОК НА СНЕГУ

Сборник повестей
и рассказов

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художники Ирина Юрьевна Померанцева,
Александр Леонидович Басс

Перевод Александра Аврамовича Деко,
Галины Казимировны Лесковской,
Светланы Васильевны Гордиюк

Киев «Вэсэлка»

Редактор Л. Г. Силаєва
Художній редактор К. І. Сулима
Технічні редактори К. П. Дворська, Ф. Н. Резник
Коректори Л. В. Островська, В. В. Богаєвський

Інформ. бланк № 3975

Здано на виробництво 04.09.85. Підписано до друку 10.12.85. Формат 70×108/32. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 13,65. Умовн. фарб.-відб. 13,99. Обл.-вид. арк. 14,46. Тираж 65 000 пр. Зам. 5—2721. Ціна 60 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка». 252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, Довженка, 3.

60 к.

МАЛЮНОК НА СНІГУ